ОСВІТА
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ

Алла Ворон, Володимир Солопенко

Українська мова

7 клас

Алла Ворон, Володимир Солопенко

«Українська мова»
підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти

Видавничий дім «Освіта»

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
(Наказ Міністерства освіти і науки України
від 05.02.2024 № 124)

Проєкт підручника розроблено
за модельною навчальною програмою
«Українська мова. 7–9 класи»
для закладів загальної середньої освіти
(авт. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М.)

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика *Михайла Вербицького*
Слова *Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:
Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

НАВЧАЄМОСЯ ПО-НОВОМУ!

Прагнете стати всебічно розвиненою особистістю?

Хочете вільно володіти українською мовою?

Не знаєте, як досягти самовдосконалення в навчанні?

Цей підручник допоможе вам!

ЯК КОРИСТУВАТИСЯ ПІДРУЧНИКОМ?

- Щоб пригадати раніше вивчене й полегшити сприйняття нового матеріалу, зверніть увагу на **проблемне запитання** на початку параграфа та виконайте **вправу-дослідження.**

Так! Я це зможу!

- **Основні правила** на жовтому тлі треба запам'ятовувати, а правила-підказки в рубриці **Зауважте!** допоможуть з'ясувати складні моменти у вивченні теми.

Як я люблю коментувати!

- Вправи дібрано таким чином, щоб ви максимально швидко зрозуміли тему і змогли дати **Ваш коментар.**

Добре! Їх не так уже й багатою

А вивчення мови – цікава гра!

- **Вправи з ключами «Хто швидше?»** дадуть змогу самостійно перевірити, чи правильно виконане завдання, **мовні задачі** сприятимуть розвитку логічного мислення, а завдання для роботи **в парах і групах** навчать конструктивної співпраці.

- Наприкінці параграфа знайдете **Ваш конспект** — стисло викладену відповідь на **проблемне запитання.**

Ого! Я все розумію!

- ***«І від тебе теж залежить мови рідної краса»*** сприяє уникненню помилок у слововживанні.
- Матеріали рубрик **«Культура спілкування, Розвиток мовлення»** та ***вправи для складання діалогів*** навчають практичного застосування знань з української мови.
- **Контрольні запитання та завдання.** Після кожного розділу зорієнтують у тому, що ви повинні знати і вміти.

Так! Я все знаю!

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

— запитання і завдання

— письмове завдання

— творче завдання

— робота в парах

— робота у групах

— мовна задача

— вправа з ключем

— домашнє завдання

ПАМ'ЯТАЙТЕ, У ВАС Є ЦИФРОВІ ПОМІЧНИКИ: КОМП'ЮТЕР АБО СМАРТФОН!

- Виконуйте інтерактивні вправи, вміщені під QR-кодами в підручнику.
- Пишіть аудіодиктанти та перевіряйте написане за текстами аудіодиктантів, поданими під QR-кодами в підручнику.

Завантажте ЦИФРОВИЙ ДОДАТОК до підручника за посиланням
http://inform1.yakistosviti.com.ua/ukrainska-mova/7-klas

- **щоб** виконувати ***інтерактивні вправи-тренажери*** з різних мовних тем;
- уникати помилок, користуючись **Тлумачним словничком;**
- аналізувати частини мови за **Зразками мовних розборів;**
- і знайти ще багато матеріалів, які вас зацікавлять!

vse.ee/cfzn

§1 МОВНІ ОБОВ'ЯЗКИ УКРАЇНЦІВ

Що означає поняття мовні обов'язки?

1 **I** Виразно прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

«Що трапилося?» — ніяк не могла второпати Настя, почувши церковний дзвін, що бив на сполох. Думки були про пожежу. Дзвін раптово стих, якесь гейкання і тупіт копит. У вікні промайнув химерний образ — і ось уже на порозі незнайомець. Геть-чисто дивна людина! Молодик у високій повстяній шапці. Червоний каптан. Сині шаровари — такі ж, як у наших козаків, тільки трохи коротші. Сумнівів не було: це яничар, що ось-ось може вхопитися за свій ятаган, а тоді можна прощатися з життям.

Настя стала як укопана. Таке вона вже бачила в дитинстві. Мати тоді сховала під лежанку, а сама тримала на руках на рік молодшого брата. Яничар вирвав із рук неньки Михайлика, кривий кинджал безжального воїна завдав кілька ран матері. Вона з останніх сил намагалася відібрати дитя.

Настя вдивлялася в обличчя яничара. Волошкова синява очей, підборіддя з ямочкою, як у тата… Зовсім не подібний до турків. Ну невже це Михайло?

— Брате, ну невже ти не пам'ятаєш? — долаючи тремтіння голосу, мовила Настя, а потім, стримуючи плач, запитала: — Невже ж ти мене не впізнаєш?

Яничар стояв незворушний. «Чого хоче ця смілива дивачка? Як вона сміє говорити до мене?!»

— «Люлі-люлі-люлі, налетіли гулі, сіли на воротях в червоних чоботях», — заспівала Настя мамину колискову. У серці жевріла надія, що хоч цей спогад дитинства в її брата не змогли відібрати (*К. Тищенко*).

II Складіть усно продовження тексту: що сталося після того, як Михайло почув від Насті мамину колискову?

Ваш словничок

- *Второ́пати* — зрозуміти, збагнути.
- *Бити на спо́лох* — подавати сигнал тривоги, б'ючи у дзвін.
- *Яничáр* — солдат регулярної піхоти Османської імперії в XIV–XIX століттях. Яничари спершу набиралися з полонених, а потім — із християн, навернених у мусульманство. Яничари виховувалися в дусі релігійного фанатизму й сліпого послуху, їх називали рабами султана.
- *Жéвріти* — догоряти без полум'я, тліти.

III *«Я хочу сказати своє слово».* Чому яничарами називають тих, хто добровільно зрікся своєї мови й культури?

2 Виразно прочитайте поезію Дмитра Павличка. Чи можна сказати, що цей вірш тематично пов'язаний із текстом попередньої вправи?

Ти зрікся мови рідної. Тобі
Твоя земля родити перестане,
Зелена гілка в лузі на вербі
Від доторку твого зів'яне!
Ти зрікся мови рідної. Ганьба
Тебе зустріне на шляху вузькому…
Впаде на тебе, наче сніг, журба —
Її не понесеш нікому!
Ти зрікся мови рідної. Нема
Тепер у тебе роду, ні народу.
Чужинця шани ждатимеш дарма —
В твій слід він кине сміх-погорду!
Ти зрікся мови рідної…

Плакат «Я і мова»

3 I Прочитайте вислови про мову українських письменників та науковців. Скажіть, який зміст вкладають автори у вислови.

1. Слово — найвірніший посланéць із минулого в сьогодення й із сьогодення в прийдешнє. Завдяки його могутності не замулюється людський досвід (*І. Вихованець*). 2. Позбавити людину її мови — це те саме, що підрізати коріння її духовності (*В. Русанівський*). 3. Українське

слово! Беру тебе, як скарб, в пісенній вроді з джерел, що не міліють у народі (*Д. Луценко*). 4. Якщо забув ти рідну мову, мілієш духом ти щодня, ти втратив корінь і основу, ти обчухрав себе до пня (*Д. Білоус*).

II Визначте, до якого стилю мовлення належить кожен із висловів. Свою думку обґрунтуйте.

Українською мовою розмовляють понад 40 мільйонів осіб. Вона об'єднує українців, що живуть в Україні та за її межами — у східній і західній діаспорах. *Східна діаспора* — це українці, які проживають у країнах близького зарубіжжя, що межують з Україною. *Західна діаспора* — це українці, які проживають у країнах далекого зарубіжжя: Сполучені Штати Америки, Канада, Аргентина, Австралія. За підрахунками науковців, українська мова за кількістю людей, що нею послуговуються, посідає вісімнадцяте місце у світі.

Ваш коментар

4 I Спишіть, уставляючи пропущені букви.

Історія — це не тільки м..нуле. Історія ж..ве в мові. Саме слово донос..ть нам з гл..бини віків пристрасті, радощі й сподіванки наших предків. Мова — це душа народу. Від спов..точка рідну мову дитина чує від мат..рі, за нею перші ніжні слова промовляє. Наповнені вони почут..ям, мов квітка н..ктаром. Д..тина росте, чує першу казку й пісню, сама л..пече ту казку й пісню і **розводить свій квітник слів.**

Говорити рідною мовою — невід..ємне право кожної людини, берегти рідну мову — священ..ий її обов'язок (*За М. Шумилом*).

II Що означає виділене сполучення слів? Як ви плекаєте свій «квітник слів»?

III *«Я хочу сказати своє слово».* Скажіть, як ви розумієте другий абзац тексту. У яких законодавчих актах закріплено статус української мови як державної мови України й визначено обов'язки громадян щодо неї?

5 I Прочитайте текст. Підготуйте для однокласника / однокласниці три запитання за змістом тексту.

Іван Огієнко

Іван Огієнко — українець, що поєднав у собі науковця, патріота й духовного лідера. Він переклав Біблію українською, укладав словники, керував міністерством освіти УНР, а потім Українською автокефальною православною церквою.

У колі інтересів Івана Огієнка як ученого була українська культура, історія церкви, мови та правопису.

Він пропагував ідею соборної (тобто єдиної) літературної мови та вважав її культурним маркером кожної нації.

«Народ, що не розуміє сили й значення рідної мови й не працює для збільшення культури її, не скоро стане свідомою нацією й не стоїть на дорозі до державности», — писав мовознавець.

Тому протягом багатьох років із наснагою редагував щомісячний науково-популярний часопис «Рідна мова», присвячений проблематиці української мови — її історії, значенню та походженню слів, вимові, наголосам, діалектам, методиці викладання.

1935 року Іван Огієнко в Польщі видав книгу «Наука про рідномовні обов'язки», бо вірив, що мова — це саме та зброя, яка зробить бездержавний народ нацією (*За М. Тимошиком*).

Ваш словничок

- *Пропагува́ти* — поширювати й постійно, глибоко та детально роз'яснювати які-небудь ідеї, погляди, знання.
- *Часо́пис* — періодичне друковане видання; журнал.
- *На́ція* — спільнота людей, об'єднана певною назвою, символами, територією та походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних і політичних цінностей.

II Прочитайте висловлювання Івана Огієнка. Поміркуйте, кому адресоване кожне з висловлювань: усім українцям, науковцям, священникам, батькам?

1. Мова — то серце народу: гине мова — гине народ. 2. Сила нації — в силі її культури, тому треба конче дбати про розвиток рідної мови. 3. Мати — то найміцніша твердиня збереження рідної мови. 4. Кожний учений мусить бути зразком доброго знання своєї літературної мови. 5. Кожна віра найміцніше зв'язана з рідною мовою народу, бо рідна мова — то основний родючий ґрунт кожної віри. Рідна мова — шлях до Бога.

6

I Запишіть речення. Доберіть до виділених слів антоніми, ставлячи їх у потрібній формі. Поясніть, як ви розумієте зміст поданих прислів'їв.

1. **Більше** діла — … слів. 2. **Добрим** словом і мур прб'єш, а … і в двері не ввійдеш. 3. За **грубе** слово не сердься, а на … не задавайся. 4. Лагідні слова роблять **приятелів**, а гострі — завзятих … 5. **М'які** слова і … камінь крушать. 6. Слово може **врятувати** людину, слово може і … 7. **Холодні** слова не запалять … сердець (*Народна творчість*).

II Розгляньте плакат до вправи 2, поміркуйте про його призначення. Розкажіть, як ви оформили б плакат «Мова має значення».

Ваш конспект

Мова — запорука існування народу. Захищаючи рідну мову, кожна людина захищає свій народ, його гідність, право на існування, право на майбутнє.

Говорити рідною мовою — невід'ємне право кожної людини, берегти рідну мову — священний її обов'язок.

ПОРАДИ ЮНИМ ГРОМАДЯНАМ

ВОЛОДІННЯ УКРАЇНСЬКОЮ — ТВІЙ ОБОВ'ЯЗОК, А НЕ ЗАСЛУГА

ГОВОРИ УКРАЇНСЬКОЮ, НЕ ПОСТУПАЙСЯ МОВНИМИ ПРАВАМИ

НЕ ДОПУСКАЙ ЗНЕВАГИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

СТАВСЯ ДО МОВИ, ЯК ДО НАЙБІЛЬШОЇ КОШТОВНОСТІ

ДОПОМАГАЙ УСІМ, ХТО ХОЧЕ ЗНАТИ УКРАЇНСЬКУ

УДОСКОНАЛЮЙ ВЛАСНЕ МОВЛЕННЯ

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ЗНАЙОМСТВО

7 І Прочитайте текст мовчки.

Будь-яке знайомство починається з представлення. А як відомо, перше враження, яке ви справите на нового знайомого, нерідко визначає долю подальшого спілкування. Тому представлятися треба, дотримуючись правил етикету.

Якщо в офіційній або діловій обстановці вам необхідно звернутися з певним запитанням до незнайомої людини, насамперед представтеся співрозмовникові / співрозмовниці — назвіть своє прізвище, ім'я та по батькові. Це правило знайомства не поширюється на ситуації, подібні до тих, коли ви просите випадкового перехожого підказати дорогу.

Під час знайомства чоловіка й жінки першим називає своє ім'я чоловік. Однак у цьому правилі є деякі винятки. У певних випадках жінка повинна представлятися першою, наприклад, якщо вона студентка і знайомиться з викладачем або якщо дівчина молодша за того, із ким вона знайомиться.

Коли знайомляться люди, що перебувають на одному щаблі кар'єрних сходів, першим представляється той, хто молодший за віком.

Під час знайомства однієї людини із великою компанією їй слід назвати своє ім'я першою. Те саме правило діє, коли жінка знайомиться з подружньою парою.

Для того щоб справити приємне враження, під час знайомства слід посміхатися й намагатися дивитися в обличчя тому, кому представляєтеся або хто представляється вам.

1. Чому під час знайомства важливо справити приємне враження на співрозмовника / співрозмовницю?
2. Що насамперед повинна зробити людина, яка в офіційній чи діловій обстановці звертається до посадової особи?
3. Хто має представитися першим, коли знайомляться чоловік і жінка?
4. У яких випадках жінка повинна представитися першою?
5. Як поводитися під час знайомства з великою компанією?
6. Як слід поводитися під час представлення, щоб справити на співрозмовника / співрозмовницю приємне враження? Яких помилок під час знайомства припустилися підлітки, зображені на малюнку?

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

У Дмитра Білоуса є поезія «Коли ти плекаєш слово...», яка закінчується так:

Коли мовиш, як належить, — слово чисте, як роса.
І від тебе теж залежить мови рідної краса.

Цитата з поезії Дмитра Білоуса дала назву рубриці, у якій ми будемо говорити про правильне слововживання.

ПРЕДСТАВЛЯТИ

Слово *представляти* є багатозначним. Знайомити під час першої зустрічі — одне зі значень: «*Дозвольте представити вам Івана — мого нареченого*», *— приязно усміхнувшись, сказала Марина* (*М. Павленко*).

Представляти — це ще й бути чиїмось представником, виразником чиєїсь волі: *Моє завдання як адвоката представляти вас у суді, захищати ваші інтереси* (*І. Франко*). Інколи як синонім у цьому значенні використовують дієслово *презентувати*, але це неправильно. Слово *презентувати* має значення *дарувати*. А от близькозвучне дієслово *репрезентувати* буде доречним: *Параолімпійці репрезентують дух незламності нашої країни*.

Іноді можемо почути: *Ти навіть не представляєш, що зі мною сталося*. Тут дієслово *представляти* не на своєму місці. Правильно буде сказати: *не уявляєш, не тямиш, не здогадуєшся*.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

МОВА І МОВЛЕННЯ. ВИДИ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. НАВЧАЛЬНЕ ЧИТАННЯ МОВЧКИ

1. Чим відрізняються поняття *мова* і *мовлення*?
2. Які види мовленнєвої діяльності вам відомі?

Щоб мати можливість спілкуватися, людина оволодіває мовними навичками (фонетичними, орфоепічними, орфографічними, лексичними, граматичними, стилістичними) та мовленнєвими вміннями (аудіюванням, читанням, говорінням, письмом).

3. Користуючись таблицею, розкажіть про мову й мовлення, види мовленнєвої діяльності.

Спілкування	
Мова	**Мовлення**
• фонетика (звуки мови); • орфоепія (правильна вимова); • графіка (передача звуків на письмі); • орфографія (правила правопису слів); • лексикологія (словниковий склад); • граматика: > морфологія (система частин мови); > синтаксис (будова речень і словосполучень); > пунктуація (правила вживання розділових знаків); > стилістика (стилі мовлення)	• аудіювання (слухання й розуміння співрозмовника); • читання (уміння сприймати друковані тексти і розуміти їх); • говоріння (вміння відповідати на поставлені питання, висловлювати власну думку); • письмо (вміння передавати на письмі власні думки)

8 Прочитайте прислів'я. Поясніть, як ви їх розумієте. Про які види мовленнєвої діяльності йдеться в прислів'ях?

1. Не перо пише, а розум. 2. Чоловік має два вуха, щоб багато слухав, а один язик, щоб менше говорив. 3. Не мовчанка буває нудна, а пуста балаканина. 4. Менше говори, а більше слухай. 5. Щоб правду знати, треба книжку читати. 6. Не на користь книжки читати, коли тільки вершки хапати (*Народна творчість*).

9 І Прочитайте мовчки текст.

ПОДВИГ І ДИВО КАТЕРИНИ БІЛОКУР

«Якби в нас була такого рівня майстерності художниця, ми б змусили заговорити про неї увесь світ», — так сказав Па́бло Пікассо́, побачивши картини «громадянки села Богданівки» на Міжнародній виставці в Парижі.

Життя Катерини Василівни Білокур можна схарактеризувати двома словами — подвиг і диво. Читати і писати навчилася самотужки. Малювати почала з дитинства, спочатку вугіллям на клаптях старих сорочок, потім — на полотні. Подвиг, бо не перестала малювати, незважаючи на постійні технічні складнощі (методом спроб і помилок навчилася сама ґрунтувати полотно, намагалася робити й фарби, надавала перевагу саморобним пензлям «із котячого хвоста»). Невдало скінчилися намагання вступити до Миргородського технікуму художньої кераміки, потім — до Київського театрального технікуму. До того ж, родина засуджувала захоплення малюванням.

А диво — бо якось, почувши по радіо пісню «Чи я в лузі не калина була?» у виконанні Оксани Петрусенко, зважилася написати листа, адресувавши його: «Київ, академічний театр, Оксані Петрусенко». Лист цей не загубився, а вкладений у нього малюнок на шматку полотна настільки вразив співачку, що вже через рік, 1940, за її сприяння в Полтаві відбулася перша персональна виставка художниці.

У натюрмортах, пейзажах, портретах, автопортретах Катерини Білокур поєднуються безпосередність індивідуального світосприйняття й оригінальність його образного відтворення та висока майстерність. Художниця не робила ескізів та начерків, великі полотна починала писати з найдрібніших деталей. У картинах відтворювала квіти: соняшники, жоржини, мальви, півонії, волошки, що здаються персоніфікованими.

На Міжнародній виставці в Парижі експонувалися три картини Катерини Білокур — «Берізка», «Цар-Колос», «Колгоспне поле».

«Колгоспне поле» створене у щасливий період життя (рік завершення картини був роком прийому Катерини Білокур до Спілки художників). Це — мальовничий гімн

квітам: шість жоржин, які піднімаються з-за тину з накинутою хусткою, і величний вінок, сплетений з усіх квітів, що розпускаються протягом року. Це ті квіти, які вона бачила, навіть не виходячи із двору свого будинку в Богданівці, і через які вона осягала сама й розкривала іншим красу всесвіту і велич Бога. Крізь квітковий вінок видніється далечінь — вода, земля, небо — неосяжний і загадковий світ, про який Катерина Білокур знала незрівнянно більше ніж ті, хто не раз обігнув земну кулю…

Художниця ніколи не зривала квітів. Терпляче чекала, коли розпуститься, зацвіте потрібна їй жоржина чи мальва. Заради того, щоб побачити ту чи іншу квітку «живою», Катерина Білокур могла пройти на своїх хворих, застуджених ногах двадцять-тридцять кілометрів — у ліс під Пирятин, у мальовничі закутки під Яготин. У Києві улюбленим місцем був ботанічний сад (*За О. Ламоновою*).

К. Білокур. Колгоспне поле

К. Білокур. Автопортрет

II Дайте відповіді на запитання.

1. Як оцінив творчість Катерини Білокур Пабло Пікассо?
2. Чому життя художниці можна назвати подвигом?
3. Яку роль у розкритті таланту Катерини Білокур відіграла співачка Оксана Петрусенко?

4. Як працювала художниця? У чому своєрідність її полотен?
5. Які твори Катерини Білокур експонувалися на Міжнародній виставці в Парижі?
6. Користуючись репродукцією, опишіть картину «Колгоспне поле».
7. Які факти свідчать про побожне ставлення художниці до квітів?
8. Сформулюйте тему й основну думку висловлювання.
9. Які типи мовлення поєднано в тексті?

III Підготуйтеся до докладного усного переказу тексту за самостійно складеним планом.

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

ФАРБИ • БАРВИ

Як, на вашу думку, правильно сказати: *барви веселки* чи *фарби веселки*?

Фарба — речовина для забарвлювання предметів у той чи інший колір, для малювання картин. Фарбуємо ми паркан або лаву; фарбами малюємо в альбомі або на полотні.

Барва — природний колір чогось, забарвлення, тон, відтінок. Коли ми говоримо барви осені або осінні барви, уявляємо дерева, укриті золотом або багрянцем. Барвистим буває небо на світанку або ввечері, коли сходить чи сідає сонце. Тож слова *барвистий*, *різнобарвний* близькі за значенням до слів *кольоровий*, *різнокольоровий*.

Кольоровий — який має яскравий або світлий (не білий) колір; забарвлений у різні кольори; різноколірний; барвистий. Ми говоримо: *кольоровий олівець* (не простий чорнографітний, а з осердям жовтого, зеленого, червоного або іншого кольору), *кольоровий папір*, *кольорове фото*, *кольорова* (барвиста) *сукня*, *різнокольорові* (різнобарвні) *квіти*.

Тепер ви не помилитесь, уживаючи ці слова.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

НА ВИСТАВЦІ

10 I Прочитайте діалог за особами.

— Мамо, ми сьогодні з класом ходили до галереї мистецтв, на виставку творів сучасних художників.

— Тобі сподобалися картини?

— Так, на виставці експонувалися і портрети, і пейзажі, і натюрморти. Але найбільше сподобалася картина житомирського художника Юрія Камишного «Земля і небо».

— Це якийсь незвичайний пейзаж, Андрійку?

— Ні, тут дуже вдало поєднано і натюрморт, і пейзаж, і навіть портрет.

— Цікаво. Що ж зображено на картині?

— Спочатку мою увагу привернув перший план полотна. Це майстерно написаний натюрморт. На столі лежать дари осені: золотава цибуля, голівки часнику, пузатий гарбуз, що наче виглядає із заплічного короба, ребристі патисони, добірна картопля. Коли ж я уважно придивився, побачив на віддаленому плані постать зігнутої бабусі, що, спираючись на костур, несе до хати відро з водою. Мабуть, усе зображене на передньому плані вирощене дбайливими руками цієї літньої жінки. А ще мене вразили **кольори** вечірнього неба. Здається, сонце ось-ось закотиться за обрій, а зараз воно за хмарами. Тож поєднуються темно-сірий, насичено-синій, світло-рожевий тони. Так справді буває осіннього вечора.

— Андрійку, ти дуже цікаво розповів про картину. Мені теж захотілося її побачити. Чи не завітати нам ра́зом до галереї мистецтв у неділю?

— Із великим задоволенням побуваю там ще раз.

Ю. Камишний. Очима серця, або Поки баба в хаті

II Поміркуйте, яким синонімом можна замінити виділене слово.

III Доберіть репродукцію картини або скористайтеся поданою і складіть діалог — обмін враженнями про цей твір мистецтва.

Контрольний екземпляр

§2 ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО. БУДОВА СЛОВА ТА СЛОВОТВІР

1. Які значущі частини слова ви знаєте? Сформулюйте їх визначення.
2. Пригадайте основні випадки чергування голосних і приголосних звуків.
3. Сформулюйте правила правопису голосних і приголосних у префіксах.

Послідовність розбору слова за будовою

- З'ясуйте, чи слово змінне. Якщо змінне, виділіть закінчення.
- Позначте основу.
- Доберіть спільнокореневі слова, виділіть корінь у поданому слові.
- Знайдіть префікси й суфікси.

11 I Прочитайте текст. Зробіть розбір за будовою виділених слів.

Чи відомо вам про штучний інтелект (ШІ) і його можливості? За його **допомогою** можемо зробити багато корисного й цікавого, але застосування ШІ може чаїти в собі **небезпеки**. Якщо штучний інтелект замінить **людську** працю автоматизованими процесами, зросте **безробіття**. Помилка в програмному забезпеченні, не усунена людиною, призведе до неможливості зупинки автоматизованого процесу на **виробництві**, і ми отримаємо **неякісний** продукт праці або ж станеться аварія. ШІ можуть використовувати й злочинці: уявіть собі ситуацію, коли втручання в різноманітні процеси внаслідок «зламу» програми стане причиною того, що **пристрої** вийдуть з-під контролю людини (*З інтернету*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Поділіться своїми міркуваннями щодо наслідків ситуації, описаної в останньому реченні тексту.

12 Спишіть. Поставте слова, що в дужках, у потрібній формі. Підкресліть букви, які означають звуки, що чергуються.

1. Парубок, постоявши біля (кінь), підійшов знову до (віз). 2. Людмилі стало до (біль) жаль хлопця. 3. У (кімнатка) було тихо й темнувато. 4. Кіт скоса поглядав на пташок, які про щось безтурботно цвірінькали у (стріха). 5. У кожному (рух) вбачалося щось вороже (*Із тв. В. Винниченка*).

13 Змініть подані слова так, щоб у них відбувалися чергування голосних та / або приголосних звуків.

Котити, мести, летіти, чекати, допомогти, школа, друг, шостий, сім, вухо, горіх.

Будьмо уважні!

Де припустилися помилки? Як правильно?

Цю станцію метро перейменовано на «Звіринетську».

14 **I** Від поданих іменників утворіть прикметники, використовуючи суфікс **-ськ-**. За потреби скористайтеся хмарою слів.

Француз
козак
Мекка
Золотоноша
ткач
чех
калмик
Рига

баскський
цюрихський
тюркський
меккський
падишахський
герцогський
ацтекський
іракський
ла-маншський
казахський
нью-йоркський

Сиваш
викладач
Нью-Йорк
Запоріжжя
кріпак
турок
Дрогобич
брат

II Поясніть, які зміни приголосних відбулися у словотворенні. У яких словах не відбулося змін приголосних?

15 *Хто швидше?* Запишіть подані слова у дві колонки: а) зі вставленою буквою *с*; б) зі вставленою буквою *з*.

..творив, ро..гін, бе..барвне, ..ховали, ро..сип, ..сипані, ..плющ, ..тьмяніле, вро..кид, ..постеріг, ро..кис, ..хвильовано, ро..порядок, ..хил, ..поруджено, ..лякано, вро..тіч, ..фотографував, ..хвалили, ..чистили, ..шиєш.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв записаних слів складеться прислів'я.

16 Спишіть, вставляючи пропущені розділові знаки, букви *з* або *с* у префіксах.

1. Навесні тут ро..ливається вода зеленіють ро..виваються дерева. 2. ..пливе у пам'яті багато ро..повідей про те що на цьому місці ..поконвіку плуги виорюють козацькі могили. 3. Навколо ро..ляглася тиша тільки іноді шелесне самотній листочок на гілці. 4. За ним ..пинилася молодиця з кошиком з якого виглядав ..турбований гусак. 5. Після нашої розмови Миколка Коструба ожив і ..нову став ..хожий сам на себе (*Із тв. Є. Гуцала*).

17 Допишіть на початку кожного слова префікс *пре-* або *при-*. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

..гіркий, ..тягнути, ..мовити, ..сісти, ..чудовий, ..спокійно, ..шкільний, ..милий, ..довго, ..робити, ..мудрість, ..морський, ..везти, ..гріти, ..кумедний.

18 I Спишіть, уставляючи букви *е*, *и*, *і* в префіксах.

1. Пр..чудесно, пр..чудово розцвітай же, слово! (*П. Тичина*). 2. Пр..слухаючись до світу, їжачиха зупинилась, повела головою, а далі п..р..бігла вулицю, зашаруділа в бур'яні й п..р..бралася в наш город. 3. Ми всі пр..тихли й почули, як сумують крила вітряка. 4. Це пр..звисько пр..стало до коняки одразу. 5. Дощ пр..бив пр..дорожній пил (*Із тв. М. Стельмаха*).

II Виконайте усно синтаксичний розбір останнього речення.

МОРФОЛОГІЯ. ІМЕННИК

1. Яка частина мови називається іменником?
2. Які граматичні ознаки має іменник?
3. Розкажіть про поділ іменників на відміни і групи.
4. Сформулюйте орфограму *«Букви **о, е** в закінченнях орудного відмінка однини іменників першої та другої відмін»*.
5. Коли в родовому відмінку однини іменників другої відміни вживається закінчення ***а* (*я*)**, а коли — ***у* (*ю*)**?
6. Сформулюйте орфограму *«Подовження м'яких і пом'якшених приголосних в орудному відмінку однини іменників третьої відміни»*.

КОПІЮВАННЯ ЗАБОРОНЕНО

19 I Прочитайте текст. Яка тема й основна думка висловлювання? Визначте відміну й відмінок іменників.

Чи відомо вам, скільки випадків отруєнь такими дарами лісу, як гриби, трапляється за рік? На жаль, наслідки від необережного ставлення до збирання і вживання грибів можуть бути непоправними.

Щоб уникнути небезпеки, дотримуйтеся порад: не ходіть до лісу без дорослих і ніколи не збирайте невідомі гриби; не торкайтеся руками отруйних грибів (блідої поганки, мухоморів), грибів із манжетою на ніжці, «цибулинкою» біля кореня й білими пластинками під шапкою. Якщо зріз гриба жовтіє, це може свідчити про його отруйність (*З «Довідника туриста»*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Чому ліс називають зеленим другом?

20 *Хто швидше?* Запишіть іменники першої та другої відмін, що стоять в орудному відмінку, у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *о*; б) зі вставленою буквою *е*.

Спраг..ю, здач..ю, дитин..ю, кул..ю, пропаж..ю, охорон..ю, баз..ю, стін..ю, янтар..м, вираз..м, кобзар..м, айстр..ю, смерч..м, гуляш..м.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних слів складеться початок прислів'я: «… *брат*».

21 Спишіть прислів'я і приказки, ставлячи подані в дужках іменники в родовому відмінку однини.

1. До (стіл) добре сісти, коли на нім є що їсти. 2. Без труда нема (плід). 3. На ложку (мед) більше мух ловиться, ніж на бочку (оцет). 4. Такий щедрий, що взимку (сніг) не дасть. 5. Від (гнів) старієш, від (сміх) молодієш. 6. Тікають не від (калач), а від (бич). 7. Одяг бережи для (холод), а гроші — для (голод). 8. З чужого (віз) й серед дороги злазь (*Народна творчість*).

22 *Хто швидше?* Поставте подані іменники в орудному відмінку однини.

Можливість, зустріч, любов, пам'ять, подорож, пристрасть, кіновар, мати, нехворощ, занедбаність, молодь, міць, міцність, якість, кількість, кров, верф, сучасність.

23 Спишіть, розкриваючи дужки. Які власні назви слід узяти в лапки?

(О,о)рганізація (О, о)б'єднаних (Н,н)ацій, (К,к)иївська (К,к)іностудія імені (О,о)лександра (Д,д)овженка, (К,к)иївські (В,в)вулиці, (Г,г)азета (У,у)країнське (С,с)лово, (Д,д)ень (Н,н)езалежності, (С,с)танція (М,м)етро (Д,д)орогожичі, (Н,н)аціональний (Б,б)анк (У,у)країни, (В,в)олодимир (В,в)еликий, (С,с)узір'я (В,в)еликої (В,в)едмедиці, (О,о)пера (Н,н)аталка (П,п)олтавка, (Н,н)аціональний (У,у)ніверситет імені (Т,т)араса (Ш,ш)евченка, (К,к)римськотатарська (М,м)ова, (Б,б)айка (В,в)овк та (Я,я)гня.

24 I Спишіть вірш Дмитра Луценка, уставляючи пропущені букви й розділові знаки.

Уже на **осінь** пов..рта
Втомилась ластівка завзята.
С..дять **рядками** на дротах
З батьками і **ластов..нята**.
Тр..вожно **ластівко** тобі
Замовк у серці щебет щ..рий.
Прощайте шати голубі!
Пора зб..ратися у вирій.

II Зробіть письмовий морфологічний розбір виділених іменників.

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

ШАТИ • ОШАТНИЙ

Шатами називають звичайний одяг, та найчастіше — багате, розкішне святкове вбрання. У переносному значенні шати — це незвичайна окраса. У поезії Павла Грабовського читаємо: «*В химерні шати вбрана морозом, край вікна схилилася від рана березонька сумна*».

Від іменника *шати* твориться прикметник *ошатний* — гарний, святковий, вишуканий.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

СПОСОБИ ПОШУКУ ІНФОРМАЦІЇ. ВИБІР ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

25 I Пригадайте, що таке інформація. Користуючись схемою, підготуйте розповідь про види інформації.

Види інформації				
↓	↓	↓	↓	↓
Візуальна (сприйняття органами зору)	**Аудіальна** (сприйняття органами слуху)	**Нюхова** (сприйняття запахів)	**Смакова** (сприйняття смаків)	**Тактильна** (сприйняття на дотик)
90 %	9 %	1 %		
від усієї інформації, яку отримує людина				

II Як ви вважаєте, чи кожна людина сприймає інформацію у такому відсотковому співвідношенні, як показано? Проаналізуйте власне сприйняття інформації: коли ви краще запам'ятовуєте — під час слухання чи коли роздивляєтесь ілюстрацію, схему або читаєте текст? Можливо, для вас краще поєднувати візуальне й аудіальне сприйняття? Поділіться своїми міркуваннями з однокласниками / однокласницями.

26 I Прочитайте текст. Для докладного усного переказу тексту підготуйте опорний конспект у формі таблиці або діаграми.

ВЛАСТИВОСТІ ІНФОРМАЦІЇ

Інформація потрібна людині для того, щоб обирати правильні рішення, а технічному пристрою — щоб правильно функціонувати. Це зумовлює певні вимоги до інформації. Передовсім вона повинна відображати з достатньою повнотою справжній стан ситуації. Цілком природно також, що інформація має бути вчасною, зрозумілою споживачеві й саме такою, яка йому потрібна цієї миті. Отже, інформація повинна мати такі властивості, як-от: **достовірність, повнота, своєчасність, корисність та зрозумілість.**

Достовірність інформації означає, що вона відповідає реальності. Тільки на основі достовірної інформації можна діяти відповідно до ситуації. Якщо інформація застосовується для прийняття важливих рішень, її достовірність ретельно перевіряється. Інколи інформацію спотворюють навмисно, якщо намагаються спровокувати когось на неправильні дії. Така навмисно спотворена інформація називається **дезінформацією**. Дезінформація супротивника є важливою складовою воєнної операції.

Повнота інформації означає, що її достатньо для розуміння ситуації та прийняття рішення. Неповнота інформації може бути причиною помилкового оцінювання ситуації й неправильного вибору дій, а в результаті призвести до воєнної поразки, економічних збитків, марних витрат часу тощо.

Своєчасність інформації означає, що вона є саме тією, яка потрібна на цей момент. Затримка в одержанні інформації гальмує прийняття рішень, а спиратися на застарілу інформацію так само небезпечно, як і на недостовірну. Ефективність протидії стихійним лихам, правильність економічних і стратегічних рішень, якість керування швидкоплинними процесами, успіх біржових операцій насамперед залежать від своєчасності отримання інформації. Своєчасність інформації називають також **актуальністю**.

Корисність інформації означає, що вона є значущою для розв'язання поставленого завдання. Некорисна інформація, тобто така, яка є зайвою або надлишковою, називається шумом. Корисність інформації залежить від наявних потреб. Та сама інформація за одних обставин може бути для нас корисною, за інших — шумом; для одного споживача вона є зайвою, для іншого — цінною. Таким чином, межа між корисною інформацією та шумом є умовною.

Зрозумілість інформації є вкрай необхідною, якщо це стосується «букви закону», правил безпеки життєдіяльності, важливих повідомлень, наказів. Найціннішу інформацію намагаються подавати якнайзрозуміліше й найбільш стисло. Здобуті людством знання про світ висловлюються в лаконічних і вивірених формулюваннях

фізичних законів та математичних теорем. Найбільш концентрованим поданням знань є формули (*За С. Дзюбою*).

II Пригадайте, що ви вивчали на уроках інформатики про способи пошуку інформації в інтернеті.

III Ознайомтеся з порадами. Чи доводилося вам повірити неправдивій інформації?

Як відрізнити фейкову (неправдиву) інформацію від правдивої?

- Неправдива інформація подається без посилання на джерело цієї інформації або вказується сумнівне джерело (анонімна інформація, інформація із соцмереж, маловідомі джерела).
- Думка будь-якої особи подається як беззаперечний факт; журналіст / журналістка впливає на слухачів / слухачок, глядачів / глядачок, уживаючи емоційно забарвлені слова, викликаючи бурхливі позитивні або негативні емоції, формуючи стереотипи. Заголовки й анонси є надто емоційними, не відповідають змісту інформації, яка подається.
- Експерти, які повинні кваліфіковано підтверджувати або спростовувати думки журналіста / журналістки, анонімні або упереджені (зацікавлені) щодо поширюваної інформації. Компетентність експерта / експертки сумнівна.
- Факти подаються однобоко, без вказівки на джерело їх отримання; фото- й відеодокази є недостовірними, стосуються інших подій; правдива інформація змішується з неправдивою.

27 Прочитайте тексти. Поміркуйте, яке призначення має кожне висловлювання. Який із фрагментів тексту містить достовірну інформацію?

1. Бурштин може бути не тільки білим, жовтим, помаранчевим, червоним, але навіть зеленим та блакитним. Різноманітне забарвлення «сонячного каменя» налічує до тридцяти відтінків, це пояснюється його походженням:

він утворився зі смоли ріжкового дерева (український бурштин — зі смоли хвойних порід).

Бурштинові барви

Бурштин блакитного кольору трапляється тільки в Центральній Америці — у Мексиці, Нікарагуа, Домініканській Республіці. Першими з європейців цей дивовижний мінерал побачили Христофор Колумб і члени його команди. Коли в 1492 році вони висадилися на острові Гаїті, аборигени зустріли непроханих гостей дарами, серед яких був і бурштин блакитного кольору. Іспанців цікавило тільки золото, тому камені вони проігнорували. Тропічний бурштин блакитного кольору має властивість фосфоресціювати (імовірно, через домішки вулканічного попелу в затверділій смолі), що надає приголомшливий ефект прикрасам із такого рідкісного матеріалу (*З енциклопедії*).

2. Бурштинове намисто — не просто прикраса. Як розповідають легенди, бурштин допомагає від усіх хвороб. Бурштинове намисто не тільки лікує, а й може запобігти захворюванням, якщо носити його щодня. Олена М. розповідає, що бурштинове намисто допомогло їй позбутися болю в суглобах, проблем зі шкірою і вдало вийти заміж.

28 Підготуйте пам'ятку «Як правильно вибирати джерела інформації».

ПРИКМЕТНИК

1. Яка частина мови називається прикметником?
2. Як змінюються прикметники?
3. Розкажіть про розряди прикметників за значенням.
4. Як творяться прикметники вищого ступеня порівняння? У чому особливості творення і вживання прикметників найвищого ступеня порівняння?
5. Розкажіть про особливості відмінювання прикметників твердої та м'якої груп. Чому прикметники на ***-лиций*** не належать ні до твердої, ні до м'якої групи?
6. Розкажіть про особливості правопису складних прикметників.

ЕЛЕКТРОННИЙ ПІДРУЧНИК

29 Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Випишіть прикметники разом з іменниками, від яких вони залежать. Визначте рід, число й відмінок прикметників.

Навесні, влітку й восени, перебуваючи на природі, ви можете натрапити на змію або гадюку. Не потрібно вбивати цих представниць тваринного світу! Краще їх не чіпати, обійти. В Україні живуть 11 видів змій, із яких лише три є отруйними. Це представники роду гадюк — гадюка звичайна, гадюка Нікольського та степова гадюка. Про них ви можете дізнатися більше в інтернеті.

Якщо ж трапилося, що гадюка вас укусила, не панікуйте, бо серйозні наслідки трапляються рідко. Для третини людей укус гадюки майже безболісний. Менше половини постраждалих відчувають гострий пекучий біль, а місце укусу набрякає. У важких випадках можливі головний біль, спрага, запаморочення, нудота, блідість шкіри, підвищене потовиділення, лихоманка, втрата свідомості. Вище місця укусу потрібно накласти тугу пов'язку, але не джгут, закрити ранку, пити якомога більше води і якнайшвидше звернутися по медичну допомогу (*З «Довідника туриста»*).

30 *Хто швидше?* Запишіть подані словосполучення у три стовпчики: а) з якісними; б) з відносними; в) з присвійними прикметниками.

Кислі ягоди, рослинний світ, лікареві записи, осикові дошки, Едуардова краватка, бетонна плита, орлиний зір, жалюгідний вчинок, Григорієва книга, олійна фарба, надійний захист, тренажерний зал, крокодилова паща, активне втручання, Антонінині рукавички, алюмінієва деталь.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв прикметників складеться початок прислів'я: «...коли її робити з охотою».

31 Відредагуйте речення й запишіть.

1. Дідусь розповідав, що гірські річки швидші морозу, тому він не може закувати воду в лід. 2. Щоякнайбільша

насолода, сама висока радість у житті — це спілкування. 3. Хлопець був більш упевненіший у своїй відповіді, тому радісно посміхався. 4. Найбільш найточнішим виявилося моє припущення. 5. У жайворонка не поганіша пісня, ніж у солов'я.

32 ***Хто швидше?*** Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) з прикметниками, у закінченнях яких слід вставити букву *и*; б) із прикметниками, у закінченнях яких слід вставити букву *і*.

Українськ..х звичаїв, у святков..м вбранні, чуж..х думок, дорожн..х робіт, на осиков..й гілці, брудніш..й одяг, при велик..й допомозі, в учнівськ..х творах, у княж.. часи, з найкращ..ми побажаннями, старш..м братом, на висок..й сосні.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв прикметників складеться початок прислів'я: «*... лічать*».

33 ***Хто швидше?*** Запишіть подані прикметники у два стовпчики: а) які пишуться разом; б) які пишуться через дефіс.

Сніго / подібний, ожиново / суничний, кисло / солодкий, радіо / електронний, свіжо / змелений, військово / зобов'язаний, овочево / плодовий, україно / мовний, кисло / молочний, багнисто / зеленавий.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних слів складеться продовження рядків пісні: «*Наша віра єднає серця, Україна...*».

34 I Прочитайте. Скажіть, якою спільною темою об'єднані прислів'я і приказки. Поясніть, як ви розумієте їх зміст.

1. **Мамина** ласка — як сонце. 2. Мати — **найрідніша** людина. 3. Нема цвіту кращого від маківочки, нема роду **милішого** від матіночки. 4. **Материнська** любов ніколи не міняється. 5. Рідної матері слівце — як **літнє** сонце (*Народна творчість*).

II Зробіть письмовий морфологічний розбір виділених прикметників.

ЧИСЛІВНИК. ЗАЙМЕННИК

1. Яка частина мови називається числівником?
2. На які розряди за значенням поділяються числівники?
3. На які розряди за будовою поділяються числівники?
4. У чому особливість відмінювання числівників — назв десятків?
5. Як відмінюються числівники — назви сотень?
6. Яка частина мови називається займенником?
7. Назвіть розряди займенників за значенням.
8. Розкажіть про правопис неозначених і заперечних займенників.
9. Складіть невелику розповідь за фотоілюстраціями, уживаючи числівники й займенники.

Будьмо уважні!

Де припустилися помилки? Як правильно?

Ти в Києві?
Дивись ТОП-10 ідей для осінніх прогулянок!

Зауважте! Частина **топ-** уживається з іменниками: *топменеджер*, *топмодель*. ТОП не вживаємо з числівниками, правильно сказати й написати так: *10 найкращих (10 найцікавіших) ідей для осінніх прогулянок*.

35 Прочитайте. Скажіть, як ви розумієте зміст прислів'їв. Випишіть числівники, визначте їх розряди за значенням.

1. Однією рукою дає, а другою забирає. 2. Де багато слів, там немає справи. 3. Це такий, що зробить півтора людського. 4. Семеро одного не чекають. 5. Ти маєш двоє очей і одні губи, щоб багато бачив, а мало говорив. 6. Старий кінь годину біжить, а кілька днів лежить. 7. Заздрісного десятою дорогою обходь. 8. І двоє мудреців не переважать одного впертого (*Народна творчість*).

36 ***Хто швидше?*** Запишіть словосполучення у два стовпчики: а) ті, у яких іменники мають закінчення *-и* або *-і*; б) ті, у яких іменники мають закінчення *-а* або *-я*.

Три (склад), два (картуз), півтора (день), два (колесо), чотири (ешелон), одна третя (острів), два (океан), півтора (тиждень), два (берег), чотири (стебло), півтора (пиріг), два (стілець).

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв іменників складеться прислів'я: «*Голова не на те, щоб тільки* ...».

37 I Спишіть, передаючи цифри словами.

У Верхній Хортиці ріс могутній запорізький дуб. Це одне з найстаріших дерев в Україні: йому вже більше 700 років. Ще за часів Богдана Хмельницького йому було близько 400 літ. Крона цього дуба складається з 18 великих гілок, периметр верхівки дерева досягає 102 метрів. Її тінистий намет вимірюється 43 метрами в поперечнику і здалека скидається на цілий гай. Окоренок дуба утовшки дорівнює 656 сантиметрам. Діаметр стовбура сягає 208 сантиметрів. Висота дуба дорівнює 36 метрам. На жаль, час не пошкодував цього старого велетня (*За І. Шаповалом*).

II ***«Я хочу сказати своє слово».*** Розкажіть, які незвичайні дерева є у вашій місцевості. Складіть їх усний науковий опис.

38 Прочитайте речення, правильно називаючи час.

1. Я прокинувся [6:00] від монотонного постукування крапель дощу в шибки. 2. Однокласники домовилися зустрітися біля школи [8:15]. 3. [6:30] збори вже закінчилися. 4. [23:45]

батька розбудив тривожний телефонний дзвінок. 5. Потяг прибув без запізнення [17:12]. 6. Ця складна операція почалась [12:00] і тривала близько двох годин.

39 I Спишіть, уставляючи пропущені букви. Підкресліть займенники, визначте їх розряди.

1. Як диво це нащадкам збер..гти — і гай, і річку, повну прохолоди. 2. Мій пращур був із козаків, яких боялись шляхта й хани. 3. А осінь! Стільки збуджених с..рдець вона своїм пр..ходом полонила. 4. Питав я в себе: «Ти не мав провини перед совіст..ю в жит..і?» 5. Хтось буде жити муками надій, у когось серце болем заятриться. 6. І тільки вогн..к вірного кохан..я собі лишу — нікому не віддам. 7. А чайки журливо к..гичуть. За ким вони плачуть? Кого вони кличуть? (*Із тв. Д. Луценка*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Складіть коротке влучне висловлювання із займенником про ваші стосунки з однолітками.

40 *Хто швидше?* Запишіть подані словосполучення в три стовпчики: а) із займенниками, що пишуться разом; б) із займенниками, що пишуться через дефіс; в) із займенниками, що пишуться окремо. За потреби скористайтеся таблицею.

Кому(сь) звітувати, (будь)яке очищення, де(в)чому прогадати, що(небудь) шукати, ні(з)ким не говорити, (хтозна) яка ожеледь, не(аби)які учні, ні(з)яким оздобленням, (де) що вивчати, які(небудь) подарунки, кого(сь) остерігатися, бозна(про)що думати, (бозна)що згадати, казна(з)чого сміятися, (казна)чому повірити, (аби)що тягнути, аби(з)ким зустрічатися.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв останніх слів словосполучень складеться закінчення прислів'я: «..., *та свого не губи*».

ПРАВОПИС ЗАЙМЕННИКІВ

РАЗОМ	ЧЕРЕЗ ДЕФІС	ОКРЕМО
Бачиш ***ні-, ані-, де-, -сь, неаби-*** або **аби-** — слово разом напиши	Бачиш ***казна-, хтозна-, будь-, -небудь*** — про дефіс ти не забудь	Якщо ***вліз туди прийменник***, то той складений займенник ти **окремо напиши**

нікого	казна-що	ні до кого
ніде	хтозна-чого	ні в якому
аніякий	будь-який	ані з якими
дехто	хто-небудь	ані з ким
хтось	бозна-чого	де в чому
неабиякий		хтозна з чим
анічогісінько		казна до чого
		будь для кого
		аби з якими
		аби до чого

41

I Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Підготуйтеся до докладного усного переказу.

Кому ми завдячуємо **тим, що** з'явилося мистецтво кіно? **Хто** зняв **перші** фільми? Звичайно, прийнято вважати, що свій відлік кінематограф починає від стрічок братів Огюста та Луї Люм'єрів, які в Парижі продемонстрували фільми, зняті на власноруч сконструйованому обладнанні.

Виявляється, за **півтора** року до **цього** український учений-механік, колишній кріпак, Йосип Тимченко розробив скачковий механізм «слимак», який став основою для нового апарата — «кінескопа». У листопаді 1893 року в одеському готелі «Франція» відбулася публічна демонстрація **двох** кінофільмів, знятих «кінескопом», — «Вершник» та «Метальник списа».

Йосип Тимченко не ставився серйозно до **свого** винаходу, тому й не запатентував його. Електричний годинник, програмний механічний пристрій для стеження за рухом небесних тіл на орбітах, мікрохірургічні інструменти для операцій на очах, ртутний барометр — ось далеко не повний перелік розробок Йосипа Тимченка. На міжнародних виставках винахідник був нагороджений **п'ятьма** золотими та трьома срібними медалями (*Н. Потапова*).

II Зробіть письмовий морфологічний розбір виділених числівників і займенників.

КОНКУРС ПІДРУЧНИКІВ

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

СВІДЧЕННЯ • СВІДОЦТВО

Спільнокореневі слова *свідчення* і *свідоцтво* мають різні лексичні значення. Свідчення — це факт, річ, обставина, що підтверджують що-небудь: *Словники є свідченням розумового, духовного багатства народу* (*М. Рильський*). Давання показань на суді або на допиті; показання свідка теж називають свідченням: *Їхні свідчення не збігалися, розходилися майже у всьому* (*М. Павленко*).

Свідоцтво — це офіційний документ, який підтверджує, свідчить якийсь факт або містить відомості про кого-небудь: *Одержавши свідоцтво про закінчення школи, Галя серйозно задумалась над тим, як їй бути далі* (*Ю. Збанацький*).

Аудіодиктант **Текст диктанту для самоперевірки**

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТЕКСТ. ДОКЛАДНИЙ І СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ (УСНО)

1. Що таке текст? Чим текст відрізняється від групи речень?
2. Які типи мовлення ви знаєте?

42 Розгляньте пам'ятку.

Ознаки тексту

- Наявність теми й основної думки.
- Смисловий зв'язок між реченнями.
- Розташування речень у потрібній для розкриття теми послідовності.

Використання між реченнями мовних засобів:

- повторення слів;
- використання синонімів;
- використання прислівників, сполучників.

43 I Прочитайте. Доведіть, що подане висловлювання є текстом.

Пишається проти сонця гай, увесь у блискучих краплинах, як у дорогому намисті. Густішою стіною сплелося жито, що почало вже квітувати, пустило дух цвіту. Поміж його стеблами засяяли волошки, немов посвітилися сині лампадки. Розжаріли голівки горицвіту, загула бджола. Високо під небом кигикнула чайка, блиснула срібним крилом. Як привільно навкруги! (*За С. Васильченком*).

Зауважте! Розвиток думки в тексті відбувається завдяки тому, що до вже відомої інформації додається нова.

Частину речення, що вбирає в себе певну частину попереднього речення, називають «відомим».

Частину речення, яка містить основну інформацію, називають «новим».

У тексті розповіді «відомим» є назва предмета чи особи, а «новим» — назви дій чи станів.

У тексті опису «відомим» є назва предмета чи його частини, а «новим» — ознаки.

44 I Спишіть, уставляючи пропущені букви. Визначте, до якого стилю мовлення належить висловлювання. Підкресліть у реченнях тексту «відоме».

Леб..ді зуп..нилися неподалік. Полохливі птахи оглянули зарості і, пер..конавшись, що нічого не загрожує, підпливли ближче до оч..рету. Спокійно, не поспішаючи, леб..ді діставали з води кор..невища водяних рослин. Їхні жовті лапи кумедно вдаряли об воду, вирівнюючи важке тіло (*За А. Давидовим*).

Білий красень

II ***«Я хочу сказати своє слово».*** Користуючись поданою ілюстрацією, складіть усний опис лебедя.

III Поясніть значення фразеологізмів ***лебедина вірність***, ***лебедина пісня***.

ПІДРУЧНИКОВЕ

Головним завданням **докладного переказу** є повна, близька до тексту передача почутого або прочитаного. У детальному переказі необхідно відтворити зміст тексту, не порушуючи порядку подій, не випускаючи деталей, намагаючись якнайточніше передати мовні засоби (слова, граматичні форми, речення певних типів).

Метою **стислого переказу** є виокремлення й відтворення головного в змісті прочитаного або почутого. Стислий переказ навчає уникати багатослів'я, формує вміння чітко й лаконічно висловлюватися.

45 І Прочитайте, визначте тему та основну думку тексту.

УКРАЇНСЬКЕ КОБЗАРСТВО

З давніх-давен хвилюють душу кожного українця народні думи та історичні пісні. Хто ж вони, оті талановиті співці-музики, які створили й донесли до нас ці невмирущі перлини? Історія кобзарства та лірництва доволі багата й складна і до сьогодні ще недостатньо вивчена.

Назви народних співців-музик походять від назв музичних інструментів, на яких вони грали: кобзи, бандури та ліри. Улюбленим музичним інструментом українського народу вважалася кобза. Вона була досить розповсюдженим музичним інструментом, і попервах на ній грали не лише сліпі люди, як це склалося пізніше. Найдавніша кобза мала тільки три струни. З часом інструмент ускладнювався, кількість струн збільшувалася. В одного з народних співців вісімнадцятого століття бандура налічувала сорок п'ять струн.

Ускладнення музичного інструмента потребувало дедалі більшого хисту, спеціальної навчальної підготовки. З'являється особлива категорія народних співців-музик — кобзарі та бандуристи.

Відомості про це можна знайти в художній літературі. Чудовий образ такого кобзаря створив Тарас Шевченко в поемі «Невольник». Для нас особливо цікава дума головного героя Степана, в якій він розповідає свою історію. Шалена буря прибила козацькі чайки до ворожого берега.

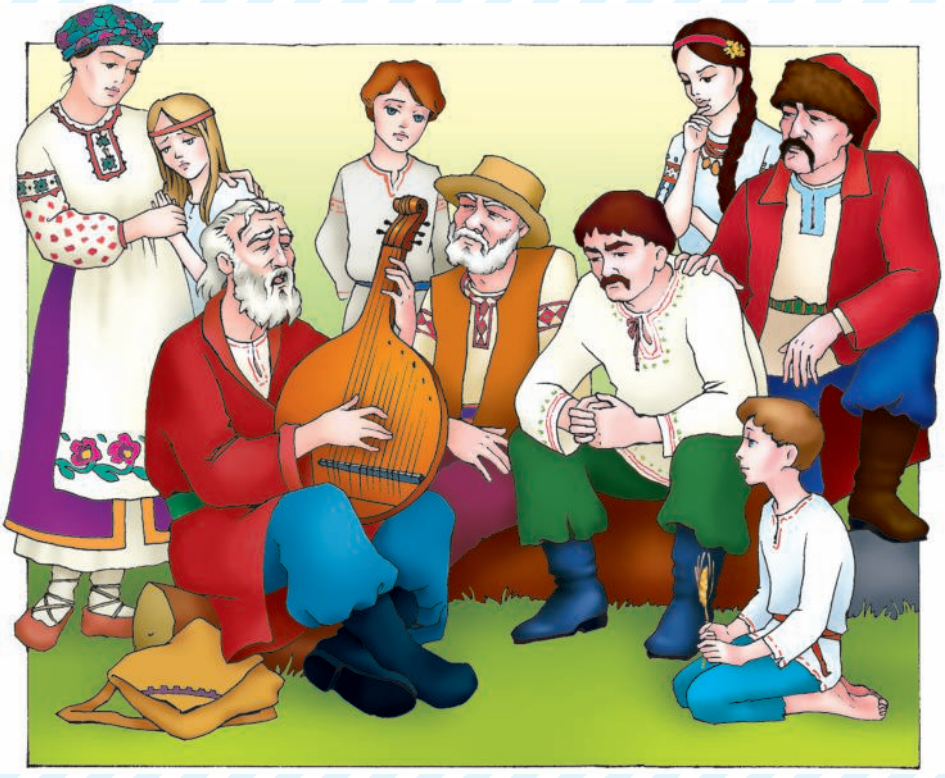

Степан потрапив у полон, утікав, але його впіймали й осліпили. Повернувшись із неволі, обдаровані сліпці, як і Степан, навчалися грати на кобзі-бандурі.

Деякі народні співці мандрували селами, грою та піснями заробляючи на прожиття. Інші приставали до козаків і супроводжу вали їх у походах. Кобзарів тут цінували найбільше. Часті війни, бойові сутички з військами кримських ханів, турецьких султанів та польських магнатів, повстання проти своїх визискувачів... А кобзарі пробуджували волелюбний дух народу.

Народні співці творили, боролися й помирали, як і сотні тисяч безіменних козаків та селян-повстанців. Та залишилися чудові думи та пісні, які вони складали в турецько-татарській неволі чи у час коротких перепочинків між жорстокими боями.

Кобзарі не були та й не могли бути безсторонніми літописцями. Вони оспівували те, що хвилювало їх до глибини душі. Тому й нині, через віки, їхні думи та пісні захоплюють і зворушують нас (*Б. Кардан*).

II Розгляньте малюнок. Опишіть його. Користуючись поданим планом, підготуйтеся до докладного усного переказу тексту.

1. Історія кобзарства і до сьогодні недостатньо вивчена.
2. Назви народних співців-музик походять від назв музичних інструментів.
3. Якою була найдавніша кобза?
4. Ускладнення музичного інструмента потребувало спеціальної підготовки кобзарів та бандуристів.
5. Розповідь про кобзаря Степана в поемі Т. Шевченка «Невольник».
6. Життєві шляхи народних співців:
а) заробітки на прожиття по селах;
б) найбільше цінували кобзарів на Січі;
в) народні співці пробуджували волелюбний дух.
7. Співці-музики залишили багату спадщину.
8. Чому твори кобзарів зворушують нас і досі?

III Користуючись поданим планом, підготуйтеся до стислого письмового переказу тексту.

1. Історія кобзарства багата й складна.
2. Кобза — улюблений інструмент українського народу.
3. Розповідь про кобзаря Степана в поемі Т. Шевченка «Невольник».
4. Найбільше народних співців цінували на Січі.
5. Чому твори кобзарів зворушують нас і досі?

Тестування. Повторення

https://learningapps.org/display?v=p91bg839323

ДІЄСЛОВО

§3 ДІЄСЛОВО: ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

Чи завжди дієслова відповідають на питання *що робити? що зробити?*

46 **I** Прочитайте уривок із поезії Тараса Шевченка, знайдіть у тексті дієслова. Скажіть, за якими ознаками ви розпізнали дієслова.

…Світає, Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Між ярами над ставами
Верби зеленіють.

Сонце в долонях

II *«Я хочу сказати своє слово».* Чи доводилося вам спостерігати світанок чи захід сонця? Що ви відчували в той момент?

Дієсловом називається самостійна частина мови, що означає дію або стан предмета й відповідає на питання *що робити? що зробити?*

47 Розгляньте таблицю й підготуйте зв'язну розповідь про форми дієслова.

Форма дієслова	На яке питання відповідає	Приклади	Як змінюється
1. Неозначена (початкова)	що робити? що зробити?	*розповідати, наблизитися*	незмінна форма
2. Способові	що роблю? що робив? що робитиму? що робив би? що роби? і под.	*відвідую, читав, відповідатиму, допоміг би, зачекай*	за способами, часами, числами, особами або родами

3. Дієприкметник (особлива)	який?	*почорнілий*, *подарований*	за числами, родами (в однині) і відмінками
4. Дієприслівник	що роблячи?	*працюючи*	незмінна форма
	що зробивши?	*відпочивши*	
5. Безособові форми на *-но*, *-то*	що зроблено?	*сказано*, *полито*	незмінна форма

Дієслово в будь-якій формі належить до **доконаного** або **недоконаного** виду, буває **перехідним** або **неперехідним**.

Ваш коментар

48 I Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Підкресліть дієслова, визначте їх форму.

1. Цвіте з..мля, задивлена в свободу, аж навіть жити хочеться мені. 2. Чому ліси ч..кають мене знову, на щит піднявши сонце і зорю. 3. Багато слів написано п..ром. 4. Отут я стою під замисленим небом на чорних вітрах світових вер..мій. 5. І нап..ред не треба ворожити, і за м..нулим плакати не варт. 6. Хай буде вік прожито як належить (*Із тв. Л. Костенко*).

II Доповніть асоціативний ланцюжок дієслів, які, на вашу думку, розкривають поняття «вік прожити як належить»: *любити, вірити, боронити...* .

49 Порівняйте подані парами слова. До якої частини мови вони належать? Чим різняться?

Читати — читання, ходити — хода, стрибати — стрибок, гомоніти — гомінкий, чорніти — чорний, подужчати — дужчий, потроїти — троє.

50 *Хто швидше?* Продовжте ряди дієслів, що означають процес праці. До якого виду трудової діяльності належить кожна група слів?

1. Читати, конспектувати... 2. Орати, полоти... 3. Варити, смажити...

51 Прочитайте речення. Спишіть, замінюючи дієслово ***йти*** синонімом із довідки. Уставте пропущені букви.

1. Хлопці йшли навпрямці, обм..наючи дороги. 2. Самотньо іде, сп..раючись на пал..цю, дядько Іван. 3. Хлопці пішли до кар..єру, де можна знайти багато цікавого. 4. Ідете по мерзлу калину і поз..раєте на той бік річки. 5. Дівча повільно іде, голосно шаркаючи чобітьми. 6. Назустріч учит..леві ішов огрядний насуплений німець (*З тв. Є. Гуцала*).

Довідка: плентатися, простувати, шкутильгати, податися, сунутися, прямувати.

52 **I** Запишіть дієслівні форми в такій послідовності: а) неозначена форма; б) способові дієслова; в) дієприкметники; г) дієприслівники; ґ) безособові форми на *-но*, *-то*.

Тужити, вів, **одухотворений**, ускладнивши, одягнено, вирощений, зцементувавши, **оздоблю**, вживати, явлено, виносити, заробиш, **стурбувати**, вироблено, зв'яжуть, з'єднаний, перемагаючи, **згорнуто**, спостерігаючи, зміцнілий, створити, підпорядкований, ожив, куплено, помітивши.

Якщо завдання виконано правильно, із других букв складеться початок вислову Олега Ольжича.

II З виділеними словами складіть речення з однорідними членами.

Ваш конспект

Дієслово виражає дію предмета, тому й відповідає на питання *що робити? що зробити?* (неозначена форма), *що робив? що роблю? що будеш робити? що роби?* (способові дієслова). Дієприкметник виражає ознаку за дією і відповідає на питання *який*? Дієприслівник позначає додаткову дію і має питання *що роблячи? що зробивши?* Безособові форми на *-но*, *-то* відповідають на питання *що зроблено?*

КОНКУРС ДРУЧНИКІВ

§4 УЖИВАННЯ ДІЄСЛІВ У МОВЛЕННІ

Які помилки у вживанні дієслів трапляються найчастіше?

Зауважте! В українській мові дієслова **вимагають певного відмінка залежних від них іменників або займенників**. Запам'ятайте дієслова, з якими часто поєднують іменники не в тій граматичній формі:

вибачати ***кому?*** людині, суперникові
вибачати ***що?*** провину, зраду
вчитися, навчатися і навчати ***чого?*** мови, музики
дбати ***про (за) кого? про (за) що?*** про внучку, за здоров'я
дякувати ***кому? чому?*** матері, класу, другові
дякувати ***за кого? за що?*** за дитину, за допомогу
жартувати, сміятися і насміхатися ***з кого? з чого?*** з песика, із вчинку
завдавати, завдати ***чого?*** шкоди, збитків
заздрити ***кому? чому?*** однокласниці, відвазі
зазнавати, зазнати ***чого?*** горя, приниження
запобігати, запобігти ***чому?*** лиху, війнам
захворіти ***на що?*** на застуду, на ревматизм, на легені
зневажати ***кого? що?*** людину, закон
ігнорувати ***кого? що?*** працівника, пропозицію
нарікати ***на кого? на що?*** на лікаря, на життя
одружуватися ***з ким?*** з дівчиною, з хлопцем
оженитися ***на кому?*** на дівчині, на сусідці
опанувати ***що?*** фах, ремесло
опікуватися ***ким? чим?*** дитиною, собою
оплачувати ***що?*** проїзд, квиток
стерегтися ***кого? чого?*** злочинця, смерті
страждати ***від чого?*** від болю, від страшної руїни
сумувати ***за ким? чим?*** за батьком, за сонцем
тішитися ***ким? чим?*** тобою, музикою
уникати і цуратися ***кого? чого?*** людей, зустрічей
чекати ***кого? що?*** і ***на кого? на що?*** гостя і на гостя, Новий рік і на Новий рік (свято)

Ваш коментар

53 ***Хто швидше?*** Утворіть словосполучення, добираючи з дужок іменник, який ужитий у тій формі, якого вимагає дієслово.

Оплачувати (за проїзд, квиток), ігнорувати (вчення, навчанням), пробачити (товариша, дитині), дякувати (брата, старшим), опанувати (ремесло, наукою), стерегтися (від лиходія, злочинця), сумувати (за дядьком, по сестрі), опікуватися (за товариша, дітьми), сміятися (над собою, з одягу), милуватися (з краєвиду, первоцвітами), цуратися (праці, від роботи), хворіти (ангіною, на ревматизм), тішитися (з музики, святом), завдавати (болю, удар).

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних дієслів складеться початок прислів'я: «...*пізнають по плодах*».

Будьмо уважні!

Де припустилися помилки? Як правильно?

Що складніше: навчити людину математиці чи кермуванню авто?

54 Спишіть речення, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібній формі.

1. Я не такий, щоб зрадити (людина) (*Леся Українка*). 2. Білка не боїться холоду, стрибає собі по гілках та стережеться (свої вороги) (*О. Копиленко*). 3. Засмутилась, похилилась молода верба... Прилучилась, одружилась (козак) журба (*П. Грабовський*). 4. Всюди я бував, усюди зазнавав (різні пригоди) (*І. Франко*). 5. Сумує пісня на землі (вірне серце) побратима і (дівочі очі) (*М. Стельмах*). 6. Мій сусід бідує, горює, а нічого не радить собі, не запобігає (лихо) (*М. Коцюбинський*).

Інтерактивна вправа

https://learningapps.org/watch?v=pfas7xjnn23

Зауважте! Не може залежати від двох дієслів один іменник, якщо ці дієслова вимагають від залежного слова різних граматичних форм. Не можна сказати: *Я люблю й пишаюся своїми батьками*. Адже *люблю* (***кого?***) *батьків*, а *пишаюся* (***ким?***) *батьками*. Тому потрібно сказати: *Я люблю своїх батьків і пишаюся ними*.

55 Прочитайте текст. Знайдіть і виправте помилки в уживанні дієслів. Відредаговане висловлювання запишіть.

Під час спілкування ми формулюємо й обмінюємось думками. Щоб комунікація була успішною, не можна ігнорувати емоціями співрозмовника. Щирість, вміння виразити свою готовність до сприйняття ближнього являються важливою умовою для успішного спілкування. Ні в якому разі не можна зневажливо ставитися і перебивати співрозмовника. Усмішка й доброзичливість роблять ближчими й допомагають людям. Опанувати цими простими правилами дуже легко! (*З учнівського твору*).

Дієслова, що закінчуються на *-ся*(*-сь*), називаються **зворотними**: *сміятися*, *спілкуватись*.

У дієсловах перед наступним голосним уживається *-сь*, перед приголосним — *-ся*: *піднімались угору*, *піднімалася вгору*.

У кінцевих сполученнях *-ться*, *-шся* завжди пишеться *-ся*: *піднімаються вгору*, *повертаєшся до Львова*.

Будьмо уважні!

Де припустилися помилки? Як правильно?

Зворотній зв'язок: як правильно поставити завдання, щоб його виконали?

Зауважте! В українській мові немає прикметника «зворотній». Правильно говорити й писати *зворотний зв'язок*, *зворотний шлях*, *зворотний займенник* (*себе*), *зворотне дієслово*.

56 Спишіть речення, правильно вживаючи *-ся* або *-сь*. Вставте, де треба, пропущені букви.

1. Цілісінький день зал..цяло(ся,сь) сонце до хвилі морської, та не подаєть(ся,сь) красуня лукава… (*Дніпрова Чайка*). 2. Довіра і правда відкр..ваєть(ся,сь) нам з наймен..ших років, з колиски (*М. Сингаївський*). 3. Б..рези одягнули(ся,сь) у жовтозелені шати (*М. Жук*). 4. Куч..ряве світло в..сняного вечора кинуло(ся,сь) у вічі йому (*М. Хвильовий*).

57 I Прочитайте й перекажіть текст.

«Вибачаюсь» — надзвичайно поширене мовленнєве недбальство. Адже «вибачаюсь» може означати тільки «вибачаю сам себе», а не «прошу вибачення».

Треба рішуче викоренити слово «вибачаюсь» із мовлення, замінити словами *вибачте мені*, *даруйте*, *перепрошую* (*Н. Бабич*).

II Складіть діалог «У транспорті», використовуючи слова ввічливості.

58 Розгляньте зображені ситуації. Розкажіть про спілкування ваших однолітків, уживаючи зворотні дієслова. Коментуйте й виправляйте мовленнєві помилки одне одного.

59 I Спишіть словосполучення, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібній формі.

Дякувати (сестра), вибачити (брат), запобігати (непорозуміння), їхати (автобус), заслуговувати (увага), чекати (відповідь), навчати (мова), пливти (течія), вважати (друг), бачити (власні очі), говорити (українська мова), страждати (самотність), опанувати (наука).

II Спишіть словосполучення, додаючи до зворотних дієслів частку *-ся* або *-сь*.

Прислухати.. до поради, зупинити.. біля входу, зустрінеш.. зі мною, поверну.. о п'ятій годині, здивував.. приходу, усміхнула.. учням, зверни.. до лікаря, почали.. уроки, ховають.. за деревами, подиви.. у вікно.

Ваш конспект

Найчастіше у вживанні дієслів трапляються помилки, пов'язані з тим, що дієслова поєднують з іменниками або займенниками не в тій граматичній формі. Щоб уникати таких помилок, потрібно звірятися із словником.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ОПИС. ВИДИ ОПИСІВ. УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ

1. Які типи мовлення вам відомі?
2. Який тип мовлення називається описом?
3. Які види описів вам відомі?

Опис зовнішності людини буває діловим і художнім.

Діловий опис зовнішності людини вимагає точності, документальності. У художньому описі передається власне, авторське враження про зовнішність.

Щоб зобразити словесний портрет виразно, яскраво, поетично, використовують епітети, порівняння, пестливі слова, гіперболи.

60 Прочитайте тексти. Укажіть, які художні засоби використовують письменники / письменниці, описуючи зовнішність. Як ці художні засоби розкривають авторське ставлення до персонажів?

1. Тугар Вовк був мужчина, як дуб. Плечистий, підсадкуватий, з грубими обрисами лиця і грубим, чорним волоссям, він і сам подобав на одного з тих злющих тухольських медведів, яких їхав воювати (*І. Франко*).

2. Дівчина була вогнисто-руда, а коси її роздималися хвилями тугого полум'я. Під тим полум'ям світилося чистою білизною напрочуд вродливе обличчя, на якому

особливо вирізнялися брови та очі — глибокі й блакитні. Крижаний вираз на обличчі надавав холоду й незворушності ясному поглядові блакитних очей, і тому він був жорсткуватий і непривітний (*Є. Гуцало*).

3. Перед Настею, на білому коні, якийсь татарин у чистій шовковій жовтій одежині, білій кудлатій шапці. Клинцювата борідка, широкі вилиці. Примружені очі ненависно пропікають дівчину. Усміхнувся не по-людськи, хижо. Прицмокнув язиком. Махнув рукою. Насті скрутили руки, кинули на підводу (*С. Плачинда*).

Зауважте! Опис зовнішності людини подібний до опису предмета. «Відомим» є назви частин тіла, риси обличчя, елементи одягу, а «новим» їхні ознаки. Наприклад:

Це був (відоме) *хлопчик років* (нове) *шести-семи*, *горбоносий* (нове), *із прищуленими* (нове) *вухами*, *з постійним* (нове) *жаром мисливського азарту в очах. А самі* (відоме) *очі* (нове) *схожі косуваті камінчики слив* (*За Є. Гуцалом*).

61 I Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку.

АВТОПОРТРЕТ ШЕВЧЕНКА

Викуп Шевченка з кріпацтва буквально осяяв його життя. Неважко собі уявити стан двадцятичотирьохрічного юнака, який нарешті здобув жадану волю. Молодий художник здобув право навчатися в Петербурзькій академії мистецтв.

Величезною працелюбністю, систематичною освітою позначені роки перебування Тараса в цьому одному з найкращих мистецьких закладів Європи.

Саме в період духовного і творчого піднесення Шевченко вирішив намалювати автопортрет. Вихованці Петербурзької академії часто зверталися до цього жанру. Малярська спад-

Т. Шевченко. Автопортрет. 1840 р.

щина Шевченка налічує 30 автопортретів. Автопортрет 1840 року — перший.

Ніколи раніше не малював Тарас олією, звик до акварелі, виходило непогано. Уперше спробував написати олією автопортрет. Кажуть, самого себе малювати найважче. Ніби й знаєш себе добре, а спробуй передати на полотні свій характер, настрій, показати усе те, що в тебе на душі.

Світло вихоплює з напівтемряви лише обличчя, все інше ховається в напівпрозорих тінях. Обличчя юнака бліде й змарніле. Тарас нещодавно перехворів, тому очі глибоко позападали, вилиці виступили чіткіше. Чоло яскраво освітлене, очі сховані в тінь, але саме вони привертають увагу. Хочеться пильніше й уважніше придивитися до них, адже кажуть: очі — дзеркало душі. Погляд всепроникний, трохи насторожений. У ньому і запитання, й докір, і аж ніяк не юнацька замисленість.

Тарасові двадцять шість років. Лише два роки минуло, як він викуплений із кріпацтва. Та нидіють у рабстві сестри й брати. Скільки кривди й горя навкруги!

Стрімкий поворот голови, енергійний рух портретованого назустріч глядачеві засвідчує силу духу, незламність, прагнення боротьби. Адже вийшов уже перший Тарасів «Кобзар». Уже відчув у собі силу таланту поета, а тепер ось перед мольбертом і художника (*За Д. Степовиком*).

II Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

1. Як почувався Тарас, отримавши омріяну волю?
2. Чим особливий автопортрет митця 1840 року?
3. Опишіть обличчя художника.
4. У чому полягає особливість погляду художника?
5. Що засвідчує стрімкий поворот голови портретованого?

III За самостійно складеним планом підготуйтеся до докладного усного переказу тексту.

КОНТРОЛЬНИЙ ЕКЗЕМПЛЯР

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ЖАРТ. ВИСМІЮВАННЯ. НАСМІШКА

62 Прочитайте текст мовчки. Підготуйтеся до докладного усного переказу.

Дотепне слово, жарт дуже важливі під час спілкування, вони роблять співрозмовників ближчими, вносять у діалог невимушеність і довіру.

Жарт — короткий текст або фраза гумористичного змісту. Це може бути байка, рґпитання або відповіді. У більшості випадків у жарті є кульмінаційний момент або розв'язка, що робить розповідь кумедною.

Іронія — це прихована насмішка. Найчастіше вона виражається в нібито позитивній характеристиці, що має протилежний підтекст. «Та ти в нас просто мудрець!» — можуть сказати про людину, яка не знається на елементарних речах. Критику самого себе можна назвати самоіронією.

Відверте глузування — це сарказм. Він широко застосовується в художній літературі, щоб вказати на певні людські недоліки чи вади суспільства.

Жарт — дуже тонка річ. Необережне слово може ранити людину, стати перешкодою у спілкуванні (*За Н. Бурцевою*).

63 Прочитайте діалог і дайте відповіді на запитання.

— Карпе! — промовив Лаврін. — А кого ти будеш оце сватать?

— Посватаю, кого трапиться, — знехотя обізвався Карпо.

— Сватай, Карпе, Палажку. Кращої од Палажки нема на всі Семигори.

— То сватай, як тобі треба, — сказав Карпо.

— Якби на мене, то я б сватав Палажку, — сказав Лаврін. — У Палажки брови, як шнурочки; моргне, ніби вогнем сипне. Одна брова варта вола, другій брові й ціни нема. А що вже гарна! Як намальована!

— Коли в Палажки очі витрішкуваті, як у жаби, стан кривий, як у баби.

КОПІЮВАННЯ ЗАБОРОНЕНО

— То сватай Хіврю. Хівря доладна, як писанка.

— І вже доладна! Ходить так легенько, наче в ступі горох товче, а як говорить, то носом свистить (*За І. Нечуєм-Левицьким*).

1. Хто є учасниками діалогу? Що ми можемо сказати про вдачу братів?
2. Репліки Карпа є іронічними чи сатиричними?
3. Чи можна глузувати із зовнішності чи вдачі людини?
4. Із чого ще ніколи не варто насміхатися?

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

УДАЧА • ВДАЧА

Слова *удача* і *вдача* є паронімами. *Удача* — позитивний, бажаний результат чого-небудь, щасливий збіг обставин для когось; успіх. Синонімами до цього слова є *талан*, *щастя*. Ось приклад із твору М. Стельмаха: «Оце так риби́на! — вирвалось у Костянтина. — Ще не було нам такої **удачі**!»

Вдача — це сукупність психічних особливостей, з яких складається особистість людини і які проявляються в її діях, поведінці; характер. Синоніми до слова *вдача*: *натура*, *норов*, *характер*, *звичка*, *риса*. «За ширмою легкої **вдачі** та милої усмішки може ховатися ціла буря емоцій», — говорить героїня твору М. Павленко.

64 Складіть жартівливу розповідь про випадок, який трапився з вами (під час комп'ютерної гри, у транспорті, на екскурсії тощо), правильно вживаючи слова ***удача***, ***вдача***.

§5 НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА

Чому інфінітив називають початковою формою дієслова?

65 Прочитайте речення. Випишіть фразеологізми, поясніть їх значення. Скажіть, у якій формі вжито дієслова у фразеологізмах.

1. Так я ж не в тім'я битий: мене не обдуриш (*Лесь Мартович*). 2. Після того випадку Юрко говорить зі мною,

вогнем дишучи (*М. Павленко*). 3. І не соромно вам чужими руками жар загрібати? (*І. Карпа*). 4. Цю справу шито білими нитками (*М. Жулинський*). 5. Доки згуртуємось, то він тебе в баранячий ріг зігне (*А. Шиян*).

Довідка: Розумний. Привласнювати наслідки чужої праці, недоброчесно використовувати чужу працю у власних інтересах. Підкорити, приборкати, примусити бути покірним. Мати злість на когось, виявляти вороже ставлення. Невміло, погано замаскований (виконаний).

Неозначена форма дієслова — це початкова незмінна форма дієслова. Вона не вказує ні на час, ні на особу, ні на рід, ні на число і відповідає на питання *що робити? що зробити?* Неозначену форму називають ще **інфінітивом**.

Неозначена форма має наприкінці суфікс ***-ти*** (рідше ***-ть***), що не входить до основи: *їздити, ходити, відчувати, працювать, добувать*.

Ваш коментар

66

I Прочитайте речення. Скажіть, яким членом речення в кожному з них є дієслова в неозначеній формі.

1. (*Що?*) Жити — (*що воно є?*) добро робити. 2. Я тобі наказую (*що?*) мовчати. 3. Лікар подивився на годинник і дав команду (*яку?*) починати. 4. Молодша дочка покликала Василину в садок (*з якою метою?*) рвати вишні (*І. Нечуй-Левицький*).

II Спишіть речення, підкресліть неозначену форму як член речення. Здійсніть взаємоперевірку.

1. Вірити в казку — щасливому бути (*М. Дмитренко*). 2. Любить людей мене навчила мати (*В. Симоненко*). 3. Не можу не відгукнутися на прохання допомогти (*Б. Олійник*). 4. Я прийшла до осені у гості набратися любові і краси (*Н. Красоткіна*).

67 I Прочитайте. Знайдіть у тексті дієслова в неозначеній формі.

Десять грамів листя шавлії залити склянкою окропу, закрити кришкою, дати настоятися годину. Вживати по пів склянки тричі на день при захворюваннях горла (*З календаря*).

II Поміркуйте, яке призначення тексту. Визначте в ньому синтаксичну роль дієслів.

68 I Прочитайте вірш Віктора Геращенка. Випишіть із поезії дієслова, поставте їх у неозначеній формі. Визначте основу інфінітива.

Зразок. *Люблю — <u>любити</u>.*

Дихає прозора прохолода,
Верболіз закутався в туман.
З лісу, з поля, з сивого болота
Тихо підкрадається зима.

Краснобоке літечко зів'яло,
Яблуком скотилось за поріг.
Листя золоте нечутно впало
Килимом пухким до наших ніг.

На ромашках відцвіли росини,
Відсюрчали коні-стрибунці.
Перелітний птах у небі синім —
Мов сльозинка тепла на щоці.

На ланах із ранку і до ночі
Крають землю гострі лемеші.
Не зів'яло літечко, бо хоче
Залишитись у моїй душі.

Осінні мотиви

II Напишіть есе «Як побороти «осінній» настрій». Скористайтеся фотоілюстраціями.

69 Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Дієслова в неозначеній формі підкресліть як члени речення.

1. Ми в світ пр..йшли успадкувати славу, діла і думи, чесні мозолі. 2. М..нуле не в..рнуть, не виправить м..нуле (*В. Симоненко*). 3. В..лике щастя посадити дерево. Подвійне щастя — випл..кати сад (*Ю. Береза*). 4. Вчить

КОНКУРС ПІДРУЧНИКІВ

мене Тарас проростати в землю ж..лавим корінням (*Д. Луценко*). 5. Бажання творити добрі діла зосталося при мені на все життя (*О. Довженко*). 6. Ч..кати ласки ворога — зн..важити себе (*Ю. Андрухович*). 7. Людина приходить у світ творити добро і казку (*М. Дмитренко*).

Ваш конспект

Інфінітив — це початкова форма дієслова, оскільки він називає дію, стан або процес, але не вказує ні на час, ні на особу, ні на рід.

§6 НЕ З ДІЄСЛОВАМИ

Які помилки трапляються найчастіше у правописі частки *не* з дієсловами?

Не з дієсловами пишеться **окремо**: *не брати*, *не виробляє*.

Не з дієсловами пишеться **разом**:

- якщо дієслово не вживається без ***не***: *ненавидіти*, *неволити*;
- у префіксі ***недо-***, що означає неповноту дії: *недочувати* (погано чути), *недолюблювати* (відчувати неприязнь), **але:** *не дотягнутися* (не дістати), *не донести* (не принести).

Зауважте! Із чотирма дієсловами ***не*** пишеться разом або окремо, залежно від їх значення:

- *нездужати* (хворіти) — *не здужати* (не змогти);
- *неславити* (ганьбити) — *не славити* (не прославляти);
- *непокоїтися* (хвилюватися) — *не покоїтись* (не спочивати);
- *нестямитися* (втратити самовладання) — *не стямитися* (не прийти до тями).

Ваш коментар

70 Прочитайте прислів'я і приказки. Поясніть правопис ***не*** з дієсловами.

1. Коли не пиріг, то й не пирожися; коли не тямиш, то й не берися. 2. Лежачи хліба не добудеш. 3. Лінивого не добудишся. 4. Не знаємо ціну водиці, доки не висохне криниця. 5. Такий, що й себе недолюблює. 6. Брехун брехуна ненавидить. 7. Кожна мати за своє дитя непокоїться (*Народна творчість*).

71 ***Хто швидше?*** Запишіть дієслова у два стовпчики: а) ті, що пишуться з *не* окремо; б) ті, що пишуться з *не* разом.

(Не)навидіти, (не)навчатися, (не)хтувати, (не)аплодувати, (не)обходити, (не)дбати, (не)наїстися, (не)волити, (не)ізолювати, (не)маршировати, (не)м'яти, (не)інтригувати, (не)сходити, (не)зчутися, (не)рвувати, (не)цвірінчати, (не)іскритися.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних дієслів, що пишуться з *не* окремо, прочитаєте початок прислів'я: «... *і камінь мохом обростає*».

72 Розв'яжіть мовну задачу.

У творі учениця написала: «*Пані не доїдала обіду*». Учень так висловив думку: «*Кріпаки часто недоїдали*». Чому вчитель нікому з них не виправив помилки?

73 Спишіть речення, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

1. Як (не) любити роботи розумної, праці, що дух в..селить? (*М. Рильський*). 2. (Не) зчувся — літо пром..нуло (*Л. Горлач*). 3. От вона пон..віряється із своїм старим в убогій хатині, (не) доїдає і (не) досипає (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Рук (не) здужаю підняти, бо (не) їла й (не) п..ла (*П. Тичина*). 5. Глухо зітхали хвилі, білі чайки (не) покоїлися над оз..ром (*О. Гончар*). 6. Певне, в світі ніхто ж..вий без мрії (не) прожив (*Леся Українка*).

Зауважте! Слід розрізняти заперечне слово ***немає*** (його можна замінити формою *нема*), у якому *не* пишеться разом, і дієслово ***не має***, з яким частка *не* пишеться окремо. Наприклад: 1. ***Немає (нема)*** *бджоли без жала, а троянди без колючок*. 2. *Хто* ***не має*** *розуму, тому його й коваль не скує* (*Народна творчість*).

74 Спишіть прислів'я і приказки, розкриваючи дужки. Прокоментуйте одне одному правопис дієслів із *не*.

1. (Не) має диму без вогню. 2. Добре тому жити, хто (не) має за чим тужити. 3. Хто нічого (не) робить, той завжди (не) має часу. 4. (Не) має нічого схованого, що (не) об'явилось би. 5. Не то сирота, що роду (не) має, а то сирота, що долі (не) має. 6. Життя (не) має ціни, а воля дорожча за життя (*Народна творчість*).

Будьмо уважні!

Де припустилися помилки? Як правильно?

Жінка нездужала полагодити хату самотужки.
Івась немає можливості доєднатися до уроку.
Дідусь не добачав у сутінках.

75 Спишіть текст, розкриваючи дужки.

НА ЗЛОДІЄВІ ШАПКА ГОРИТЬ

В одного господаря вуздечку вкрали. (Не) терпеливилося господарю знайти винуватого. Як (не) допитувалися односельці, (не) знайшли злодія. Пересварилися навіть між собою, а викрадач тихенько радіє, що (не) відшукали його. Звернулися до старшини, а той звелів зібратися всій громаді. Зійшлися.

— А що,— питає старшина,— усі зібралися?

— Усі, ніхто (не) забарився.

— А може, (не) має того, хто вуздечку вкрав?

— Є! — крикнув злодій і викрив себе (*Народна творчість*).

Інтерактивна вправа

https://wordwall.net/play/61333/449/609

76 I Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Нічого в світі я так (не)люблю, як саджати що-небудь (*О. Довженко*). 2. Три дні (не)вгавала завірюха й засипала

хати снігом майже до стріх (*Ю. Збанацький*). 3. Я (не) навиджу брехню в усякій одежі (*М. Рильський*). 4. Хто (не) жив посеред бурі, той ціни (не)знає силі (*Леся Українка*). 5. Де творчості (не)має, там і нема життя (*В. Сосюра*). 6. Не можна (не)дооцінювати здібностей людини, бо (не)має їм меж (*О. Гончар*). 7. Те, що ви (не)докували, я з синами докую (*Б. Олійник*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Підготуйте усне висловлювання про те, як ви розумієте слова Лесі Українки (четверте речення).

Ваш конспект

Дуже часто у школярів виникають сумніви щодо правопису дієслова з часткою *не*, коли далі у слові є склад *до*. *Недо-* пишеться разом, якщо дієслово вказує на неповноту дії: *На старість Мавпочка* ***недобачати*** *стала* (*Л. Глібов*). *Недобачати* — погано бачити.

Пишемо окремо, якщо дієслово виражає повне заперечення: *Якраз того я й* ***не добачив*** (*Л. Глібов*). *Не добачив* — не побачив зовсім.

§7 ВИДИ ДІЄСЛІВ

Чим відрізняються дієслова недоконаного й доконаного виду?

77 Прочитайте речення. Порівняйте виділені дієслова в обох стовпчиках. Скажіть, які дієслова означають незавершену дію, а які — завершену.

Дивлячись на величенький пакунок, замотаний у подарунковий папір, Денис уявляв собі новий телефон. Хлопець нетерпляче розривав обгортку.

Подивившись на величенький пакунок, замотаний у подарунковий папір, Денис уявив собі новий телефон. Хлопець нетерпляче розірвав обгортку (*С. Гридін*).

Дієслова бувають **доконаного** і **недоконаного** виду.

Дієслова **доконаного** виду означають дію, завершену в минулому або ту, що обов'язково відбудеться в майбутньому, і відповідають на питання *що зробити? що зробив? що зроблю?* і под.: *зв'язати — зв'язав*, *зв'яжу*; *зшити — зшили*, *зшиють*.

Дієслова **недоконаного** виду означають дію незавершену, необмежену в часі й відповідають на питання *що робити? що робив? що роблю?* і под.: *в'язати — в'язав*, *в'яжу*; *шити — шили*, *шиють*.

Ваш коментар

78 *Хто швидше?* Запишіть подані дієслова у два стовпчики: а) недоконаного виду; б) доконаного виду.

Гойдати, спорудити, крикнути, усвідомлювати, вибрати, вітати, знати, ойкнути, тьохкати, здивувати, перемогти.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних слів складеться закінчення прислів'я: «*Хвали літо, коли…*».

79 **I** Спишіть, уставляючи, де треба, пропущені букви. Визначте вид дієслів.

Ледве зблисне сонце, з'яв..ться першоцвіт — і дз..жчать благовіс..но бджілки-трудівниці в повітрі, віншують в..сну. Поч..нається напружений трудовий с..зон. За всю історію існуван..я людства ця маленька комаха дала стільки золотистого соло..кого меду, зб..регла і зб..реже нам стільки сили і здоров'я, що, бе..перечно, заслужила на люд..ську вдячніс..ть і увагу (*Є. Колодійчук*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Екологи б'ють на сполох: у багатьох країнах масово гинуть бджоли. Дізнайтеся, що роблять учені в Україні, щоб зберегти бджіл. Розгляньте світлину і скажіть, як ви можете посприяти цьому.

Ложка цукру для бджілки

КОНКУРС

80 Запишіть подані фразеологізми, добираючи до них дієслова-синоніми. Визначте їх вид.

Зразок. *Відкладати в довгий ящик — зволікати* (*недоконаний вид*).

Зарубати на носі, пекти раки, тримати язик за зубами, втямки взяти, не погладити по голівці, стояти більмом в оці, піднімати дух, вилетіти з голови.

Довідка: Мовчати, запам'ятати, червоніти, забути, надихати, зрозуміти, притягти до відповідальності, заважати.

Більшість дієслів недоконаного виду мають парні дієслова доконаного виду: *згадувати — згадати, читати — прочитати*. Види дієслів творяться **префіксальним** (*бити — **роз**бити*) і **суфіксальним** (*грюкати — грюк**ну**ти*) способами, за допомогою чергування голосних і приголосних звуків у коренях (*збер**е**гти — збер**і**гати, відря**д**ити — відря**дж**ати*) або зміни наголосу (*скли́кати — скликáти, розки́дати — розкидáти*).

Деякі дієслова утворюють видові пари від інших основ: *брати — взяти, ловити — впіймати*.

81 Прочитайте, визначте вид дієслів. Поясніть, як утворилися дієслова доконаного виду.

Вітати вчителя — привітати батьків, брати книжку — взяти конспект, вмити молодшого брата — умивати сестричку, стукав у двері — голосно стукнув, розки́дати речі — розкидáти каміння.

82 *Хто швидше?* Утворіть дієслова доконаного виду за допомогою префікса *з-* (*зі-*, *с-*). Запишіть видові пари.

Питати, творити, в'язати, бити, фотографувати, цідити, чистити, ховати, рвати, псувати, кривдити, шити, розуміти, кувати.

83 Утворіть від дієслова *робити* за допомогою префіксів дієслова доконаного виду з різними смисловими відтінками в значенні. Нові слова запишіть, із трьома з них складіть речення.

84 Утворіть дієслова доконаного виду за допомогою суфікса *-ну-*.

Кричати, стискати, ступати, стрибати, пірнати, скрипіти.

85 I Спишіть текст, уставляючи пропущені букви. Підкресліть дієслова недоконаного виду однією лінією, доконаного виду — двома.

Біля гирла безімен..ої ст..пової річки сиділи сторожові козаки. Вони набрали сухого бур'яну, розвели вогн..ще та варили куліш. Перший, сильно засмаглий козак звільна помішував у казані, другий л..жав і коли-не-коли позіхав. Він ро..ворушив комашник і довго стежив, як м..тушиться комашня, потім пер..вернувся на бік і припав вухом до землі. Раптом його стомлені очі мит..ю широко ро..плющилися. З..мля гула дрібним далеким гулом, неначебто десь у її надрах котилися вел..чезні ковані залізом вози. Набл..жалося щось страхітливе! (*За З. Тулуб*).

II Уявіть, що вам дали завдання написати сценарій цього епізоду фільму на історичну тематику. Які дієслова ви використаєте?

Ваш конспект

Вид	Недоконаний	Доконаний
Відповідають на питання	*що робити? що робив? що роблю? що робитиму? що роби?* і под.	*що зробити? що зробив? що зроблю? що зроби?* і под.
Виражають дію	незавершену, необмежену в часі	завершену в минулому або ту, що обов'язково відбудеться в майбутньому

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ПЕРЕКАЗ ІЗ ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ

1. Чим діловий опис зовнішності людини відрізняється від художнього?
2. Що є «відомим», а що «новим» у тексті опису зовнішності людини?

86 I Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок.

У 1843 році Тарас Шевченко — відомий художник. До нього прийшли успіх, слава, визнання. Він отримує вигідні пропозиції від багатих аристократів. Але Тарас Григорович прагне одного — побувати в Україні. І ось мрія здійснилася. Одержавши відпустку в Академії, художник виїжджає на батьківщину, за якою так скучив! «Мені здається, якби батьківщина моя була найбіднішою на землі, то й тоді вона здавалася б мені кращою Швейцарії чи й усіх Італій»,— писав Шевченко.

Що ж перш за все привертає його увагу в Україні? Звичайно, життя народу, покріпаченого селянства. Шевченко чудово знав звичаї, побут, обряди українців. Одна з кращих картин побутового жанру — «Селянська родина».

На картині бачимо шматок подвір'я, стареньку, під солом'яною стріхою хату. Тут у затишку наприкінці довгого літнього дня зібралася селянська родина — молоді батьки, їхня дитина, дід. Малюк, що цілий день був з дідусем, очевидно, бешкетуючи, а може, ненароком,

Т. Шевченко. Селянська родина

розбив горщика, який висів на тину і був неабиякою цінністю у селянській родині. Першим порухом батька було покарати хлопчика за вчинену шкоду. Але мати заступилася за сина, благаючи батька простити його. І той полагіднішав, заспокоївся, узяв люльку і, немов вибачаючись перед дружиною, прагне приласкати сина.

За цією маленькою драмою уважно стежить дворовий пес. Трохи далі, на розі хати, сидить і гріється у променях призахідного сонця сивий дідусь.

Перед нами типова сцена з побуту селян кінця XIX ст.

Убога хатина, маленькі віконця свідчать про бідне, злиденне життя. Неважко здогадатися, як живуть селяни, працюючи на пана з раннього ранку до смеркання.

Тому-то розбитий горщик для них — справжня драма (*За Д. Степовиком*).

II Уважно розгляньте репродукцію картини Т. Шевченка «Селянська родина» й опишіть її героїв, використовуючи подані словосполучення.

Біла полотняна сорочка, картата плахта, червоний фартух, червоні чоботи, лагідний погляд, сумна усмішка; злякано тримається за фартух, боязко поглядає; спущені додолу очі, змарніле обличчя, довгі чорні вуса.

III За самостійно складеним планом підготуйтеся до докладного письмового переказу, уведіть у текст опис одного з героїв картини.

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

УСМІШКА • ПОСМІШКА

Як правильно сказати — *усмішка* чи *посмішка*? Обидва слова є в нашій мові, але вони різняться своїм значенням. *Усмішка* — від слова *усміхатися* — позначає позитивні емоції, вияв доброзичливості, щирості. «*Красива* ***усмішка*** *інтригує, скромна розчулює, добра радує, щаслива зачаровує, щира надихає*», — говорив мовознавець Іван Ющук. *Посмішка* — від слова *посміятися* — містить негативний відтінок. У творі Олеся Гончара читаємо: «*На вустах супротивника намалювалася злорадна* ***посмішка***».

§8 ЧАСИ ДІЄСЛОВА. МИНУЛИЙ ЧАС

Як змінюються дієслова в минулому часі?

87 I Пригадайте, які три форми часу дієслів є в українській мові.

II Прочитайте речення. Скажіть, коли відбувається дія, яку означають виділені дієслова порівняно з моментом мовлення.

У нас шляхи називаються гостинцями, бо галичани гостей далеких і близьких *сподівалися, сподіваються й будуть сподіватися* (*С. Пушик*).

В українській мові дієслова мають три форми часу: **минулий, теперішній** і **майбутній**.

88 *Хто швидше?* Запишіть дієслова у три стовпчики: а) у минулому часі; б) у теперішньому часі; в) у майбутньому часі.

Здаю, співала, допоміг, збережемо, показуємо, нестиму, здогадувався, лікував, оздоблять, стримують, літає, одужаєш, обділили, плетуть, снідала, пишалося, рушатимеш, дарую, ошукають, підтримуватиму, ойкнув.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних дієслів складеться закінчення вислову давньоримського мислителя Цицерона: «*Дім, у якому немає книжок, …*».

Дієслова в минулому часі означають дію, що відбувалася раніше від розмови про неї: *Рано-вранці крізь віконце зазирнуло в хату сонце* (*В. Лучук*).

Дієслова минулого часу змінюються за числами, а в однині — за родами: *сяяв, сяяла, сяяло, сяяли*.

Ваш коментар

89 I Прочитайте речення. Визначте число й рід дієслів минулого часу.

1. Знову наснилось дитинство, тепле, як гарна весна. 2. Над селом **снувалося** світання, голубий туман лягав на став. 3. Дорогими для мене стали схили Дніпра. 4. Серед скель і долин бачив чистих джерел я немало. 5. Мені зозуля накувала на щастя сто завітних літ, а вже весна **одранкувала**, лишило літо хлібний слід (*Із тв. Д. Луценка*).

II З'ясуйте значення виділених дієслів. Яке дієслово є авторським неологізмом?

Зауважте! **Дієслова минулого часу** творяться від основи інфінітива за допомогою суфікса *-в-* (чоловічий рід) та *-л-* (усі інші форми). У дієсловах жіночого роду додається закінчення *-а*, середнього роду — *-о*, форми множини — *-и*: *спитати — спитав, спитала, спитало, спитали*.

Якщо основа дієслова закінчується на приголосний, то для творення форми чоловічого роду суфікс *-в-* не додається: *нести — ніс, везти — віз*.

90 *Хто швидше?* Від поданих дієслів утворіть і запишіть усі форми минулого часу.

Зразок. *Чистити — чистив, чистила, чистило, чистили.*

Думати, сприймати, сприйняти, визволити, визволяти, перемогти, перемагати.

91 I Спишіть текст, ставлячи дієслова, що в дужках, у потрібній формі минулого часу. Уставте пропущені букви.

Найулюбл..нішим моїм місцем (бути) ставки. Туди щоранку батько (ходити) р..балити. Він бе..шумно (закидати) вудки. Я (наб..рати) у відро воду й (ч..кати). Ч..рвоні поплавці непорушно (стояти) у ставку. Потім один із них раптово (пірнав) або (пливти) убік. Батько (підсікати), лісочка (натягуватися), вудл..ще (зг..натися). Нарешті в загадковій глиб..ні (з'являтися) золотий блиск. І ось уже на траву (падати) важкий карась. Риба (л..жати), (ворушити) плавцями. Від її луски (линути) д..вовижний запах підводного царства (*З каледаря*).

КОНКУРС ПАДРУЧНИКІВ

II Підготуйте усну розповідь за малюнком.

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

РИБАЛКА • РИБОЛОВЛЯ

Чи правильно сказати: *«Рибак зібрався на ранкову рибалку»*? Як назвати людину, яка рибалить? Щоб не помилятися, запам'ятайте значення слів. *Рибалка* — людина, що ловить рибу. *Риболовля* — процес вилову риби. Отже, правильно сказати: *«**Рибалка** зібрався на ранкову **риболовлю**».*

92 Спишіть текст, уставляючи пропущені букви. У дієсловах, ужитих у минулому часі, позначте суфікси й закінчення.

От уже краєчок сонячного диска ..ховався за небокраєм, і всі хвилі пагорбів ніби занур..лися в темно-фіолетове мар..во. Тільки в..рхів'я їх ще ч..рвоніють. Сонце вже ..ховалося, а в..рхів'я ще грають позолотою. М..нула ще мить. Золоті вогн..ки згасли, річка темряви вихлюпнула з балок і ярів, розіл..лася по всьому простору (*За В. Сухомлинським*).

Ваш конспект

Дієслова в **минулому часі** змінюються за числами та родами (в однині).

§9 ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС ДІЄСЛОВА

Чому всі дієслова теперішнього часу належать до недоконаного виду?

Дієслова теперішнього часу означають дію, що відбувається в момент розповіді про неї: *Я тягнусь догори і сам собі не вірю*: *знову над нашою хатою пролітають лебеді* (*М. Стельмах*).

Дієслова теперішнього часу належать до недоконаного виду. Вони змінюються за особами й числами:

Особа	Число		
	Однина		Множина
1-а	*пишу, прошу*		*пишемо, просимо*
2-а	*пишеш, просиш*		*пишете, просите*
3-я	*пише, просить*		*пишуть, просять*

Ваш коментар

93 Прочитайте прислів'я. Визначте число й особу дієслів теперішнього часу.

1. Де лелека водиться, там щастя родиться. 2. Гуси відлітають — зиму накликають. 3. Нудьгу годую, журбою сповиваю, а шум колишу. 4. Коли маєм — не шануєм, а згубивши — плачем. 5. Якщо влітку час марнуєте, то взимку голодуєте. 6. Як ти смутишся, вороги тішаться (*Народна творчість*).

94 Спишіть текст, ставлячи подані в дужках дієслова в теперішньому часі. Уставте пропущені букви. Поясніть правопис виділених слів.

Чумацький Шлях (л..жати) над степом і, мабуть, не (знати), що давно вже він перестав бути **чумацьким**, що не (скр..піти) попід ним лозяні мажі, наповнені **сиваською**

сіл..ю, не (розв..вати) віт..р чуби-ос..ледці **запорозьких** вершників, що одна назва лишилась у нього чумацька. Та йому до цього байдуже. Він (мислити) не роками, а тисячоліт..ями, (помічати) на з..млі тільки вічне (*За М. Руденком*).

Ваш словничок

- *Ма́жа* — чумацький віз.
- *Ло́зяний* — сплетений із лози.

95 **І** Прочитайте текст. Випишіть дієслова теперішнього й минулого часу і визначте вид, число та рід (у минулому часі), число й особу (в теперішньому часі).

А якого кольору бувають слова?

Тихесенько вимовляю слово «зелений», і постає переді мною все зелене, і я вже чомусь не сумніваюсь, що й саме це слово зеленого кольору. Вимовляю слово «мама» — і ввижається мені добра її усмішка, каре іскристе мерехтіння в очах, ласкаве звучання голосу. Жоден колір, либонь, не пов'язується з її образом, тільки здається, наче сяє чимось золотистим від очей, вишневим од губ, яблуками-антонівками від рук — і за всім цим щемко постає слово «рідна», яке, здається, саме зовсім позбавлене кольору, а тільки дороге воно, ніжне, хвилююче, мов усі кольори разом узяті.

А слово «осінь» — жовте, бо восени дозрівають усі грушки в нашому садку, всі яблука. Спершу вони світяться поміж листям молодесеньким жовтим полум'ям, потім починають потроху падати на землю, згодом усе рясніше... Й одного дня залишається на гіллі саме тільки жовте, недогоріле листя.

Слово «осінь» туге й жовте, наче віск.

Слово «пролісок» — біле, й чомусь од нього пахне сніжком, який починає танути, й гострою весняною землею, й торішнім перепрілим листям. Слово «зозуля» якесь ніжне, зелененьке, мов пух на вербах, бо коли зозуля починала кувати в цьому році, то зелень на деревах була молода й свіжа, а вербовий цвіт опадав на воду, й здавалось, що вода зацвіла ніжним смарагдовим пушком.

Пролетіла над подвір'ям ворона, пронесла в дзьобі галузку, я подумав, що то вона понесла своє чорне слово. Бо слово «ворона» — чорне (*Є. Гуцало*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Чи пов'язували ви певні слова з кольорами? Які кольори вам подобаються і які слова із цими кольорами ви асоціюєте?

96

I Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Підкресліть дієслова в теперішньому часі, визначте вид, особу й число.

1. Дмуть вітри і підіймають хвилі океан житейський клекотить. 2. Чуєш як шумить як шелестить кипить травнева злива? 3. З листопадом прийшли безконечні дощі і погожими днями не тішать прогнози. 4. Рідко в село приїжджаю все кудись завше спішу. 5. Гойдає вітер віти тече в гаю струмок учуся в світі жити у квітів і пташок. 6. Ми любимо волю і небо і квіти (*Із тв. М. Луківа*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Як ви розумієте вислів «*учуся в світі жити у квітів і пташок*»? Складіть про це власне коротке висловлювання.

Ваш конспект

Оскільки дієслова **теперішнього часу** означають дію, що відбувається в момент розповіді про неї, ще не завершену в часі, тому всі вони належать до недоконаного виду.

§10 МАЙБУТНІЙ ЧАС ДІЄСЛОВА

Чим за своїми граматичними ознаками дієслова майбутнього часу подібні до дієслів теперішнього часу?

Дієслова майбутнього часу означають дію, що буде відбуватися після розповіді про неї: *Розкажу тобі думку таємну* (*Л. Костенко*). Майбутній час має три форми: **простий, складний** і **складений**.

97

Розгляньте таблицю. Підготуйте розповідь про майбутній час дієслова.

Майбутній час		
Проста форма	**Складна форма**	**Складена форма**
• твориться тільки від дієслів доконаного виду: *напишу, напишеш, напише, напишемо, напишете, напишуть*	• утворюється з інфінітива недоконаного виду та скороченої форми дієслова **йняти** у формі теперішнього часу *(й)му, (й)меш, (й)ме, (й)мемо, (й)мете, (й)муть*: *казатиму, казатимеш, казатиме, казатимемо, казатимете, казатимуть*	• утворюється поєднанням інфінітива й особових форм допоміжного дієслова **бути** в простій формі майбутнього часу: *буду читати, будеш читати, буде читати, будемо читати, будете читати, будуть читати*

Ваш коментар

98 Прочитайте речення. Визначте форму, число й особу дієслів майбутнього часу.

1. Любо ти спатимеш, поки не знатимеш, що то печаль. 2. Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий піді-ймать. 3. Може, квіти зійдуть — і настане ще й для мене весела весна. 4. Вигострю, виточу зброю іскристу. 5. Будуть приходити люди, вбогі й багаті, веселі й сумні, радощі й тугу нестимуть мені, їм промовляти душа моя буде (*Із тв. Лесі Українки*).

99 *Хто швидше?* Від поданих дієслів недоконаного виду утворіть і запишіть форми доконаного виду, змініть їх за особами. Позначте префікси й закінчення.

Зразок. *Везти — відвезти, відвезу, відвезеш, відвезе, відвеземо, відвезете, відвезуть.*

Читати, шити, грати, креслити.

100 Спишіть речення, ставлячи подані в дужках дієслова у складній формі майбутнього часу.

1. Доки (жити) ти, будуть квіти цвісти (*В. Юхимович*). 2. Почорнілі сніги (зустрічати) знову весну, і вологі вітри (обмивати) коси березам (*Л. Первомайський*). 3. Ви потихеньку (пливти) і (милуватися) чудесними краєвидами (*Остап Вишня*). 4. Коли я не (горіти), коли ми не (горіти),

то хто ж тоді буде світити? (*Ю. Збанацький*). 5. Дядько довго не (мудрувати) (*М. Стельмах*).

101

I Прочитайте текст. Замініть дієслова минулого часу дієсловами майбутнього часу. Уживайте їх у простій, складній або складеній формі. Уставте пропущені букви й запишіть текст.

Ст..пові пагорби вкрилися травами та з..леними сходами оз..мини. Д..рева шуміли листям, бр..ніли пташиними голосами. На узліс..і сонце розбри..кало г..рячі, з золотими ворсинками квіти горицвіту. Поповзли поміж корін..ям в'юнисті стебла лісової зірчатки. А озера, озера!.. Скільки неба й сонця вони поглинули у свої кр..шталеві надра, щоб потім від..ати твоєму зомореному тілу цю н..бесну енергію (*За М. Руденком*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Яка пора року вам найбільше до вподоби? Складіть асоціативний ланцюжок із дієслів майбутнього часу в різних формах (простій, складній і складеній), які означатимуть ваші дії цієї пори року: *прочитаю, плаватиму, буду подорожувати...*

Ваш конспект

Дієслова **теперішнього** й **майбутнього часу** змінюються за особами і числами.

§11 ДІЄСЛОВА ПЕРШОЇ І ДРУГОЇ ДІЄВІДМІН. БУКВИ Е (Є), И (І) В ОСОБОВИХ ЗАКІНЧЕННЯХ ДІЄСЛІВ

Для чого дієслова поділяють на дві дієвідміни?

Зміна дієслів за особами й числами називається **дієвідмінюванням.**

До **першої** дієвідміни належать дієслова, що в третій особі множини мають закінчення *-уть*(*-ють*): *іти — ідуть, чути — чують.*

До **другої** дієвідміни належать дієслова, що в третій особі множини мають закінчення *-ать*(*-ять*): *сидіти — сидять, бачити — бачать.*

Ваш коментар

102 *Хто швидше?* Поставте подані дієслова у третій особі множини теперішнього або майбутнього часу й запишіть у два стовпчики: а) першої дієвідміни; б) другої дієвідміни.

Співати, спалити, робити, оббігти, помічати, варити, вживати, кинути, очистити, цвісти, дивитися, нести, змінити, змінювати, копати, горіти.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних дієслів складеться прислів'я.

Зауважте! Дієвідміну можна визначити за неозначеною формою. До **другої дієвідміни** належать дієслова, які перед *-ти* мають:

- суфікси ***-и-, -і-*** **(*-ї-*)**: *вірити, терпіти, гоїти* (крім *хотіти, жаліти, гудіти, ревіти*);
- суфікс ***-а-*** (після шиплячих), який у першій особі однини випадає: *мовчати — мовчу, держати — держу* (крім дієслова *іржати — іржу*, що належить до першої дієвідміни).

103 Розгляньте таблицю. Підготуйте розповідь про букви *е* (*є*) та *и* (*ї*) в особових закінченнях дієслів першої та другої дієвідмін.

Число	Особа	I дієвідміна	II дієвідміна
Однина	1-а	*йду, шию*	*мчу, стою*
	2-а	*йдеш, шиєш*	*мчиш, стоїш*
	3-я	*йде, шиє*	*мчить, стоїть*
	1-а	*йдемо, шиємо*	*мчимо, стоїмо*
Множина	2-а	*йдете, шиєте*	*мчите, стоїте*
	3-я	*йдуть, шиють*	*мчать, стоять*

104 *Хто швидше?* Запишіть подані дієслова у два стовпчики: а) зі вставленими буквами *е, є*; б) зі вставленими буквами *и, ї*.

Здобуд..ш, сп..те, хоч..те, город..те, збуду..те, працю..мо, очист..те, диву..ш, бач..ш, створ..те, ойкн..те, го..те, скривд..ш.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних дієслів складеться початок прислів'я: «… — *половина справи*».

КОНКУРС ПІДРУЧНИКІВ

105 Розв'яжіть мовну задачу.

Чому в усіх складних формах майбутнього часу завжди пишеться *и* (*розпитуватиме, знатимеш*)?

106 Спишіть прислів'я і приказки, уставляючи пропущені букви.

1. Долю й возом не об'їд..ш. 2. За гроші не куп..ш ні батька, ні матері, ні родини. 3. Домівка — не ворог: коли не прийд..ш — прийме. 4. Той горя не знат..ме, хто вік працюват..ме. 5. Як не вмі..ш, то навчишся, а як не схоч..ш, то наплач..шся. 6. Скаж..ш — не верн..ш, напиш..ш — не зітреш, відруба..ш — не приточ..ш (*Народна творчість*).

Зауважте! Дієслова ***дати, їсти*** та з основою на ***-вісти*** (*розповісти, доповісти*) не належать до жодної з дієвідмін і змінюються інакше.

107 Змініть за особами й числами дієслова *дати, відповісти*, використовуючи таблицю.

Особа	Число	
	Однина	Множина
1-а	*їм*	*їмо*
2-а	*їси*	*їсте*
3-я	*їсть*	*їдять*

108 Спишіть прислів'я, ставлячи подані в дужках дієслова в потрібній формі.

1. Казав пан — кожух (дати), та слово його тепле. 2. У кого серце вовче, той (їсти), кого захоче. 3. Він (дати) тобі маленьку нитку, а з тебе зніме цілу свитку. 4. Як не навариш, то й не (з'їсти). 5. Не похвалиш — не (продати), не погудиш — не купиш (*Народна творчість*).

Зауважте! У дієсловах кінцеве буквосполучення ***-ться*** вимовляється як [ц':а]: *озветься* [озвéц':а].

У буквосполученні ***-ться*** завжди пишеться м'який знак: *сміється, збираються.*

Буквосполучення ***-шся*** вимовляється як [с':а]: *озвешся* [озвéс':а]. У буквосполученні ***-шся*** м'який знак не пишеться: *сміємшся, збираємшся*.

Інтерактивна вправа

https://wordwall.net/play/61335/691/159

109 Прочитайте прислів'я, подані у звуковому записі. Запишіть їх буквами.

1. [хто см'ійе́ц':а тому́ не ми^{е}не́ц':а]. 2. [в'ід л'уд'з'ко́го погово́ру не схова́йе^{и}с':я у но́ру]. 3. [грамоти вчи́ц':а завжди́ знадоби́ц':а]. 4. [чужо́йу пра́цейу не збагати́с':а].

110 I Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Зробіть звуковий запис виділених слів.

1. Якщо непізнано минуле, то й нинішнє не **зрозумі..ш**. 2. Виход..ть на поле під звуки трибун улюблена наша команда. 3. Україно, не постав..ть ніхто на коліна, бо ти ма..ш на щастя високі права. 4. По стежці споминів і досі ми **шука..мо** усе свою весну. 5. Не розгада..ш долі таїну́, всіх кольорів не втисн..ш в звичну раму. 6. Добро не **родиться** од злості — і в цьому істина проста. Нехай частіш до нас у гості приходить злагода свята (*З тв. В. Крищенка*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Як ви розумієте зміст останнього висловлювання? Чому треба прагнути гармонії у стосунках? Як ви залагоджуєте конфлікти з однолітками?

Ваш конспект

Поділ на **дієвідміни** відбувається залежно від того, які закінчення мають дієслова.

Дієвідміна	I	II
У 3-й особі множини мають закінчення	-уть, -ють	-ать, -ять
В інших особах у закінченнях пишемо букви	-е-, -є-	-и-, -ї-

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПИС ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ ЗА ВЛАСНИМ СПОСТЕРЕЖЕННЯМ

1. У чому полягає особливість художнього опису зовнішності людини?
2. Яка роль епітетів, порівнянь, пестливих слів у художньому описі зовнішності людини?

111 I Прочитайте твір-опис зовнішності людини, написаний семикласником.

ДОРОГА МЕНІ ЛЮДИНА

Увечері, підготувавши все на завтра і зібравшись лягати спати, я почув, що хтось копирсається в замку вхідних дверей іззовні. Перша думка: хтось чужий хоче потрапити до квартири. Ось замок піддався — і я почув голос матері: «Ну нарешті! Так руки натрудила, що пальці не слухаються! Ледве відімкнула...» Я зрадів, адже ми не бачилися дві доби, хоча й були на зв'язку.

Моя мама — волонтер, вона збирала й відвозила необхідні речі для наших захисників. Мати намагається усміхнутися до мене, обіймає, запитує, як справи. Щось змінилося в ній... Усе та сама струнка постава, сині джинси, чорні кросівки, коротка курточка. Пильно вдивляюся в її обличчя, в її сіро-зеленаві очі. Ця подорож і підготовка до неї наклали на маму свій відбиток. Обличчя правильної форми наче схудло, під очима лягли тіні. Погляд пильний, від нього ніщо не сховається, але пройнятий він чи то сумом, чи то втомою. Мамине русяве волосся, зібране на потилиці «у хвіст», трохи вибилося пасмами, наче натякає на те, що не було часу або можливості приділити увагу собі. Руки наче обвітрені, почервонілі.

Пропоную їй вечерю і чай із м'ятою, який вона так любить. Знімає куртку, роззувається, миє руки. Сідаємо навпроти одне одного на кухні. Мама вечеряє тим, що зміг приготувати я, її утомлено-сумні очі з любов'ю дивляться на мене. Той погляд проникає в душу. На вустах розквітає усмішка. «Виріс мені помічник! Ходімо, сину, відпочивати», — каже мама й лагідно кладе мені на плече свою руку.

КОНКУРС ПІДРУЧНИКІВ

Я йду до кімнати і розумію, чому мамині очі сумні. Вони сумують за мирним життям, за татом. Вони бачили втомлених солдатів. Я дуже хочу, щоб з її обличчя зникла втома, щоб вона відпочила, я допомагатиму їй в усьому.

II Розгляньте пам'ятку. Поміркуйте, чи відповідає твір семикласника всім зазначеним вимогам.

Як складати твір-опис людини за власним спостереженням

- Добре продумайте тему й основну думку твору.
- Складаючи опис, зверніть увагу насамперед на ті ознаки, що є найхарактернішими — риси зовнішності, деталі одягу, які допомагають розкрити особливості характеру.
- Дотримуйтеся послідовності викладу матеріалу.
- Уживайте художні засоби, але, добираючи епітети, метафори, порівняння, будьте коректними, щоб не образити людину, зовнішність якої описуєте.
- Поєднуйте у творі опис і розповідь.

112 Користуючись пам'яткою, напишіть твір-опис людини за власним спостереженням.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ДРУЖНЯ БЕСІДА

113 I Прочитайте текст мовчки. Підготуйте для однокласника / однокласниці три запитання за змістом тексту.

Зазвичай дружба зароджується ще в ранньому дитинстві і, якщо пощастить, триває все життя. Такі взаємини не припиняються, навіть якщо люди роз'їжджаються по різних містах і заводять сім'ї.

Є одна нічим не виправдана позиція: друзі повинні сприймати мене таким, який я є. Насправді ж людина все життя повинна прагнути ідеалу, займатися самовихованням, дослухатися до критики й робити висновки. Особистість не може перебувати на одній стадії: вона або розвивається, або деградує. Звичайно, усі хочуть бачити в колі своїх друзів

тих людей, які намагаються стати добрішими, розумнішими, освіченішими. Гарний приклад завжди надихає.

Що ж головне у дружньому спілкуванні? Це насамперед уміння слухати. Можливо, це і є головне правило. Не кожна людина здатна проявити щиру зацікавленість до розповіді співрозмовника / співрозмовниці.

По-друге, не мовчати. Перебивати і вставляти аналогічну історію, звичайно, не варто, а ось робити доречні й розумні коментарі не тільки можна, а й потрібно. Поради також треба давати з обережністю. Можливо, співрозмовник / співрозмовниця їх чекає, але чи варто брати на себе таку відповідальність? Адже можна залишитися винуватим.

Друзі зустрічаються для того, щоб провести час разом. Саме тому не варто забиватися в куток із телефоном і похмуро дивитися на однолітків, які відволікають розмовами від улюбленої іграшки (*За Н. Бурцевою*).

Ваш словничок

- *Дру́жний* — зв'язаний дружбою, взаємною прихильністю, довірою; спільний, злагоджений: дружний колектив; дружна праця.
- *Дру́жній* — приязний, народжений дружбою; той, що належить другові: дружнє ставлення.

II *«Я хочу сказати своє слово».* Чи потрібно другові / подрузі говорити правду? Обґрунтуйте свою думку.

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

СТОСУНКИ • ВЗАЄМИНИ • ВІДНОСИНИ • ВІДНОШЕННЯ

Зв'язки між людьми можна назвати *стосунками, взаєминами, відносинами*. У поезії Павла Грабовського читаємо: «*На коліна б бажав я упасти, слізьми виплакать горе пекуче своє, до ніг милої серденько скласти.., на мить щирих взаємин зазнати*». «*У нас зараз із професором стосунки непрості*», — говорить герой твору Павла Загребельного.

Слова *відносини* і *відношення* — це пароніми. *Відношення* — взаємозв'язок між предметами, явищами. У задачі з геометрії запитують: «*Чому дорівнює відношення площ поверхонь двох подібних многогранників?*»

114 Складіть діалог за одним із малюнків, правильно вживаючи дієслівні форми.

§12 СПОСОБИ ДІЄСЛОВА. ДІЙСНИЙ СПОСІБ

Дієслова якого способу використовуємо в мовленні найчастіше?

115 Прочитайте. Скажіть, у якому з речень виділені дієслова означають: а) реальну дію; б) дію, можливу за певних умов; в) наказ.

1. Гей, **лети**, мій коню, степом та ярами, **розбий** мою тугу в бою з ворогами. 2. **Віють** вітри, **віють** буйні, аж дерева **гнуться**. 3. Ой коли б я, козаченьку, свої майстри мала, я **би** тобі через ярок місток **збудувала** (*Народна творчість*).

1. Що означають і як творяться дієслова минулого часу?
2. Як змінюються дієслова в минулому часі?
3. До якого виду належать дієслова теперішнього часу?
4. Які три форми майбутнього часу є в українській мові?
5. Як змінюються дієслова теперішнього й майбутнього часу?

Залежно від того, яку дію виражає дієслово, воно належить до одного з трьох способів — **дійсного, умовного** чи **наказового.**

Дійсний спосіб виражає реальну дію, яка відбувалася, відбувається чи буде відбуватися насправді: 1. *Прийшли до дівчини три козаки в гості.* 2. *Тихо по морю човен пливе*. 3. *Ой зірву я лист калини та й накрию слід дівчини* (*Народна творчість*).

Дієслова дійсного способу змінюються за часами.

Ваш коментар

116 I Спишіть текст, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви. Визначте час дієслів.

Сьогодні, певно, (не) має в Україні людини, яка б (не) знала песика Патрона. Його зображають на картинах, одязі, про нього створюють меми. Талісман чернігівських піротехн..ків пр..красив поштову марку. Навіть створили анімаційний с..ріал про Патрона.

Але песик байдужий до слави. Джек-рассел-тер'єр Патрон у своєму імен..ому бронеж..леті щодня прямує на роботу. У нього дуже важлива місія: песик шукає міни. Він робить усе, щоб мирне жит..я настало якнайшвидше.

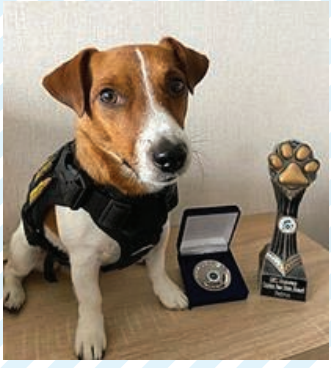

Пес Патрон із нагородами

II *«Я хочу сказати своє слово».* Що ще вам відомо про песика Патрона? Продовжте розповідь, уживаючи дієслова в різних часових формах.

Зауважте! Дієслова в теперішньому й майбутньому часі можуть уживатися замість дієслів у минулому часі.

Теперішній час у значенні минулого використовується для того, щоб наблизити до читача описувані події минулого.

Майбутній час, що вживається замість минулого, виражає раптову або повторювану дію.

ПРИКЛАД КОНКУРС

117 Прочитайте речення. Визначте вид і час дієслів. З якою метою вживаються дієслова в теперішньому часі замість дієслів у минулому часі?

Дощі випадали щоденно. Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, гляне на себе в калюжу — і знову лізуть на нього важкі розтріпані хмари (*М. Коцюбинський*).

118 Напишіть невеликий твір «Початок грози» за картиною Володимира Козюка, уживаючи дієслова теперішнього й майбутнього часу в значенні минулого. Використайте у творчій роботі подані сполучення слів.

Не було дощів, затягли небо, рвучкий вітер, тривожно шелестить, блисне у хмарах, несподівано загримить, падають перші краплини.

119 I Прочитайте текст. Випишіть дієслова, визначте їх спосіб, а в дійсному способі — ще й час.

Ідеш дорогою, а пообіч степ широкий та розлогий, що не видно йому ні кінця, ні краю. Ось там за горбком щось зачаєно притаїлося. Може, хмарка підкрадається грозова, а може, просто інший пагорб видніється. Вийдеш на гору, а перед тобою диво невидане. Унизу долина широка розляглася, а посередині озеро сріблиться. Подивися в інший бік — там ліс починається, синій та густий. Далі село далеке заховалося. Коли б не хати білосніжні, — нізащо не примітив би його в бурхливому маєві. Люблю цю дорогу. Пройдіться нею і ви — не пошкодуєте (*За Ю. Збанацьким*).

II Складіть усну розповідь «Моя дорога до школи», використовуючи дієслова дійсного, умовного й наказового способів.

Ваш конспект

Дієслова **дійсного способу** виражають реальну дію, яка відбувалася, відбувається або відбудеться насправді, тому в мовленні вони використовуються найчастіше. «*На щастя, нам у житті частіше доводиться просто розповідати, ніж виправдовуватися й просити*», — говорив мовознавець Іван Ющук.

КОПІЯ ДРУК

§13 УМОВНИЙ СПОСІБ ДІЄСЛОВА

Як змінюються дієслова умовного способу?

120 **I** Прочитайте уривок із поезії Івана Коваленка. Випишіть дієслова в умовному способі.

Чи жила б Україна
без кобзи-бандури?
Чи світила б колись
нам свободи зоря?
Чи знесли б ми без неї
неволю й тортури?
Чи без неї діждалися б ми Кобзаря?

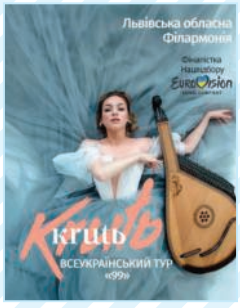

Афіша М. Круть

II *«Я хочу сказати своє слово».* Чи згодні ви з твердженням, висловленим поетом? Дізнайтеся про сучасну українську співачку Марину Круть. Складіть за поданою світлиною речення з дієсловами в умовному способі.

Дієслова **умовного способу** означають дію, можливу за певних умов, бажану: *Хотіла б я піснею стати у сюю хвилину ясну* (*Леся Українка*).

Дієслова умовного способу змінюються за **числами** й **родами** (в однині). Вони творяться від основи інфінітива за допомогою суфіксів ***-в*** або ***-л-*** і додаванням частки ***би*** (***б***): *читати — читав би, читала б, читало б, читали б*.

Ваш коментар

121 Від поданих дієслів утворіть усі форми умовного способу, виділіть суфікси.

Зразок. *Відчувати — відчував би, відчувала б, відчувало б, відчували б.*

Сфотографувати, гукнути, почистити, хвалити, глянути.

122 *Хто швидше?* Спишіть речення, ставлячи дієслова, що в дужках, у потрібній формі наказового способу.

1. Якби я навчився працювати, як бджола, скільки (могти) правди назбирати у житті! (*П. Воронько*). 2. Якби дощі були прозорі, то не (закрити) у небі зорі (*Г. Чубач*). 3. Люди не так швидко ростуть, як їм (хотітися) (*М. Стельмах*). 4. (Гуляти) я понад Дніпром по невеселих селах та (співати) свої думи (*Т. Шевченко*). 5. (Стерегти) лисиця курей, та їй не довіряють (*Народна творчість*).

Зауважте! Частка *би* (*б*) може відділятися від дієслова іншими словами. Після приголосних уживається *би*, а після голосних — *б*: *Коли б рибалки розчаровувалися при кожній невдачі, перевелись би вже давно вони на світі* (*Ю. Збанацький*).

Будьмо уважні!

Де припустилися помилки? Як правильно?

Де би я не був — все про тебе нагадує...

123 Спишіть речення, уставляючи, де треба, пропущені букви. Доберіть із дужок потрібний варіант частки. Визначте число й рід дієслів умовного способу.

1. Ні, не пішов (би, б) я з ганьбою шукать ганьби на чуж..ні (*Олександр Олесь*). 2. Якби ви вчились так, як треба, то й мудріс..ть (би, б) була своя (*Т. Шевченко*). 3. Може, було (би, б) краще, якщо (би, б) ти не п..речив нікому (*Марко Вовчок*). 4. Де (би, б) я не був, а все ж думками л..чу в Донеч..ину свою (*В. Сосюра*). 5. Без люд..ської праці вся з..мля заросла (би, б) бур'янами (*О. Донченко*).

124 Напишіть есе «Якби я розумів / розуміла мову тварин...», використовуючи дієслова умовного способу.

Ваш конспект

Умовний спосіб виражає дію, можливу за певних умов або бажану.

Дієслова умовного способу, як і минулого часу, змінюються за числами, а в однині — за родами.

Контрольний примірник

§14 НАКАЗОВИЙ СПОСІБ ДІЄСЛОВА

Як змінюються дієслова наказового способу?

Дієслова **наказового способу** виражають наказ або прохання: *Весняного ранку співаймо, сестрице, веснянку* (*Леся Українка*).

Дієслова наказового способу мають три форми (друга особа однини, перша і друга особи множини), що творяться від основи теперішнього чи простої форми майбутнього часу.

- У другій особі однини вживаються закінчення ***-и*** або **нульове закінчення**: *живуть — живи, вірять — вір, складають — складай*.
- У першій особі множини додаються закінчення ***-імо***, ***-мо***: *ходять — ходімо, кличуть — кличмо, радіють — радіймо*.
- Друга особа множини твориться за допомогою закінчень ***-іте***, ***-те***: *скажуть — скажіть, сідають — сідайте*.

Ваш коментар

125 Прочитайте речення. Випишіть дієслова в наказовому способі. Поясніть, як вони утворилися.

1. Линьте, хмари, ой прилиньте, хмари (*П. Тичина*). 2. Берімось краще до роботи, змагаймось за нове життя (*Леся Українка*). 3. О ні! Являйся, зіронько, мені хоч в сні (*І. Франко*). 4. Хай руки ваші втоми не знають (*А. Малишко*). 5. Нехай здійсниться мрія заповітна (*В. Юхимович*).

М'який знак у дієсловах наказового способу в кінці слова й перед наступним приголосним пишеться тільки після букв **д, т, з, с, ц, л, н:** *сядь, покажіть, злазьте, стань, дозвольте, скинь, відріжте, помовч.*

126 Від поданих дієслів утворіть і запишіть усі форми наказового способу.

Зразок. *Оцінити — оцінять, оціни, оцінімо, оцініть, хай оцінить, нехай оцінять.*

Прочитати, стерегти, боротися, шукати.

127 I Прочитайте. Скажіть, у якій мовленнєвій ситуації можлива кожна з форм виявлення наказу або прохання. Як вона характеризує мовця?

1. Принеси книжку! 2. Принеси, будь ласка, книжку. 3. **Чи не приніс би ти книжку?** 4. Я прошу тебе, принеси книжку. 5. Послухай, треба принести книжку. 6. Ти принесеш книжку чи ні? 7. **Принести книжку.**

II Зверніть увагу на виділені форми. Зробіть висновок, які способи й форма дієслова можуть уживатися в значенні наказового.

128 Спишіть прислів'я. У дієсловах умовного й наказового способів позначте суфікси та закінчення.

1. Учися чужого розуму, але й свого не губи. 2. Він робив би, та в нього рукави болять. 3. Якби знав, де знайду, туди пішов би, а якби знав, де загублю, то туди й не збирався б. 4. Здоровенькі будьмо: себе не хвалімо, інших не гудьмо. 5. Гляньте, чого він варт: за сім гривень таких сотня. 6. Коли б у роті гриби росли, не треба було б у ліс ходити (*Народна творчість*).

Будьмо уважні!

Де припустилися помилки? Як правильно?

Ходімте в наш сад, там стільки яблук,
давайте їх зберемо.

Зауважте! Не вживаються в літературній мові форми наказового способу зі словом *давайте,* тобто неправильно говорити *давайте підемо, давайте поміркуємо*.

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Давайте поговоримо	**Поговорімо**
Ходімте зі мною	**Ходімо зі мною**

Інтерактивна вправа

https://wordwall.net/play/61337/139/659

Ваш конспект

Наказовий спосіб виражає спонукання, заклик до виконання дії, наказ, побажання, прохання, пораду.

Наказовий спосіб має лише форми другої особи однини й першої та другої осіб множини.

Форми третьої особи однини та множини утворюються описово — поєднанням дієслів теперішнього або майбутнього часу із частками *хай, нехай*.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ІНСТРУКЦІЯ. ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ

1. Розкажіть про особливості офіційно-ділового стилю.
2. Що означає слово *документ*?
3. Які ділові папери ви знаєте?

129 Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.

«ХАЙ НЕ ЗАСТАНЕ ВАС СОНЦЕ В ЛІЖКУ…»

У всі часи дорослі намагалися передати дітям свій життєвий досвід, застерегти від помилок, пояснити, що таке добро і зло. Археологи знайшли «Повчання», написані на папірусі й глиняних табличках, бересті й пергаменті…

«Повчання», адресоване «дітям або іншим, хто прочитає», написав у XII ст. київський князь Володимир Мономах. Цікаво, чого ж навчали тоді батьки своїх дітей і чи дуже їхні настанови відрізнялися від тих, які доводиться вислуховувати сучасним дітям?

Володимир Мономах

«Хай не застане вас сонце в ліжку, — радив Мономах. — Вставши рано, не лінуючись, беріться до праці».

«Що знаєте добре, того не забувайте, — писав князь, — а чого не вмієте, того навчайтесь». За приклад він ставив свого батька Всеволода Ярославовича, якого шанували у світі за те, що був мудрим, високоосвіченим, знав п'ять мов.

Із великою повагою Мономах говорив про працю, а одним із найголовніших людських недоліків називав лінощі: «Це вони всьому мати: хто що вміє, то забуде, а чого не вміє, того не навчиться».

Князь учив дітей дотримуватися обіцяного, не відступати від виконання клятви, радив: «Брехні остерігайтесь і пияцтва, адже від того душа гине і тіло».

Володимир Мономах закликав до милосердя. Він вважав, що не можна вбивати не тільки правого, але й винуватого. Не можна дозволяти, щоб сильніший знущався зі слабшого.

У багатьох місцях «Повчання» Володимир Мономах підкреслював, що потрібно бути чесним, працьовитим, скромним, стриманим, уважним і ввічливим у стосунках з людьми, турботливим, гостинним. Хіба ж не чули ви все це від своїх батьків? (*З дитячої енциклопедії*).

1. Коли було укладено «Повчання» Володимира Мономаха? Кому воно адресоване?
2. Які людські чесноти найбільше цінував князь?
3. Яку людську ваду Володимир Мономах уважав найбільшим недоліком?
4. Які з порад князя є, на ваш погляд, найважливішими?

До ділових паперів належать **інструкції** — пам'ятки про особливості користування різноманітними приладами, вказівки щодо застосування певних препаратів, правила поведінки в окремих місцях або в тій чи іншій ситуації.

Найчастіше інструкції складають у формі окремих пунктів, у яких щось стверджується або заперечується. Виклад у інструкціях ведеться за допомогою речень однакової будови, у яких присудок виражений або неозначеною формою дієслова, або дієсловом у наказовому способі.

130 I Запишіть правила, ставлячи дієслова, що в дужках, у другій особі множини наказового способу.

Правила поведінки на платформі метрополітену

1. Очікуючи потяг, не (заходити) за обмежувальну лінію, нанесену на край платформи.
2. Не (підходити) до вагона до повної зупинки потяга.
3. Не (сідати) на обмежувальні бар'єри на платформах, не (спиратися) на них.
4. Не (бігати) по платформах і залах станції.
5. Категорично заборонено пересуватися на території метрополітену на велосипедах, самокатах, роликових ковзанах та інших подібних транспортних спортивних засобах.

II Додайте до записаних правил кілька пунктів про поведінку дітей у метро.

131 Складіть і запишіть «Правила поведінки у школі», використовуючи подані запитання.

1. За скільки часу до початку занять учні повинні приходити до школи?
2. Де школярі мусять залишати верхній одяг (куртки, пальта, шуби)?
3. Як учні повинні заходити до навчальних кабінетів?
4. Чи можна без дозволу вчителя вмикати технічні засоби навчання (телевізор, магнітофон, комп'ютер)?
5. Як слід поводитися під час перерв?
6. Які основні правила поведінки в їдальні? Чи можна їсти стоячи, сміятися, галасувати, сідати за стіл у верхньому одязі? Що слід зробити з використаним посудом?

§ 15 БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

Яка особливість безособових дієслів?

132 Прочитайте речення. Спробуйте підставити до виділених дієслів особові займенники *я, ти, він, вона, воно*. Скажіть, чи бере участь якась особа в названій дії.

1. Коли ми повертались з лісу, уже **сутеніло** (*М. Стельмах*). 2. Від річки **пахне** різким духом притихлої, настояної на теплій кризі й болотних випарах води (*Ю. Збанацький*). 3. У мене й досі від шаленого буревію **шумить** у вухах (*О. Гончар*).

Безособовими називаються такі дієслова, які означають дію або стан, що відбуваються без участі будь-якої особи: ***Весніє*** *вже,* ***пахне*** *по підгір'ю мигдалем, але ще холодно і* ***штормить*** *щодня* (*О. Гончар*).

Безособові дієслова означають природні або стихійні явища (*розвидняється, вечоріє, засніжило*) та фізичний або психічний стан людини (*не спиться, лихоманить*).

Безособові дієслова мають форму середнього роду в минулому часі й умовному способі (*не сиділося, вистачило б*) і форму третьої особи однини в теперішньому та майбутньому часі (*світає, смеркатиме*).

Ваш коментар

133 I Спишіть речення, уставляючи, де треба, пропущені букви. Підкресліть безособові дієслова. Визначте, у якій формі їх ужито.

1. Хоч..ться напитися з тієї кр..ниці, де дівчина воду брала (*О. Довженко*). 2. Посут..ніло. Між Дніпром і Доном Перун переморгнувся з Посейдоном (*Л. Костенко*). 3. З того бер..га віяло ст..повим роздол..ям і пахощами оголених від снігу луків (*Ю. Збанацький*). 4. Хай, милі друзі, вам щастить у дружбі вірній, в праці мирній (*М. Рильський*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Як ви розумієте слова Ліни Костенко (друге речення)? Яке явище природи так описала поетка?

134 I Прочитайте текст. Поміркуйте, чому автор використовує багато безособових дієслів для опису зливи.

Знову грякнуло, затріщало, застукотіло над головами. Злива дужчала. Світ побляк, померк. Стало темно, як пізнього надвечір'я. У небі тарахкотіло, грюкало, тріщало, гупало. Здригалася, коливалася земля, і, здавалося, цьому буйству і шаленству не буде кінця. Грім гримів без угаву, і видно було в світлі блискавиць, як степом переносяться, наздоганяючи один одного, водяні вихори (*В. Малик*).

Ю. Бондаренко. Туманні сутінки. Друзі

II Складіть і запишіть три-чотири речення за картиною Юрія Бондаренка «Туманні сутінки. Друзі», використовуючи в кожному з них безособові дієслова.

135 Поясніть значення фразеологізмів із безособовими дієсловами. З двома фразеологізмами складіть речення.

В очах рябіє, клепки бракує, носом крутити, тільки пташиного молока не вистачає, бере з-за плечей.

Довідка: так багато, все є, страшно, дурний, не хотіти.

136 Складіть і запишіть пари речень з поданими дієсловами так, щоб у одному з них воно було особовим, а в другому — безособовим.

Зразок. *Колоти. Тато зранку коле дрова. Від диму коле в очах.*

Тиснути, тягнути, хвилюватися, віяти.

Ваш конспект

Безособові дієслова називають дію, що відбувається без участі будь-якої особи й позначають:

- явища природи: *світає, темніє*;
- стихійні явища: *замело, вимерзло*;
- фізичний або психічний стан людини: *морозить, трясе*.

Безособові дієслова є **присудками в односкладних реченнях**.

Конспект

§ 16 СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ

Який спосіб творення дієслів є найпродуктивнішим?

137 I Пригадайте способи творення слів. Прочитайте й доведіть, що подане висловлювання є текстом. Визначте, яким способом утворені виділені слова.

День був прозорий, **безхмарний. Уночі** випав дощ. Повітря було чисте і свіже, наче хтось вимив **далеч.** Річка стояла, як скляне озеро. **Білосніжними** кучугурами відбивалися в ній хмари. Низько над водою кружляли ластівки, де-не-де **пернаті** черкали воду гострим лезом крила (*За З. Тулуб*).

II Усно продовжте текст, додавши опис берега річки. Які дієслова ви використаєте?

Зауважте! Дієслова можуть утворюватися від дієслів та інших частин мови.

Префіксальним способом дієслова утворюються тільки від інших дієслів, причому до одного твірного слова може приєднуватися значна кількість префіксів, які надають дієслову іншого значення: *йти — зайти, прийти, вийти, перейти, підійти, надійти, зійти, дійти, відійти, обійти.*

Суфіксальним способом утворюються дієслова від:
- інших дієслів: *посилити — посилювати*;
- іменників: *зима — зимувати*;
- прикметників: *зелений — зеленіти*;
- числівників: *двоє — двоїтися*;
- займенників: *ти — тикати*;
- вигуків: *ох — охати.*

Префіксально-суфіксальним способом утворюються дієслова від:
- інших дієслів: *ходити — походжати*;
- іменників: *зброя — озброїти*;
- прикметників: *власний — привласнити*;
- числівників: *двоє — подвоїти*;
- займенників: *свій — засвоїти.*

КОПІЮВАННЯ ЗАБОРОНЕНО

Ваш коментар

138 Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Визначте спосіб творення виділених дієслів.

1. Цей день як день: без радості й п..чалі, лиш на калині **облітає** листя. 2. Та я осін..ьо про свій жаль не **мовлю**, щоби ніхто зі мною не журився. 3. Світлий день не **змарнуйте** на з..мній каруселі. 4. Та дні дощами **пер..плачуть**, снігами смуток **пер..сіють**. 5. **Походжає** осінь у яскравих барвах. 6. Я знов пр..ходжу, щоб **засвоїти** урок (*Із тв. Г. Чубач*).

139 *Хто швидше?* Утворіть від дієслів *читати* і *шити* префіксальним способом по п'ять нових дієслів.

Під час творення та змінювання багатьох дієслів відбувається чергування голосних і приголосних звуків: *в**е**зти — в**і**з, бер**е**гти — бер**і**г, хо**д**ити — хо**дж**у, пе**к**ти — пе**ч**у*.

Чергування голосних звуків:

- [**о**] переходить в [**а**] перед суфіксом *-а-* або *-ува-*: *л**о**мити — л**а**м**а**ти*; *ск**о**чити — ск**а**к**а**ти, зіск**ак**у**ва**ти*;
- [**е**] переходить в [**і**] перед суфіксом *-а-* або *-ува-*: *збер**е**гти — збер**і**г**а**ти, ч**е**кати — очік**ува**ти*.
- [**е**] переходить в [**и**] перед суфіксом *-а-* в низці дієслів, корінь яких закінчується на *р* або *л*: *б**е**ру — вибир**а**ю, ст**е**лю — застил**а**ю*.

140 Спишіть, уставляючи пропущені букви. Поясніть одне одному правопис кореневих приголосних.

Гр..бти — загр..бати, вит..рти — вит..рати, защ..пити — защ..пати, к..тити — к..тати, п..ру — обп..раю, ш..птати — наш..птувати, вил..тіти — вил..тати, п..кти — вип..кати, т..рти — ст..рати, завм..рти — завм..рати, г..нити — г..няти, пл..сти — запл..тати.

141 Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

1. Хоче море човна розл..мати, **трощить**, л..мить, піском засипає (*Леся Українка*). 2. Дихання молодих колос-

ків зб..рається в блакитну пару (*М. Коцюбинський*). 3. У високих горах б..ре початок ця маленька річечка (*О. Донченко*). 4. Не вм..рає душа наша, не вм..рає воля (*Т. Шевченко*). 5. Лелека завм..р посеред озера на одній нозі (*Ю. Збанацький*). 6. З кущів вил..тів сполоханий птах (*Є. Гуцало*). 7. Прол..тають над нами віки (*Л. Костенко*).

142 Розгляньте таблицю. Підготуйте розповідь про чергування приголосних звуків у дієсловах.

Чергування приголосних звуків

Звуки, що чергуються	Приклади	Перша дієвідміна	Друга дієвідміна
[г] // [ж]	стерегти — стережу	в усіх особах	у 1-й особі однини
[з] // [ж]	низати — нижу		
[к] // [ч]	скакати — скачу		
[х] //[ш]	колихати — колишу		
[с] //[ш]	косити — кошу		
[д] //[дж]	радити — раджу		

143 Поставте подані дієслова у формі першої особи однини і третьої особи множини, визначте дієвідміну.

Зразок. *Гасити — гашу, гасять* (I дієвідм.).

Стригти, порізати, розводити, в'язати, казати, носити, чистити.

У дієсловах теперішнього і простого майбутнього часу з основою на **б, п, в, м, ф** у першій дієвідміні в усіх формах, а в другій дієвідміні в першій особі однини й у третій особі множини перед закінченням з'являється ***л***: *сипати — сиплю, сиплеш, сипле, сиплемо, сиплете, сиплють*; *робити — роблю, роблять*; *терпіти — терплю, терплять*; *ловити — ловлю, ловлять*; *ломити — ломлю, ломлять*; *графити — графлю, графлять*.

144 I Запишіть подані словосполучення, ставлячи дієслова в третій особі множини теперішнього часу. Підкресліть вставну *л*.

Ліпити з глини, любити природу, ловити ґав, спокійно спати, прославити школу, купити морозива, відломити шматочок, шуміти в коридорі, повідомляти по радіо, розграфити журнал, робити вибір.

II Яке з поданих сполучень слів є фразеологізмом? Як ви розумієте його значення? Доберіть синонімічні фразеологізми, обміняйтеся думками.

145 Спишіть і відгадайте загадки. Випишіть дієслова, позначте звуки, що чергуються.

Зразок. *Казати — кажу* ([з]//[ж]).

1. Хоч я без ніг, а біжу прудко, не сплю ні вдень, ні вночі, хоч ніколи з ліжка не встаю. 2. Сиджу на дереві, кругла, як куля, червона, як кров, добра, як мед. 3. Мене б'ють, товчуть, ріжуть, а я все терплю і всім добром плачу.

Ваш конспект

Дієслова творяться префіксальним, суфіксальним та префіксально-суфіксальним способами. Найпродуктивнішим є **префіксальний спосіб творення**.

Послідовність розбору дієслова як частини мови

- Назвіть частину мови.
- Утворіть початкову форму (інфінітив).
- Визначте постійні ознаки: вид; дієвідміна.
- Визначте змінні ознаки: спосіб; час (якщо є); число; особа (якщо є); рід (якщо є).
- З'ясуйте, яку синтаксичну роль виконує.

Зразок усного розбору

Як швидко ***плине*** *час!* (*І. Цюпа*).

Плине — дієслово, початкова форма — *плинути*, недоконаний вид, належить до першої дієвідміни; в дійсному способі, теперешній час, третя особа однини; присудок.

Зразок письмового розбору

Плине — дієсл., п. ф. — плинути, недок. вид, І дієвідм.; дійсн. сп., теп. час, одн. , 3 ос.; присудок.

146 Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Розберіть дієслова як частину мови. Здійсніть взаємоперевірку.

1. Куди б не пер..носила доля ст..повика, завжди перед його очима стоят..ме ст..пове безмеж..я, яким прокочуються ковилові хмари (*І. Цюпа*). 2. В..селий день давно вже ві..горів, і даль донос..ть пісню журавлину (*В. Сосюра*). 3. Поважай чужі смаки, погляди, переконання, навіть якщо ти з ними не погоджу..шся (*І. Томан*).

147 Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Виділені дієслова розберіть як частину мови.

1. Україно! Доки **жити буду**, доти **відкриват..му** тебе (*В. Симоненко*). 2. Хоч крок новий **зроби** до того, в чім бач..ш ціль і суть свою. (*П. Воронько*). 3. Ліворуч **зелені-т..муть** заливні луки, уквітчані і ромашкою, і конюшиною, і дзвіночками, а іноді серед зеленої соковитої трави червоно горіт..ме квітка степового тюльпана (*Остап Вишня*).

Контрольні запитання і завдання

1. Яку частину мови називаємо дієсловом?
2. Які дієслівні форми вам відомі? Що таке інфінітив?
3. Розкажіть про правопис *не* з дієсловами. Наведіть приклади.
4. Запишіть словосполучення у два стовпчики з дієсловами, що пишуться з *не*: а) разом; б) окремо.

(Не)дослухав відповіді, (не)покоїться про онука, (не)добачати в темряві, (не)доплив до острова, (не)стямитися від самої згадки, (не)здужає на грип, (не)здужає продовжити подорож, (не)прочитав книгу, (не)навиджу підступність, (не)дооцінили п'єсу, (не)виставили оцінки, (не)знає меж.

Якщо завдання виконане правильно, із других букв іменників складеться продовження прислів'я: «*Без матері...*».

5. Наведіть приклади дієслів доконаного й недоконаного виду.
6. Які часи має дієслово? Які форми майбутнього часу ви знаєте?

ПРОБНИЙ ПРИМІРНИК

7. Як змінюються дієслова в теперішньому й майбутньому часі, а як — у минулому?

8. Які дієслова належать до першої дієвідміни, а які — до другої? Сформулюйте орфограму *«Букви е, є, и, ї у закінченнях дієслів першої і другої дієвідмін»*.

9. Запишіть подані дієслова у два стовпчики: а) зі вставленими буквами *е, є*; б) зі вставленими буквами *и, ї*.

Збира..мо, зрива..мо, сповіст..мо, перепиш..ш, зроб..мо, схиля..те, рад..те, хвал..те, зніма..ш, удосконал..мо, чист..те, тягн..ш.

Якщо завдання виконане правильно, із других букв дієслів складеться початок прислів'я: «... *не любить*».

10. Назвіть способи дієслова. Як творяться форми умовного й наказового способів?

11. Запишіть подані дієслова у три стовпчики: а) дійсного способу; б) умовного способу; в) наказового способу.

Спіймаю, допомогло б, згуртуймо, зсунувся б, слідкуй, тікаєте, чекав би, слідкували б, зв'язуватимеш, шукайте, знаходимо, схопи, в'язала б, тягнув, закінчуйте.

Якщо завдання виконане правильно, з других букв дієслів складеться закінчення прислів'я: «*Без* ...».

12. Що означають безособові дієслова? Наведіть приклади.

Тестування. Дієслово

https://learningapps.org/watch?v=poi5cav0j23

Аудіодиктант

Текст диктанту для самоперевірки

ДІЄПРИКМЕТНИК

§ 17 ДІЄПРИКМЕТНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

Чому дієприкметник має таку назву?

Дієприкметником називається особлива форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією й відповідає на питання *який? яка? яке? які?* Наприклад: *зроблений*, *пошитий*.

148 *Хто швидше?* З поданих словосполучень випишіть ті, у яких є дієприкметники.

Збіднілий дворянин, бідний селянин; зелена трава, лежачий камінь; молодий полковник, озброєний солдат; столітній дуб, зрубаний ясен; зоране поле, широкий лан; високий будинок, збудований недавно; сива жінка, посивілий дідусь; стривожений погляд, лагідна усмішка; вимитий посуд, чисті чашки.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв дієприкметників складеться початок прислів'я: «... *день роком стає*».

149 Користуючись таблицею, підготуйте зв'язну розповідь про дієприкметник як особливу форму дієслова.

Дієприкметник поєднує ознаки дієслова і прикметника	
Ознаки дієслова:	**Ознаки прикметника:**
• Вид доконаний (*заіржавілий*) і недоконаний (*плакучий*). • Час теперішній (*лежачий*) і минулий (*пожовклий*). • Може мати залежні слова (іменники, займенники, прислівники): ┌ ким? ┐ -коли?┐ *закінчена нами вчора* робота.	• Вказує на ознаку предмета й відповідає на питання *який? яка? яке? які?* • Залежить від іменника: ┌ яке? ┐ *пожовкле листя* • Змінюється за родами, числами й відмінками. • У реченні є означенням або присудком: *Опадає пожовкле листя. Дівчина приємно усміхнена.*

Ваш коментар

150 I Спишіть, уставляючи пропущені букви. Над дієприкметниками надпишіть час — теперішній чи минулий.

1. З хмар, низько навислих над з..млею, л..ють холодні, ніби чорні дощі. 2. У хв..люючу мить старту пильно вд..вляється в ілюмінатор космонавт. 3. Поділ поглянув на світ тьм..яними очима, наче змарнілий в'яз..нь (*Із тв. О. Гончара*). 4. Гай осміхається останнім промін..ям заходячого сонця (*М. Коцюбинський*). 5. Часом т..мнішало від швидко налітаючих хмар. 6. Мати з любов'ю д..вилася на заснуле маля. 7. Не чути ніякого шуму, тільки зрідка потріскує жевріюче багат..я (*Із тв. М. Кідрука*).

II Здійсніть взаємоперевірку робіт. Обговоріть результати.

Зауважте! Дієприкметники із суфіксами **-уч-, -юч-, -ач-, -яч-** у сучасній українській мові вживаються обмежено. Переважно це бачимо в художніх творах: *проміння заходячого сонця, налітаючі хмари* або у сталих словосполученнях: *ходяча енциклопедія, лежачий камінь.*

151 I Пригадайте, які прикметники належать до твердої, а які — до м'якої групи.

II Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прикметниками твердої групи; б) із прикметниками м'якої групи.

Поживний сніданок, справжнє здивування, середній видобуток, цікава передача, вечірні зміни, спортивні змагання, безкрая пустеля, просте завдання.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв іменників складеться початок прислів'я: «*…без вогню*».

152 Письмово провідміняйте словосполучення *намальований мною сірий птах*. Зробіть висновки про особливості відмінювання дієприкметників.

Дієприкметники відмінюються так само, як і **прикметники твердої групи**.

153 Розгляньте таблицю й дайте відповіді на запитання.

	Однина			Множина
	чоловічий рід	середній рід	жіночий рід	
Н.	усміхнений	усміхнене	усміхнена	усміхнені
Р.	усміхненого	усміхненого	усміхненої	усміхнених
Д.	усміхненому	усміхненому	усміхненій	усміхненим
Зн.	як Н. в. або Р. в.	як Н. в або Р. в.	усміхнену	як Н. в або Р. в.
Ор.	усміхненим	усміхненим	усміхненою	усміхненими
М.	(на) усміхненому (на) усміхненім	(на) усміхненому (на) усміхненім	(на) усміхненій	(на) усміхнених

1. У яких відмінках відрізняються закінчення дієприкметників чоловічого й середнього роду?
2. Коли дієприкметники чоловічого та середнього роду й дієприкметники, що вживаються у множині, у знахідному відмінку набувають форми називного відмінка, а коли — родового?
3. У якому відмінку в дієприкметниках чоловічого й середнього роду з'являється в закінченні буква *і*?

154 *Хто швидше?* Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із дієприкметниками, в закіченнях яких потрібно вставити букву *и*; б) із дієприкметниками, в закіченнях яких потрібно вставити букву *і*.

У нестихаюч..х поривах, у нестишен..м кроці, у тремтяч..х руках, на достигл..м абрикосі, переповнен..м автобусом, усміхнен..й матері, захоплююч..й цирк, у витрачен..й енергії, достигаюч..ми яблуками, у синіюч..м небі, за сполохан..м звіром, галасуюч..й юрбі.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв іменників складеться початок прислів'я: «... *вогонь видобуває*».

155 Спишіть, уставляючи пропущені букви і ставлячи дієприкметники, подані в дужках, у потрібному відмінку. Визначте число, рід (в однині) та відмінок дієприкметників.

Запороз..кі козаки займали вел..чезний простір ст..пів, (прилеглий) до бер..гів Дніпра в його нижній течії. Військове товариство віддавало шану цій (уславлена) річці. У думах і піснях, (складені) за часів козач..ини, знаход..мо такі поетичні назви: «Дніпро-Славута», «Дніпро-брат».

Майже весь берег річки був (укритий) ро..кішними малопрохідними плавнями, що давали запорозьким козакам і ліс, і сіно, і безліч дичини та звіра. У плавнях, (порослі) д..ревами, чагарниками, оч..ретами, запорожці знаходили надійний прих..сток. До Великого Лугу, (оспіваний) в піснях, було особливе ставлення. «Січ — мати, а Великий Луг — батько», — говор..ться в пісні, (народжена) у ті часи (*За Д. Яворницьким*).

II Складіть і запишіть два речення за ілюстрацією, використовуючи дієприкметники.

Ваш конспект

Дієприкметник поєднує в собі деякі граматичні ознаки як дієслова (вид, час), так і прикметника (рід, число, відмінок). Це відбито і в назві цієї особливої форми дієслова: дієприкметник — це прикметник, що діє, перебуває в дії.

Інтерактивна вправа

https://wordwall.net/play/62539/187/777

§ 18 ДІЄПРИКМЕТНИКОВИЙ ЗВОРОТ

У яких випадках дієприкметниковий зворот виділяється комами?

Дієприслівник разом із залежними словами становить **дієприкметниковий зворот.**

Іменник або займенник, від якого залежить дієприкметниковий зворот, називають **означуваним словом**.

Наприклад: *Далеко-далеко на південь засиніли смугою* ⌐ які? ¬ *гори, вкриті лісом* (*І. Нечуй-Левицький*).

Дієприкметниковий зворот, що стоїть **після означуваного слова**, виділяється на письмі **комами.** Наприклад: *Стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою* (*М. Коцюбинський*).

Пунктограма. *Кома при дієприкметниковому звороті.*

Ваш коментар

156 Прочитайте. Знайдіть у реченні дієприкметникові звороти й означувані слова, поясніть розділові знаки.

1. Шуміла ріка, вкрита сережками піни. 2. Всіяна квітами земля дихала свіжими ароматами ночі. 3. У рівчаку попід шосе ледве чутно дзюркотіла вода, витоплена за день сонцем із останніх снігів. 4. Почалося навчання, під-

порядковане суворому розкладові. 5. Розпечені за день скелі ще дихали ніжним теплом. 6. Випущений для прогулянки птах виривався в дівчини з-під рук і тепер підльотом утікав від неї. 7. Підхоплений вітром журавлик зник у сивій похмурості океану (*Із тв. О. Гончара*).

157 Спишіть, уставляючи пропущені букви, виділяючи комами дієприкметникові звороти.

1. І срібна ніч серпанками пр..крита дріма і слуха солов'я (*Олександр Олесь*). 2. Росяні перли ро..сипані за ніч по травах і вітах ялин ..палахували казковими вогнями (*І. Цюпа*). 3. Ще спить земля закована снігами, мовчать в льоди заковані річки (*Д. Луценко*). 4. Узлісся ро..гойдувалося, ніби голови коней у степу (*В. Дрозд*). 5. У лісі бродив пі..золочений сонячним промінням туман (*Г. Тютюнник*). 6. Від високої скелі починався рів обсадж..ний густо дерезою (*І. Нечуй-Левицький*). 7. Ген-ген до обрію про..тяглися ряди яблунь укритих золотаво-червоними плодами (*Ю. Хорунжий*).

158 І Перебудуйте й запишіть речення, ставлячи дієприкметникові звороти після означуваних слів.

Оточені осіннім різнобарв'ям дніпровських круч зелені й золоті бані Києво-Печерської лаври підносились у небесну блакить. Величні пам'ятки минулих століть сусідили з укритими солом'яними дахами хатами-мазанками. Таким запам'ятався Київ привезеному сюди Тарасові Шевченку. Важко повірити, що обсаджений ошатними каштанами Хрещатик у ті часи був зовсім не таким. Оточені садами старі хати були розкидані далеко одна від одної. На деяких поросших бур'янами пустирях починали зводити будівлі з цегли. На в'їждженому возами шляху вітер здіймав куряву.

Ваш словничок

- *Ла́вра* — великий чоловічий монастир.
- *Ба́ня* — те саме, що купол.

II **«Я хочу сказати своє слово».** Чи знаєте, якою раніше була місцевість, де ви живете? Складіть і розіграйте діалог з однокласником / однокласницею «Минувшина рідного краю».

159 Переробіть виділені частини складних речень на дієприкметникові звороти. Перебудовані речення запишіть, уставляючи пропущені букви.

Зразок. *Вербові кілки,* ***що колись були густо повтикані в землю,*** *стали високими вербами* (*І. Нечуй-Левицький*). — *Вербові кілки, колись густо повтикані в землю, стали високими вербами.*

1. Села, **які наче хтось бе..ладно ро..кидав на протилежних берегах,** уже ледь бов..аніють між пологими горбами. 2. Обабіч шляху л..жали осін..і поля, **що були перекраяні ву..ькими довгими нивами.** 3. Рясно зацвів молоденький сад, **який років п'ять-шість тому посадили випускники.** 4. Боляче було д..витися на поля, **які геть понищила ст..хія.** 5. Бри..ки води, **які вітер зірвав з хвиль,** дощем ..падають на палубу. 6. Річка, **яку освітлює місяць,** на пів світу сріблиться своїми ст..повими берегами (*Із тв. О. Гончара*).

Зауважте! Не виділяється комами дієприкметниковий зворот, що є присудком. Наприклад: *Мій перший вірш написаний в окопі* (*Л. Костенко*).

(який він є?)

Його легко побачити, якщо спробувати перед дієприкметником поставити **є**: *вірш (є) написаний; книга не (є) прочитана*.

160 Спишіть, підкресліть підмети і присудки. Дієприкметникові звороти, де треба, виділіть комами.

1. Ніч загорнена в небо (*Ю. Збанацький*). 2. Напливала на річку ніч настояна на місячному сяйві і пахощах верболозу (*Ю. Мартич*). 3. Сріблястий шлях прокладений місяцем простягся морем до самого берега (*Д. Ткач*). 4. Безлюдна дорога освітлена місяцем (*М. Стельмах*). 5. Випереджає ранкові вогні світанок тихий тінями повитий (*Є. Плужник*). 6. Маленька хатинка огорнута сутінка-

КОНТРОЛЬНИЙ ЕКЗЕМПЛЯР

ми (*Панас Мирний*). 7. Обабіч стежки мерехтить самоцвітами вмита росою трава (*В. Гжицький*). 8. Небо вкрите важкими сірими хмарами (*О. Гончар*).

161 З поданими словосполученнями складіть по два речення, в одному з яких дієприкметник виступав би означенням, а в другому — присудком.

Зразок. *Схвильований невтішними новинами.* — *Хлопець, схвильований невтішними новинами, крадькома втирав сльози. Батько схвильований невтішними новинами про раптові заморозки.*

Скований кригою, посріблений памороззю, вкритий сухим листям.

162 I Перебудуйте речення так, щоб присудки, виражені дієприкметниками, стали дієприкметниковими зворотами.

1. Дорога розмита дощами. 2. Трави складені в покоси. 3. Небо затьмарене важкими дощовими хмарами. 4. Озеро вкрите вранішнім туманом. 5. Дзвінкоголосий соловейко зачарований весною. 6. Степова рослинність висушена безперестанними дощами. 7. Дерева повалені буревієм.

II Здійсніть взаємоперевірку робіт. Обговоріть результати.

Зауважте! **Завжди виділяються комами** дієприкметникові звороти, які залежать від особових займенників. Наприклад: *Дніпро!* ***Ти*** *тихо в день ясний пливеш, заглиблений в минуле…* (*Олександр Олесь*). *Стомлені далекою дорогою,* ***ми*** *тільки на світанку добрели до села* (*М. Стельмах*).

163 Спишіть, ставлячи розділові знаки. Підкресліть дієприкметникові звороти.

1. Крихітні кленочки засіяні торік із летючого насіння почали з'влятися з-поміж невисокої трави. Їм щойно народженим досить було й першого весняного сонця (*П. Загребельний*). 2. У щілину виднілися нечітко вирізьблені гори запорошені дощем (*П. Тичина*). 3. Біля криниці похуділі за зиму горобці галасливим вінком кружляють навколо калюжі (*М. Стельмах*). 4. Заснув

КОНТРОЛЬНИЙ ЕКЗЕМПЛЯР

я міцно зморений з дороги (*Т. Шевченко*). 5. Я закоханий у красу життя (*В. Підмогильний*). 6. Пишні вітрила виткані з дорогого лебединого пуху змішаного зі сріблом (*І. Нечуй-Левицький*).

Ваш конспект

Дієприкметникові звороти відокремлюються комами тоді, коли стоять після означуваного слова, яке виражене іменником. Якщо ж означуване слово виражене особовим займенником, дієприкметниковий зворот виділяється комами й тоді, коли стоїть перед означуваним словом.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ОСОБЛИВОСТІ ОПИСУ ПРОЦЕСУ ПРАЦІ. ДОКЛАДНИЙ УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ОПИС ПРОЦЕСУ ПРАЦІ

164 І Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Поміркуйте, які професії майбутнього є цікавими для вас.

Технології сьогодення

Вулицями літають дрони, які доставляють їжу, і касири в супермаркеті, і водії в таксі — роботи. Більше схоже на кадри фантастичного фільму, а вчені стверджують, що це картини не такого вже й далекого майбутнього.

Світ змінюється, технології удосконалюються, з'являється більше можливостей створювати роботів і програми для них. Фахівці вважають, що багато професій просто зникнуть. Будуть потрібні ті спеціальності, які не зможуть витіснити програми і роботи. А це — медики, вчителі, фахівці з гостинності, творчі спеціальності, креативні професії.

Але не думайте, що в медицині залишаться такі ж очні прийоми в лікарів, а педагоги будуть читати лекції в аудиторіях університетів. Усе зміниться. Наприклад, учителі викладатимуть онлайн, не виходячи з дому. У хірургії оперуватимуть роботи, але, щоб створити робота, знадобляться знання й досвід реальних лікарів.

З урахуванням сучасних тенденцій, стають популярними такі нові професії: урбаністи-екологи, інженери роботизованих систем, екоаналітики в будівництві, космогеологи, ІТ-медики, фахівці з рециклінгу одягу.

Сьогодні важливими стали питання про те, як переробляти сміття, як не засмічувати Світовий океан, як зберегти корисні копалини, як не нашкодити нашій планеті і як освоювати нові планети Сонячної системи. Цим будуть опікуватися урбаністи-екологи, екоаналітики в будівництві, космогеологи.

Кіберпристрої дають змогу високоточно діагностувати хвороби, а роботи можуть виконувати мікрохірургічні операції. Звичайно ж, для цього потрібен досвід справжніх лікарів, а ІТ-медики будуть «комп'ютеризувати» й «віртуалізувати» процеси лікування.

Професія айтівця для майбутнього, мабуть, найбільш актуальна. Адже навички програмування знадобляться чи не в кожній спеціальності. А щодо самого ринку інформаційних технологій, то в тренді будуть архітектори інформаційних систем, архітектори віртуальної реальності, дизайнери інтерфейсів, цифрові лінгвісти, організатори інтернет-спільнот.

Сектор інформаційних технологій стає, як ніколи, важливим. Адже абсолютно всі професії будуть стикатися з ним. Деякі процеси будуть автоматизовані за допомогою програм, деякі професії без програм і зовсім не зможуть існувати. Тож, якщо ви плануєте в майбутньому пов'язати своє життя з інформаційними технологіями, то готуйтеся вже сьогодні (*За С. Дзюбою*).

II Назвіть слова іншомовного походження, які трапилися вам у тексті. Із якими сферами життя й діяльності людини пов'язані ці слова? Чи можна деякі з них замінити українськими відповідниками?

Будьмо уважні!

Де припустилися помилки? Як правильно?

Я в майбутньому хочу стати айтішником.

Зауважте! Опис трудового процесу потребує особливої уваги і спостережливості, поваги до праці людини, послідовності дій.

Опис процесу праці буває науковий і художній.

Мета ***наукового опису*** — точно повідомити про характер і послідовність виконання певної роботи.

Головне завдання ***художнього опису*** трудового процесу — схарактеризувати людину, що працює, показати її ставлення до роботи. Під час художнього опису процесу праці часто використовують інші описи — описи предмета, людини, природи, приміщення.

165 І Виразно прочитайте тексти. Дайте відповіді на запитання.

Текст А

ЯК ДОБУТИ ВОДУ

Якщо ви потрапили в екстремальні умови, а у вас немає питної води, можна добути воду в природі. У лісі можна зібрати росу із трав і кущів, можна зібрати дощову воду. Така вода буде придатною до вживання, це краще ніж страждати від спраги і зневоднення організму.

Якщо ж таких можливостей немає, у досвідчених мандрівників є ще три способи добування води: сонячна дистиляція, застосування випаровувальної камери, опріснення солоної води.

Для отримання води шляхом сонячної дистиляції вирийте яму діаметром 90 сантиметрів і глибиною 60 сантиметрів. Посередині ями зробіть заглиблення й помістіть туди посудину для води. Прикрийте яму пластиковою плівкою (пакетом), краї плівки притисніть каменями, піском або землею. Над посудиною зверху на плівку покладіть камінчик, щоб утворилося заглиблення посередині. Вода буде випаровуватися із землі, пара конденсувати-

меться краплями води на плівці над посудиною, крапельки води будуть стікати в неї, якщо камінчик зовні покладений над посудиною. За таким самим принципом працює й випаровувальна камера — звичайний пластиковий пакет, надягнутий на гілку дерева або куща (зі значною кількістю листя) і щільно примотаний до гілки. Гілку потрібно нахилити до землі, а до дна пакета прикріпити камінь, щоб вода, яку випаровуватиме листя, стікала вниз у пакет.

Якщо нагрівати солону воду і збирати певним чином водяну пару, щоб вона скупчувалася краплями на чомусь над посудиною і тут же стікала в іншу посудину, ми отримаємо прісну воду. Адже сіль не випаровується, лишаючись на дні.

Знання таких секретів може врятувати вам життя (*З «Довідника туриста»*).

Текст Б

ЯК ОЖИЛО ДЖЕРЕЛЬЦЕ

Сьогодні Ігорок устав раненько, зирк у вікно — дідусь під повіткою нарубані дрова на зиму складає.

— Дідусю! — відчинив Ігорок вікно. — Ходімо до кринички, пора джерельце розчищати.

— Давно б треба! — погодився дідусь, узяв лопату, посміхнувся й мовив: — Ходімо на леваду!

Неширокою стежкою, обсадженою смородиною і квасолею, ішли вони вниз. Ось і береги. Город від лук відділений вербами. Уже на Ігоревій пам'яті, як дідусь настромляв кілків, а вони пустили коріння й врунятся зараз кучерявими кронами. За вербами кущі: калина, бузина, порічки, верболіз. По ньому в'ється ожина. Цвітуть і трави на леваді.

Дідусь присів над заглибинкою, де колись була криниця. Біля неї молода вербиченька віти розпустила.

— Гарна була криниченька, — мовив старий. — З діда-прадіда з неї брали воду. Така щедра була: скільки не бери — повна! Ну, онуку, спробуймо порятувати її!

Потер долоні, зняв лопатою шматок дерну, обережно поклав землею догори. Копав далі. Як заглибився на штик лопати, щось стукнуло. Дідусь обережно вийняв знахідку.

— Кухлик! Та це ж той кухлик, що бабуся для людей ставила воду пити! — зрадів Ігор. Дідусь став копати далі, обличчя в нього пашіло, очі блищали молодо і завзято.

— Дідусю, давайте я попрацюю! — попросив хлопчик.

— Копай! — дав йому лопату старий. Через кілька хвилин лопата знову об щось ударилася, але вже глухо, мов об дерево.

— Дитинець! — сказав дідусь. — Так називають зруб у криниці. — Він забрав у Ігоря лопату й почав вибирати трухляві цямрини, аж сорочка на спині потемніла від поту.

Старий зробив канавку, якою вода стікатиме до річки. Земля в нього під ногами стала вологою, з'явилися сирі цямрини. Дідусь виліз із ями.

— Житиме, онучку, джерельце!

Старий згори підрівнював лопатою стінки кринички, а тоді викидав опалу землю, розчищаючи дно.

— Тепер нам треба новий дитинець зробити, щоб джерельце не засипало землею. Сплетемо лісу.

Наламали з густих верб довгих лозин. Дідусь складаним ножем загострив кілки, забив їх у землю і почав плести напівкруглу лісу. Ігор дивився, як дідові міцні, жилаві пальці гнуть лозу, як старанно припасовують її одна до одної, так що й сліду не лишається.

Дідусь нарешті закінчив роботу, обережно витяг із землі кілочки, уставив лісу в криничку. Минуло кілька хвилин, вода знову зробилася чистою-пречистою. Дно просвічувалося, як крізь скло. Вода весело струмочком бігла у луки…

Дідусь узяв кухлик, вимив його у струмку, а потім наповнив ущерть криничною водою, подав Ігорю: «Пробуй!». Ігор пив смачну воду й радів, що криничка знову ожила. Дідусь і собі набрав води, випив і усміхнувся: «А тепер — снідати. Мабуть, бабуся зачекалася» (*За А. Давидовим*).

1. Що об'єднує тексти А і Б?
2. Чим різняться подані тексти?
3. Який із текстів є більш емоційним, образним?
4. У якому з текстів містяться життєво важливі поради?

II Підготуйтеся до докладного усного переказу тексту Б за самостійно складеним планом.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

МОЄ УЛЮБЛЕНЕ ЗАНЯТТЯ

166 I Прочитайте діалог за особами.

— Оксано, що це в тебе за цікавий малюнок — такий яскравий і незвичний?

— Це, Яринко, моя перша спроба в техніці ебру. Нещодавно відвідала майстер-клас.

— Чула про цю техніку малювання на воді, але ніколи не бачила.

— Ебру — дуже давній різновид живопису. Він з'явився в країнах Сходу ще в XV столітті.

— А які ж його особливості?

— Малюнок створюють на воді, а потім переносять на цупку поверхню.

— Мабуть, малювати на воді дуже важко.

— Так, але це захоплива справа. Таємниця в тому, що тут використовують спеціальні фарби, які не розчиняються у воді. Після того, як ми поміщаємо на воду, швидко, але обережно формуємо малюнок за допомогою шила, гребеня або пензлів.

— А як же завершити картину?

— Для цього застосовують спеціально підготовлену основу — папір, скло або тканину. Один вправний рух — і картина вже готова.

— Цікаво, Яринко, розповідаєш. Тепер і я вирішила відвідати цей майстер-клас, щоб отримати море емоцій.

II Складіть і запишіть діалог про ваше улюблене заняття.

А чим захоплюєшся ти?

ОНЛАЙН-РУЧНИК

§19 АКТИВНІ Й ПАСИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ. ТВОРЕННЯ І ВЖИВАННЯ АКТИВНИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

У чому полягає особливість уживання активних дієприкметників?

Дієприкметники бувають **активні** й **пасивні**.

Активні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета. Наприклад: *тремтячий голос* (*голос тремтить*), *принишклий малюк* (*малюк принишк*).

Пасивні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета. Наприклад: *покинуте птахами гніздо* (*гніздо покинули птахи*), *скошена трава* (*хтось скосив траву*).

167 *Хто швидше?* Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) з активними дієприкметниками; б) з пасивними дієприкметниками.

Працюючий пенсіонер, зірвані яблука, приготований сніданок, сяючий ранок, достиглий абрикос, недожата нива, погашена іскра, погасле вогнище, замкнена шафа, посивілий дідусь, зів'ялі айстри, відремонтований автомобіль.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв іменників складеться початок прислів'я: «... *за сонце, та її зі свічкою шукають*».

Ваш коментар

168 І Спишіть, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви: спочатку ті речення, у яких є активні дієприкметники, а потім ті, у яких є пасивні дієприкметники.

1. Тр..мтіла ізумрудна травиця, покрита сріблясто(алмазною) росою (*Ю. Збанацький*). 2. Ліс повитий срібно(перим) димом, в синяві, у золоті, в іржі (*М. Рильський*). 3. Прохолодно(жорсткуватий) вітер щось ш..пнув у пожовклій горіш..ні (*Є. Гуцало*). 4. Гори стояли

навкіл, укриті біло(сніжними) шапками (*С. Пушик*). 5. Тим часом ..ходив повно(видий) **місяць**, неначе вир..нав з чорніючої хвилі (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Незгасла іскра в темряві була схожа на вел..тенського яскраво (золотистого) світлячка (*Б. Комар*). 7. Баштан виплив ніби з туману на чудовому схилі, оперезаний зеленими лісо(смугами) (*І. Цюпа*). 8. Звісно, всіх захоплюючих історій про коней не п..р..повісти (*В. Скуратівський*).

II Зробіть морфологічний розбір виділеного слова.

169 I Прочитайте текст, знайдіть дієприкметники й визначте, які з них активні, а які — пасивні.

СОНЦЕПОКЛОННИКИ

Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами, вони схожі на круглі кобзи, піднесені над землею на високих жовтих стеблах. Тіло кобз пахуче, припорошене жовтим пилом, поросле пелюстками. Воно щось промовляє своєю незгасаючою посмішкою. Всі соняшники веселі, усміхнені, але водночас по-доброму замислені. Кожен сповнений якоїсь нерозгаданої таємниці.

Усмішка соняха

Коли заходить сонце, соняшники стають засмучені. Стоять вони в змовкаючому гудінні бджіл. У заглибленому думанні вони зовсім інші, ніби спохмурнілі (*За Є. Гуцалом*).

II Уважно розгляньте фотоілюстрацію. Складіть три словосполучення іменник+дієприкметник.

III ***«Я хочу сказати своє слово».*** Напишіть есе про улюблену квітку, використовуючи дієприкметники.

170 ***Хто швидше?*** Запишіть словосполучення з активними дієприкметниками у два стовпчики: а) недоконаного виду; б) доконаного виду.

Мисляча людина, розквітлі півонії, опалий цвіт, тремтячий промінь, синіюче небо, затихлий ліс, достигаючий абрикос, принишкле дитя, достиглий плід, стихаючий спів.

Якщо ви правильно виконали завдання, з третіх букв іменників складеться початок прислів'я: «*... не лежать на місці*».

Активні дієприкметники **недоконаного виду** творяться від основ дієслів теперішнього часу недоконаного виду за допомогою суфіксів ***-уч- (-юч-), -ач- (-яч-).***

Наприклад: *працюють* → *працю**юч**ий, сплять* → *спл**яч**ий*.

Активні дієприкметники **доконаного виду** творяться від основ неозначеної форми дієслів доконаного виду за допомогою суфікса ***-л-***. Наприклад: *потемніти* → *потемні**л**ий.* Якщо в основі неозначеної форми є суфікс ***-ну-***, він випадає.

Наприклад: *засох**ну**ти* → *засохлий*.

171 Прочитайте. Випишіть активні дієприкметники, через риску запишіть дієслова, від яких вони утворилися. Позначте твірну основу.

Зразок. *Перемагаючий* ← *перемагають.*

1. Ой чого ж ти, тополенько, не цвітеш, чом пожовклу головоньку хилиш-гнеш? (*Олександр Олесь*). 2. Страшні легенди, як догораюче багаття, ледь-ледь тліли іскорками в пам'яті нащадків (*В. Чемерис*). 3. В одну мить грива поляглої трави здригнулась і підлетіла вгору (*Д. Чуб*). 4. Усе навколо затиха під владою чаруючої ночі (*Леся Українка*). 5. Теплий вітер доносить із степу запах квітучої гречки, легкий шелест дозріваючої пшениці (*Ю. Смолич*). 6. Напівпрозорі жовтіючі та червоніючі кетяги солодко дрімають серед лапатого листя (*М. Коцюбинський*). 7. Пізня осінь вчувається в шелесті опалого листя (*Панас Мирний*).

172 ***Хто швидше?*** Від поданих дієслів утворіть дієприкметники й запишіть у два стовпчики: а) доконаного виду; б) недоконаного виду.

Обважніти, згадувати, бажати, блискати, засмагнути, завідувати, згіркнути, заплiснявіти, усвідомлювати, стиснути, думати, потемніти.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв дієприкметників складеться початок приказки: «*... даремно*».

173 I Спишіть, уставляючи пропущені букви. Від дієслів, що в дужках, утворіть дієприкметники.

1. (Очманіти) від задушл..вого диму бджола впала на цупкий буряковий лист (*В. Яворівський*). 2. (Тр..мтіти) зграї голубів ч..ркають неба бер..ги. 3. Тріпоче осокір, сріблом (потемніти) здіймаючись у во..ку далечінь. 4. Хто розказати краще може, як споряджали козаки на бурне море, в край ворожий свої (просмолити) чайки. 5. Прокотився грім з розгоном, грають блискавок шаблі, пахне морем і озоном від (пр..тихнути) з..млі (*Із тв. М. Рильського*). 6. Тихий вітер встилає (опадати) листям ст..жки старого саду (*І. Нечуй-Левицький*).

II Здійсніть взаємоперевірку робіт. Обміняйтеся враженнями.

174 Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники складали словосполучення з активними дієприкметниками недоконаного виду. Учениця записала в зошиті такі сполучення слів: *летючий корабель, гримуча змія, скрипуча підлога*. Якої помилки припустилася семикласниця? Утворіть дієприкметники від дієслів *літати, гриміти, скрипіти*.

Зауважте! Під час творення дієприкметників суфікси **-ш-, -вш-** не вживаються!

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
побілівший	**побілілий**
висохший	**висохлий**
розчервонівшийся	**розчервонілий**

КОПІЯ ПІДРУЧНИКА

Активні дієприкметники недоконаного виду в українській мові вживаються рідко. Найчастіше звороти з активними дієприкметниками недоконаного виду замінюють **складними реченнями із відносними займенниками *який*, *що*, прикметниками, іменниками або описовими зворотами:**

Неправильно	Правильно
У киплячу воду старий додав солі. Знеболюючий засіб Початкуючі художники	У воду, *що кипіла*, старий додав солі. В *окріп* старий додав солі. Знеболювальний засіб. Засіб для знеболення. Художники-початківці

175 Відредагуйте речення й запишіть.

1. Тремтівша з переляку пташка сховалася серед зеленого листя чагарників. 2. На поросших мохом старих колодах сиділа зграйка синичок. 3. Птахи, сумуючі за літнім теплом, збираються відлітати у вирій. 4. Дівчина, вразивша мене своїми словами, зніяковіло почервоніла. 5. Почервонівше від швидкої ходи обличчя сестри враз якось змінилося. 6. Відпочиваючі на морському узбережжі туристи щодня вирушають у походи (*З учнівських творів*).

Ваш конспект

Активні дієприкметники недоконаного виду (на *-учий, -ачий*) вживаються рідко, і то без залежних слів, тобто **не утворюють дієприкметникових зворотів**.

Частіше активні дієприкметники недоконаного виду використовуються в термінологічних словосполученнях: *блукаючий нерв, ведуче колесо, діючий вулкан, тонізуючі речовини.*

Інтерактивна вправа

https://learningapps.org/watch?v=ps0cj3msc23

§20 ТВОРЕННЯ ПАСИВНИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

Чи є різниця у творенні пасивних дієприкметників недоконаного й доконаного виду?

Пасивні дієприкметники творяться від основи неозначеної форми за допомогою суфіксів ***-н-, -ен- (-єн-), -т-***. Наприклад: *написати → написаний, варити → варений, колоти → колотий*.

У дієслівних основах, що закінчуються на ***-и-, -і-***, прикінцеві суфікси випадають. Наприклад: *загоїти → загоєний* [загойіти — загойе^{и}ний], *смажити → смажений*.

Зауважте! Від зворотних дієслів творяться пасивні дієприкметники. Наприклад: *зачесатися → зачесаний*.

Ваш коментар

176 Користуючись таблицею, розкажіть про зміни приголосних у творенні пасивних дієприкметників.

Кінцевий приголосний основи	Змінюється у творенні	Приклади
[г],[з]	[ж]	зберегти — збережений, вразити — вражений
[с]	[ш]	скосити — скошений
[д]	[дж]	посадити — посаджений
[к],[т]	[ч]	спекти — спечений, затовкти — затовчений
[в]	[вл]	зловити — зловлений
[п]	[пл]	схопити — схоплений
[б]	[бл]	зробити — зроблений
[ф]	[фл]	розграфити — розграфлений
[м]	[мл]	зломити — зломлений

177 Прочитайте. Випишіть дієприкметники, поясніть, як вони утворилися. Позначте чергування приголосних звуків, що відбулося у творенні пасивних дієприкметників.

Зразок. *Скривджений → скривдити* ([д] // [дж]).

1. І от ростуть за нашої доби в добу колишню саджені дуби, розкрилюються вітами широко, лапатим листям юне тішать око (*М. Рильський*). 2. А в мене душа, як в негоду, тріпоче, — навік скаламучені води її (*Олександр Олесь*). 3. Струшене вітром яблуко лунко гупнуло в траву (*Ю. Збанацький*). 4. Розбуджений пташиним співом, ліс стрепенувся. 5. На галявину вибігає сарна і, вражена чудовим концертом, зупиняється (*Із тв. М. Коцюбинського*). 6. Ця ґрунтова дорога в'їжджена важкою технікою (*О. Травневий*). 7. І все-таки до тебе думка лине, мій занапащений, нещасний краю! (*Леся Українка*). 8. Коли роса лягла важкими краплями на траву й на хліб, стомлений Зінько повертався додому (*Б. Грінченко*). 9. Хлопець, захоплений новими ідеями, здається, нікого навколо не помічав (*В. Підмогильний*). 10. На нивах, як те військо побите, темніють незношені снопи (*С. Васильченко*).

Зауважте! У суфіксах дієприкметників завжди пишуться букви ***-е-***, ***-є-***. Наприклад: *зображ**е**ний, стомл**е**ний*.

178 I Спишіть, уставляючи пропущені букви.

1. Гірко заробл..ний сухар солодко їсться. 2. Заробл..на копійка краща від крад..ного карбованця. 3. Пташка створ..на для польоту, а чоловік — для роботи. 4. Тільки сир відклад..ний добрий, а відклад..на робота — ні. 5. Матер..ною працею не проживеш. 6. Не хвалися незакінч..ною роботою. 7. Швидка робота хвал..ною не буває. 8. Навіть бджілч..на праця важлива (*Народна творчість*).

II Якою спільною темою об'єднані прислів'я і приказки? Поясніть, як ви розумієте їх зміст.

179 *Хто швидше?* Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прикметниками, у суфіксах яких потрібно вставити букви *-и-*, *-ї-*; б) із дієприкметниками, у суфіксах яких потрібно вставити букви *-е-*, *-є-*.

Емм..на подруга, плет..ний із лози, нагородж..ний грамотою, бабус..ні казки, усміхн..ний юнак, змі..в хвіст, скле..ні уламки, листонош..на помилка, княгин..ні коштовності, занес..ний у комору, мачуш..на донька.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв прикметників і дієприкметників складеться початок прислів'я: «... *як сонце*».

180

I Спишіть, уставляючи пропущені букви й утворюючи від дієслів, що в дужках, пасивні дієприкметники. Доберіть до тексту заголовок.

Дуже часто народні пр..кмети (пов'язати) з рослинами. Нині вже незап..речно (довести) той факт, що понад чотириста пр..дставників флори по-своєму реагують на зміну погоди. Вони так і (назвати) вченими — «рослини-барометри». Візьмемо для прикладу зв..чайну папороть. Якщо її листя (скрутитися) донизу — сподівайся на сонячний день. Коли ж л..сточки (випростатися) — не забудь захопити з собою дощов..ка. Бути негоді, коли побач..ш (опуститися) долі й (стулитися) листочки конюшини. Дощ провіщають також (згорнутися) суцвіття кульбаби, (сплющити) п..люстки пан..чів. Якщо побач..ш (не розпуститися) бутончики шипшини, невдовзі насуне темна хмара (*За В. Скуратівським*).

Після дощу

II Складіть і запишіть речення з пасивним дієприкметником за фотоілюстрацією.

III *«Я хочу сказати своє слово».* Розкажіть, які народні прикмети, пов'язані з природою, ви знаєте.

Ваш конспект

Пасивні дієприкметники як доконаного, так і недоконаного виду, творяться однаково: від основи неозначеної форми дієслова за допомогою суфіксів ***-н-, -ен- (-єн-), -т-***.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПИС ПРОЦЕСУ ПРАЦІ ЗА ВЛАСНИМ СПОСТЕРЕЖЕННЯМ

1. Яка мета наукового опису процесу праці?
2. Яке головне завдання художнього опису процесу праці?

181 І Прочитайте твір-опис процесу праці, написаний семикласником.

ШПАКІВНЯ

Люблю весну, коли все навколо починає вбиратися в яскраві барви, коли повертаються з вирію в рідні краї наші веселі співуни. «Птахи із-за моря із собою весну приносять», — часто повторює дідусь. Він у мене добрий і чуйний. Колись працював теслею, а зараз на пенсії. Дідусь Микола навчив мене робити з дерева багато речей, першою була шпаківня. А було це ось як.

Коли мені було шість років, одного разу ранньої весни я побачив, як старші хлопці причепили до гілки берези невеличку хатинку. Мені теж захотілося зробити таку саму. Я попросив дідуся допомогти, той без вагань дістав із сараю інструменти, лише, ховаючи усмішки у вусах, запитав: «Що шпаківні не впізнав, козаче?»

От і взялися ми до роботи. Дідусь накреслив олівцем місце, де потрібно пиляти, потім дав мені в руки інструмент, якось дуже серйозно сказав: «Допоможи-но, соколе!» Я працював так старанно, що аж упрів. Дід допоміг зробити основу, збивши дошки цвяхами. Дашок виготовляв уже я сам. Робив його наче втулку: верхня дошка була більша від нижньої, а нижня така, як дно шпаківні. Дідусь допоміг випиляти отвір, у який будуть залітати птахи, — і шпаківня готова. Я пофарбував її коричневою фарбою, щоб коти не помітили, а тато повісив на високому яворі.

Шпачині клопоти

Наступного дня у пташиному будиночку поселилася шпачина сім'я. Я радів, що шпаківня краща від інших. Недарма ж пернаті її одразу помітили!

II Розгляньте пам'ятку. Чи відповідає твір семикласника всім зазначеним вимогам?

Як писати твір-опис процесу праці за власним спостереженням

- Добре продумайте тему й основну думку твору. Виберіть для опису такий трудовий процес, який ви добре знаєте.
- Виділіть основні етапи процесу праці, послідовно опишіть їх.
- Уживайте слова на позначення послідовності дій: *спочатку, передовсім; потім, згодом, після того, після цього; тепер, зараз; нарешті, у кінці, насамкінець.*
- Описуючи трудовий процес, намагайтеся розкрити характер людини.
- Використовуйте у творі інші види описів — опис предмета, людини, природи, інтер'єру.

III Усно опишіть процес виготовлення годівнички для птахів.

182 I Прочитайте текст. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

Сьогодні безліч описів процесів праці можна знайти в ютубі, де розповідають і показують, як приготувати страву, відремонтувати щось пошкоджене, змонтувати власний відеосюжет тощо. Деякі процеси праці можна «доручити» штучному інтелекту (ШІ). За його допомогою можна робити багато цікавого, наприклад, «осучаснювати» портрети, стилізувати зображення під різні епохи. І це тільки приклади з-поміж широкого кола можливостей ШІ.

1. Чи доводилося вам користуватися ботом ChatGPT? Якщо так, то з якою метою?
2. Які процеси праці ви «доручили» б штучному інтелекту?
3. Чи в усьому штучний інтелект може замінити людину? Чому? Наведіть приклади.

II Складіть опис процесу праці, який вам доводилося виконувати.

ЗРАЗОК ПІДРУЧНИКА

§21 БУКВИ -Н- У ДІЄПРИКМЕТНИКАХ ТА -НН- У ПРИКМЕТНИКАХ

Яка особливість правопису дієприкметникових суфіксів?

183

I Прочитайте текст. Випишіть дієприкметники, розберіть їх за будовою. Зробіть висновок про правопис дієприкметникових суфіксів.

УКРАЇНСЬКА МОВА

Вона вся з гомону полів, лісів і морів отчої землі, мережана сходом і заходом сонця, гаптована сяйвом місяця, зірок і переткана калиною, барвінком і вишневим цвітом. Кожна її ниточка вимочена в Дунаї, криницях і струмках людської звитяги. Вона з голосу тура, мисливських сурем, скрипу дерев'яного рала, крику погонича, стогону вола в борозні, рокоту комбайна — уся з колосся, осмаленого війнами. Вона сповнена дзвону козацької шаблі і плескоту весла невольницького човна, що чалить у бурях на тихі води. Така українська мова. Ніжна й тендітна, а міцніша броньованої броні, бо єднає дух і тіло, бо в її основі — непорочність і чистота (*За Б. Харчуком*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Чи знайомі ви з котом Інжиром, відомим комікс-персонажем, якого придумала художниця Олена Павлова? Розгляньте її плакати. Поміркуйте, як би ви оформили плакат «Українська — мова перемоги».

У суфіксах дієприкметників завжди пишеться одна буква ***-н-***. Наприклад: *упольований, вигаданий.*

Ваш коментар

184 I Спишіть, уставляючи пропущені букви.

1. Рухались сизі осін..і хмари, тіні дерев трепетали, немов чиїсь **заворож..ні** душі (*Л. Павленко*). 2. **Сполохан..і** горобці та голуби вилітали з соломи та стіжків, піднімалися вгору (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Нова хата, біла, **чепурна**, привітно виглядала з-за оголен..их лихою осін..ьою негодою круч (*Панас Мирний*). 4. Стомлен..і за ден..у пору бджоли вели якусь тиху, таємну пораду між собою (*М. Івченко*). 5. Довго, довго чув я, полон..ний сном, солов'ін..у пісню за моїм вікном (*В. Сосюра*). 6. Страшен..ий вітер погнав неприв'язан..ого човна від берега, а через хвилину вже кидав ним, як трісочкою (*М. Коцюбинський*).

II Доберіть до виділених слів синоніми.

Зауважте! Від дієприслівників слід відрізняти прикметники з наголошеними суфіксами **-анн- (-янн-), -енн- (-єнн-).** Ці прикметники виражають збільшену міру ознаки чи якості. У наголошених прикметникових суфіксах **-анн- (-янн-), -енн- (-єнн-)** пишеться **-нн-.** Наприклад: *нескінченний, незрівнянний, невблаганний*.

185 Спишіть, уставляючи пропущені букви. У виділених словах поставте наголос. Усно прокоментуйте орфограму «Букви *-н-* у дієприкметниках та *-нн-* у прикметниках».

1. Диких орд незлічені навали ро..трощили пращури **мої** (*В. Сосюра*). 2. Огні незліченні, мов **стрічки** огненні, до моря ..пускаються з міста (*Леся Українка*). 3. На ..хилі гори залишилася незрівняна ділянка землі (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Народ будує вічне і величне, щось незрівнянне і потужно гарне (*Леся Українка*). 5. Багато слів написано пером, не..казане лишилось не..казанним (*Л. Костенко*). 6. Порвалася не..кінчена розмова, тремтить вона, як порвана струна в моєму серці (*Леся Українка*). 7. Не..кінченні дощі ро..мили степову дорогу, вода не..тримним потоком ..бігала до річки (*З журналу*).

186 I Спишіть, уставляючи пропущені букви.

ДОЩ

Благодатний, довгождан..ий,
Дивним сяйвом осіян..ий,
Золотий вечірній гість
Впав бадьоро, свіжо, дзвінко
На закурені будинки
Зголоднілих передмість.

М. Рильський

У Києві дощить

II Напишіть есе «Мінорна музика дощу», використовуючи дієприкметники.

187 Розгляньте схему й запам'ятайте правопис дієприкметників. Проведіть словниковий диктант-взаємоопитування.

188 *Хто швидше?* Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прикметниками з *-нн-*; б) із дієприкметниками з *-н-*.

Широче́н..а прірва, остан..я посмішка, здійснен..ий політ, числе́н..і звернення, переможен..ий у бою, виставлен..ий у саду, засипан..ий піском, нездола́н..і народи, виплакан..і сльози, у ран..ьому віці, викраден..ий доказ, несказа́н..а премудрість, винайден..ий греками.

189

Якщо ви правильно виконали завдання, з третіх букв іменників складеться продовження вислову Б. Олійника: *«Вірю в пам'ять...»*.

I Спишіть, уставляючи пропущені букви.

Шпак визирнув зі свого будиночка, причепле(н,нн)ого до верхівки молодого дубка, вискочив на гілку, стрепенув крилами і почав передражнювати солов'я. Та хіба можна повторити непереверше(н,нн)у пісню геніального співця? Самовпевне(н,нн)ий пересмішник зрозумів, що не може повторити солов'ї(н,нн)і мотиви, вибрав інші наспіви. Спочатку проквакав, як жаба. Майстерно відтворе(н,нн)е голубине воркування змінилося на протараторе(н,нн)у по-сорочому фразу. Раптом прокинулися ті, кого наслідував шпак. Жаба, голуб, соловей, здивова(н,нн)і співом сірої пташки, подали голоси (*З журналу*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Чому шпаків називають веселими імітаторами?

Ваш конспект

У дієприкметниках пишеться одна буква *н*. Від дієприкметників слід відрізняти прикметники з наголошеними суфіксами *-анн-*, *-янн-*, *-енн-*, які надають слову збільшеної міри ознаки.

Прикметники *шале**н**ий, навіже**н**ий* та дієприкметники *скаже**н**ий, жада**н**ий* вказують на звичайну міру якості, тому пишуться з однією буквою *н*.

Інтерактивна вправа

https://learningapps.org/watch?v=pm4zqe0sk23

§22 НЕ З ДІЄПРИКМЕТНИКАМИ

Яка особливість написання дієприкметників із часткою не?

190 I Прочитайте. Визначте, якими членами речення є дієприкметники. Назвіть дієприкметники, що мають залежні слова.

ФОТОГРАФІЯ

Над моїм письмовим столом висить надруковане на глянцевому папері зображення великої риби. Вона сфотографована збоку. Голова її невеличка, а тіло видовжене, з окресленою напівовалом спиною. Боки, посріблені лускою, аж світяться. Біля хвоста зігнутим кігтиком стирчить плавник (*З журналу*).

II Намалюйте в уяві рибу або пташку, якої не існує. Опишіть її зовнішній вигляд, використовуючи слова з *не*: *невелика, небачена, непристосована, неповоротка…*

Не з дієприкметниками пишеться **разом,** якщо дієприкметник не має при собі залежних слів, є означенням.

Наприклад: *Незасіяні поля чекають на хліборобів.*

Не з дієприкметниками пишеться **окремо** в таких випадках:

- дієприкметник має при собі залежні слова. Наприклад: *Не засіяна **вчасно** нива не дасть доброго врожаю.*
- дієприкметник є присудком. Наприклад: *Нива не засіяна*.
- є протиставлення. Наприклад: *Ми під'їжджали до не засіяного, **але** вже зораного поля*.

Орфограма. *Не з дієприкметниками*.

Ваш коментар

191 Прочитайте, поясніть правопис *не* з дієприкметниками.

1. Непрошеному гостеві на поріг показують. 2. З гаразд не обдуманих слів і кури сміються. 3. Ліпше свій хліб недопечений, ніж чужий перепечений. 4. Яка диковина, що собака не підкована. 5. У ледачого піч до спини не

прив'язана, а приклеєна. 6. У необгородженім городі всі свині гостюють. 7. Густенька каша, та не наша, а наш несолений куліш — як хочеш, так і їж (*Народна творчість*).

192 Спишіть, розкриваючи дужки.

1. І руки ті, (не)учені до зброї, шукали тільки дружньої руки. 2. У руці у мене зброя (не)поламана зосталась, та порушити рукою не дають мені кайдани. 3. Порвалася (не)скінчена розмова, тремтить вона, мов порвана струга, в моєму серці. 4. Десь, колись, в якійсь країні проживав поет нещасний, тільки мав талант до віршів (не)позичений, а власний. 5. Я поведу тебе в далекий край, іще (не)знаний край. 6. (Не) зламані своїм довговічним рабством, ми мрієм розірвать залізні пута і скинути ярмо з своєї шиї. 7. (Не)погашена іскра в темряві світить. 8. І слово співця (не)забуте (*Із тв. Лесі Українки*).

193 *Хто швидше?* Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) з дієприкметниками, що пишуться з *не* разом; б) з дієприкметниками, що пишуться з *не* окремо.

(Не)допитий холодний чай; (не)скошене, а зірване зілля; емаль (не)пошкоджена; (не)заросле чисте озеро; (не)розбавлена рідина; міст (не)збудований; (не)розібраний намет; (не)відремонтований автомобіль; (не)написаний мною лист; (не)зібрані ще яблука.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв іменників складеться початок прислів'я: *«… білий хліб дає»*.

194 Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Речення переробіть так, щоб частка *не* там, де вона пишеться разом, тепер писалася окремо й навпаки.

Зразок. *Хлопці йдуть до свого човна, веслують до незатоплених горбочків та острівців* (*Є. Гуцало*). — *Хлопці йдуть до свого човна, веслують до не затоплених повінню горбочків та острівців.*

Сиджу на березі тихого озера, уважно спостерігаю за не зарослим лататтям місцем. Непофарбований поплавець моєї вудки, здається, застиг на одному місці. Уся моя

увага прикована до нього, а він навіть не сколихнеться. На гілках верби галасують ніким не полохані горобці. На мить переводжу погляд на гомінку пташину зграйку, що влаштувала такий не запланований заздалегідь дивний концерт. А на не зрушений із місця поплавець хотіла сісти чорна бабка з темно-синіми крильцями, але несподівано він сіпнувся і зник під водою. Я чимдуж рвонув вудку — і риба враз заблищала над ще не заспокоєною поверхнею. Ось карасик звинувся і ляснув об воду. Я бачив, як він уже зник під листком латаття, біля якого гордо зводилася над водою ще не розкрита жовта квітка (*З журналу*).

II Розгляньте малюнок. Складіть за цим сюжетом невелику усну розповідь, використовуючи дієприкметники з *не* з опрацьованого вами тексту. Прокоментуйте орфограму в дієприкметниках.

195 Спишіть, виділені слова замінюючи дієприкметниками з *не*. Поясніть правопис дієприкметників.

1. Учитель уважно слухав відповідь, не робив ніяких **безпідставних** зауважень (*О. Донченко*). 2. **Не бувалі** в таку пору заморозки наробили багато лиха: прибили цвіт яблунь, знищили ранні сходи (*О. Гончар*). 3. **Голі** ще поля

струменіли маревом (*Ю. Яновський*). 4. Хлопчина цей своїм характером подібний до **дикого** тигра (*В. Нестайко*). 5. Сила слова **таємнича** (*І. Вихованець*). 6. **Безперестанний** дощ лунко гупає у вікна (*Панас Мирний*). 7. Стомлений цілоденним блуканням олень спрагло припав до **чистого** джерела (*І. Багряний*). 8. **Мокра** від дощу трава виблискувала на сонці (*І. Чандей*).

Довідка: (Не)бачений, (не)обґрунтований, (не)розгаданий, (не)засіяний, (не)приборканий, (не)скаламучений, (не)вщухаючий, (не)висохлий.

196 Складіть і запишіть речення з поданими сполученнями слів.

(Не)дочитана книжка; (не)вигадана, а справжня історія; грядка (не)прополота; (не)продумана добре відповідь; (не)полагоджений дідусем тин; (не)скошена трава.

Ваш конспект

Написання *не* з дієприкметниками

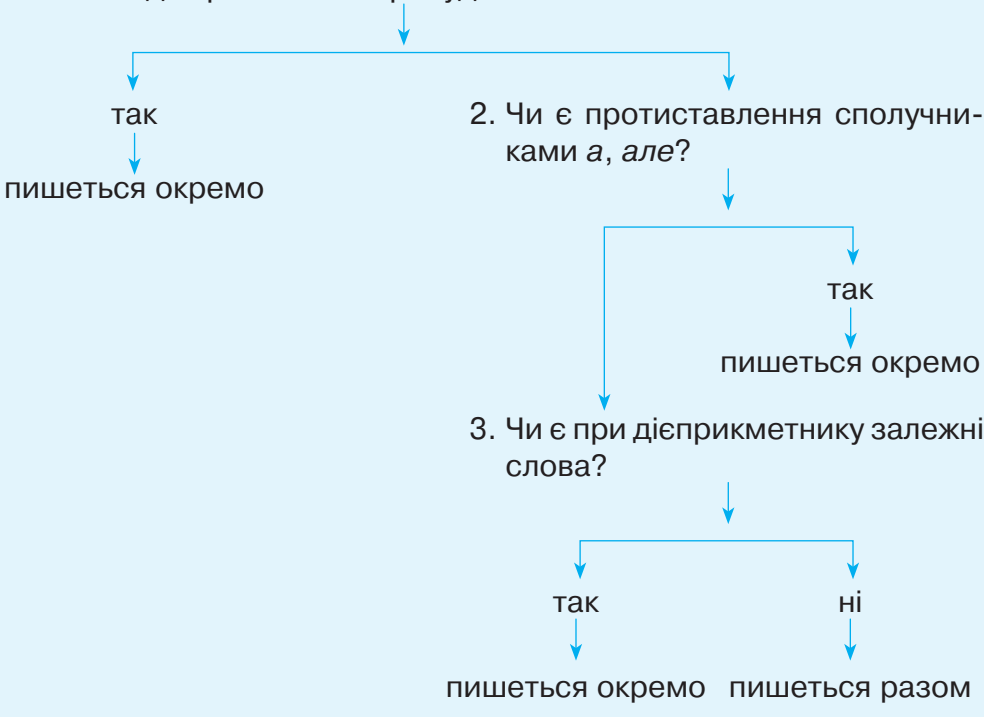

Інтерактивна вправа

https://wordwall.net/play/62566/255/384

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ТОЧНІСТЬ І ДОРЕЧНІСТЬ МОВЛЕННЯ

197 І Прочитайте текст мовчки, зазначивши час, витрачений на це. Якщо витрачено до двох хвилин — ви добре читаєте; до двох з половиною хвилин — вам треба попрацювати для досягнення високих результатів; якщо ж ви витратили на читання понад три хвилини — намагайтеся покращити техніку читання, читайте якомога більше вголос.

НА ЩО ЗВЕРТАТИ УВАГУ, ВИБИРАЮЧИ СЛОВА?

Якщо ви хочете навчитися гарно говорити, то мусите приділяти належну увагу вибору слів. Мовлення буває одноманітним не лише тому, що людина користується невеликою кількістю слів, а й тому, що деякі слова вживає надто часто. Говорячи, намагайтеся звертати увагу на ці часто вживані слова або попросіть когось зі знайомих стежити за вашим мовленням. Якщо ви переконалися, що деякі слова вживаєте надто часто, намагайтеся позбутися такої небажаної звички. Деякі із цих слів можна вилучити, не завдавши ніякої шкоди мовленню, а деякі замінити іншими словами або виразами.

Є люди, які дуже люблять уживати в розмові іноземні слова, тоді як інші віддають перевагу словам рідної мови. Якщо

хтось починає зловживати іноземними словами чи професійними термінами, не всі люди його розуміють. Цій людині варто порадити стати на місце слухачів та уявити їхній рівень знань у певній галузі науки. Очевидно, причина надмірного вживання іншомовних слів і наукових термінів полягає в бажанні справити враження на інших людей своєю вченістю.

До речі, той, хто вживає іншомовні слова або професійні терміни, безумовно, повинен сам добре знати їх значення та вимову.

Мова постійно змінюється. У ній з'являються нові слова й мовні звороти, а старі, відживши своє, зникають. Влучні вислови, прислів'я і приказки, якщо їх доречно вживати, збагачують мову, роблять її яскравою, барвистою, цікавою. Мовлення людини, яка надто часто або не до ладу вживає прислів'я, приказки, афоризми, не завжди зрозуміле слухачам, утомлює їх.

Важливо вміти висловлюватися чітко, особливо під час відповідальних розмов, коли формулювання повинні бути винятково точними. Із часів Стародавнього Риму існує професія, основний зміст якої полягає в тому, щоб формулювати й висловлювати думки під час переговорів двох сторін. Це професія юриста. Адже основна мета точного формулювання — усунути можливість неоднакового тлумачення змісту. Якщо вам повідомлять, що класні збори розпочинаються о 8.00, то можуть виникнути сумніви щодо того, коли саме вони розпочнуться: вранці чи ввечері. Визначаючи час початку проведення масового заходу, необхідно пам'ятати, що загальноприйнятим є поділ доби на 24 години.

Висновок, що випливає із цього, такий: висловлюватися треба точно й однозначно.

Ваш словничок

- *Одноманітний* — весь час однаковий, такий самий.
- *Афоризм* — короткий, влучний вислів, що виражає узагальнену думку у виразній, легкій для запам'ятовування формі, неодноразово відтворюється іншими людьми.

II Дайте відповіді на запитання.

1. До якого стилю мовлення належить текст?
2. Чому мовлення людей буває одноманітним?
3. У чому причина надто частого вживання іншомовних слів і професійних термінів окремими людьми?
4. Для чого в мовленні використовують прислів'я, приказки, афоризми?
5. Чому висловлюватися треба точно й однозначно?

Послідовність розбору дієприкметника як особливої форми дієслова

- Назвіть частину мови (особлива форма дієслова).
- Утворіть початкову форму (дієприкметник у називному відмінку чоловічого роду однини).
- Визначте постійні ознаки: активний чи пасивний; вид (доконаний чи недоконаний); час (теперішній чи минулий).
- Визначте змінні ознаки: число; рід (в однині); відмінок.
- З'ясуйте, яку синтаксичну роль виконує.

Зразок усного розбору

Як небо зорями, той мамин хліб ***обсипаний*** *був зернятками тмину* (*Д. Павличко*).

Обсипаний — особлива форма дієслова — дієприкметник, ужитий у початковій формі; пасивний, доконаний вид, минулий час; однина, середній рід, називний відмінок; у реченні є присудком.

Зразок письмового розбору

Обсипаний — дієприкм., п. ф. — *обсипаний*; пасивний; док. вид; мин. час; одн.; с. р.; Н. в.; присудок.

198 Виконайте розбір дієприкметників як особливої форми дієслова.

1. Гордий Київ шумить над залитим вогнями Дніпром (*В. Сосюра*). 2. З-поміж трав визирало синє чаруюче око

волошки (*І. Франко*). 3. Дим погаслих вогнів стелиться від гори до гори синіми смугами (*М. Коцюбинський*).

199 Спишіть, уставляючи пропущені букви. Виконайте розбір дієприкметників як особливої форми дієслова.

Перед очима на тлі ще синього, але т..мніючого неба вимальовувалися застиглі хвилі гір. Були вони або зовсім голі, або вкриті чорними плямами лісів. У н..зинах у кам'яній непорушності підп..рали небо гостроверхі к..париси, а між ними куч..рявилися садки, з яких виз..рали хатини в ч..рвоних ч..репичних шапках. Захоплює чаруюча краса кримського надвечір'я! (*За Д. Ткачем*).

§23 БЕЗОСОБОВІ ФОРМИ НА -НО, -ТО

У чому особливість уживання безособових форм на *-но, -то*?

200 Прочитайте поезію Ліни Костенко й дайте відповіді на запитання.

Хай буде все небачене **побачено.**
Хай буде все пробачене **пробачено.**
Єдине, що від нас іще залежить, —
Принаймні вік прожити як належить.

1. На які питання відповідають виділені слова?
2. Яким членом речення вони є?
3. Чи можна назвати ці слова дієприкметниками?

В українській мові доволі часто використовуються незмінні дієслівні форми на ***-но, -то***. Вони підкреслюють не саму дію, а її результат, і тому не пов'язуються безпосередньо з певною особою, тобто не зазначають виконавця дії.

У реченні безособові форми на ***-но, -то*** відіграють роль присудків. Наприклад: *Скільки* ***складено*** *пісень, легенд, переказів про рідну батьківську хату!* (*В. Скуратівський*).

Зауважте! Безособові форми на ***-но, -то*** творяться від пасивних дієприкметників із суфіксами *-ен-, -т-* за допомогою суфікса *-о*. Наприклад: *створений → створено, розбитий → розбито.*

Ваш коментар

201 Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники, а від них — безособові форми на *-но, -то*.

Зразок. *Спекти → спечений → спечено.*

Вивчити, закінчити, нагріти, скривдити, запровадити, налагодити, запросити, виростити, скосити, спорудити.

202 Прочитайте, випишіть безособові форми на *-но, -то*, розберіть їх за будовою.

1. Жили рабами в тяжкій чужій роботі заворожені в неволю люди. Світ їм було зав'язано, говорити — заказано, ходили німі… (*С. Васильченко*). 2. Шаблю було вибито з рук, але з серця не вибито духу волі й жаданої краси (*Леся Українка*). 3. Хилилася у гетьмана старого голова, на вістрі шаблі сховано всі вольності й права (*Л. Костенко*). 4. На луках скошено отаву, і буйне літо в береги ввійшло (*А. Малишко*). 5. На заході раннє небо, мов кров'ю полито. Прийшли вісті до милої, що милого вбито (*Народна творчість*). 6. Мою печаль розвіяно вітрами, мою тривогу замели сніги (*П. Сердюк*).

Будьмо уважні!

Де припустилися помилки? Як правильно?

Прикраси зроблені зі срібла. Вони виготовлені на замовлення.

Зауважте! Мовознавці радять уникати пасивних дієприкметників, замінюючи їх на безособові форми. *Правильніше буде сказати: Прикраси* ***зроблено*** *зі срібла.* ***Їх виготовлено*** *на замовлення.*

203 Спишіть, замінюючи виділені дієслова безособовими формами на *-но, -то* й передаючи числа словами.

Перший пам'ятник Тарасові Шевченку **відкрили** в 1861 році на півострові Мангишлак, що в Казахстані. В Україні вперше пам'ять про поета **увічнили** в монументі, спорудженому 1899 року в Харкові за сприяння

Христини Алчевської. Мармурове погруддя роботи скульптора Володимира Беклемішева **встановили** в садибі меценатки (*З календаря*).

II Доберіть синоніми до слів *монумент*, *меценатка*.

III Розгляньте фотоілюстрації. Складіть і запишіть за ними речення з безособовими формами на *-но, -то*.

Пам'ятник Григорію Сковороді в Києві

Пям'ятник Соломії Крушельницькій у Тернополі

204

I Спишіть, утворюючи від дієслів, поданих у дужках, безособові форми на *-но, -то*.

1. Що (написати) на роду, того не **об'їдеш** і на льоду. 2. Хоч і (сказати) на глум, а ти бери на ум. 3. (Посіяти) жито в пору — (зібрати) зерна гору. 4. За **моє** жито мене ж і (побити). 5. (Поставити) цапа капусту стерегти. 6. Хоч погано (покраяти), та міцно (пошити). 7. **Гарне** вбрання: вітром (підбити), морозом (пошити). 8. У ледаря хату **небом** (покрити). 9. (Сказати) — (зробити) (*Народна творчість*).

II Виконайте розбір виділених слів як частини мови.

Ваш конспект

Безособові дієслова на *-но, -то* вживаються замість пасивних дієприкметників, коли є потреба наголосити на виконаній чи виконуваній дії.

Контрольні запитання і завдання

1. Яка форма дієслова називається дієприкметником?
2. Назвіть ознаки дієприкметника, спільні з прикметником.
3. Назвіть граматичні ознаки дієприкметника, спільні з дієсловом.
4. У чому різниця між активними й пасивними дієприкметниками?
5. Розкажіть про творення і вживання активних дієприкметників.
6. Як творяться пасивні дієприкметники?
7. Коли пишемо *-н-*, а коли *-нн-* у прикметниках? Розкажіть про особливості правопису дієприкметникових суфіксів.
8. Як виділяються в усному мовленні та на письмі дієприкметникові звороти? Наведіть приклади.
9. Як відмінюються дієприкметники?
10. Коли пишемо *не* з дієприкметниками разом, а коли — окремо?
11. Запишіть подані словосполучення у два стовпчики із дієприкметниками, що пишуться з *не* : а) окремо; б) разом.

(Не)зарослим бур'янами полем; (не)згаяний час; (не)дописаний останній розділ; вікно (не)зачинене; (не)пофарбований, а побілений паркан; (не)погашені вогні; (не)повалений вітром комиш; питання (не)з'ясоване; (не)зварених сирих овочів.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів складеться продовження прислів'я: *«Більше діла — …»*.

12. Розкажіть про особливості творення і вживання безособових форм на *-но*, *-то*.

Тестування. Дієприкметник

https://learningapps.org/watch?v=pnth53hda23

Аудіодиктант

Текст диктанту для самоперевірки

ЕЛЕКТРОННИЙ РУЧНИК

ДІЄПРИСЛІВНИК

§24 ДІЄПРИСЛІВНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА

Чому дієприслівник має таку назву?

205 Прочитайте. Поставте питання до виділених слів. З'ясуйте, яку дію — основну чи додаткову — вони виражають.

Чорнокорий київський каштан тихо охкає, **похитуючи** гілками. Він ніби хоче ударити руками об поли, **почувши** щось у тривожному шепоті вітру (*Іван Багряний*).

Дієприслівник — це особлива форма дієслова, що виражає додаткову дію й відповідає на питання *що роблячи? що зробивши?* Наприклад: *кажучи, сказавши.*

Ваш коментар

206 Підготуйте розповідь про дієприслівник як особливу форму дієслова, користуючись поданою таблицею.

Дієприслівник поєднує ознаки дієслова і прислівника	
Ознаки дієслова:	**Ознаки прислівника:**
• Вид недоконаний (*живучи*) й доконаний (*проживши*). • Час теперішній (*кажучи*) й минулий (*сказавши*). • Може мати залежні слова (іменники, займенники, прислівники): *спланувавши **вчасно** роботу*	• Не змінюється (*умиваючи, умивши, умившись*). • У реченні є обставиною: *Дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі* (*В. Винниченко*).

207 *Хто швидше?* Запишіть подані дієприслівники у два стовпчики: а) доконаного виду; б) недоконаного виду.

Запровадивши, злітаючи, порівнявши, слухаючи, вивчаючи, проголошуючи, збагатившись, радячи, повідомивши, подарувавши, зрадівши, звітуючи.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв дієприслівників складеться початок прислів'я: *«… не тоне, і у вогні не горить».*

208 I Доберіть до поданих дієслів дієприслівники або словосполучення з дієприслівниками, які б допомогли краще уявити дію, виражену дієсловом.

Зразок. *Мовчати — насупившись, винувато кліпаючи очима, пильно прислухаючись, боячись наполохати птаха.*

Сидіти, дивитися, бігати, думати.

II Здійсніть взаємоперевірку, обміняйтеся думками.

209 Спишіть, уставляючи пропущені букви. Підкресліть підмети, присудки та обставини, виражені дієприслівниками із залежними словами.

1. І сонце падало за тьм..яним морем трав, на землю маки кинувши червоні (*В. Сосюра*). 2. Птахи затихли, згорнувши натомлені за ден.. крил..ця (*Григір Тютюнник*). 3. І травен.. дощами прол..лєт..ся над краєм, всю землю вкриваючи рястом і маєм (*Ганна Черінь*). 4. Стоять спокійно дерева безлисті, виріз..блюючи чорні силуети на синім тлі спустошених небес (*П. Филипович*). 5. Блискавиці шматували чорне небо, розколюючи темні олов..яні хмари (*М. Кідрук*).

210 I Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, уставляючи пропущені букви. Над дієприслівниками надпишіть вид і час.

М..сливці, забравши впольованих лисицю та зайця, з гамором подалися до дороги. Сп..р..чаючись про те, хто влучив у лисицю, а хто — в зайця, вони не могли дійти спільної згоди. Вийшовши на дорогу, м..сливець, котрий ніс у руках зайця, зн..нацька зуп..нився. Довговухий, звинувшись, вирвався, упав на дорогу. Іще ніхто не встиг

отям..тися, як він уже курів через поле, зак..нувши ноги на плечі. Усі м..сливці зуп..нилися, зд..вовано перез..раючись між собою. Виявляється, заєць обдурив їх, пр..кинувшись мертвим (*За Є. Гуцалом*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Висловіть своє ставлення до проблеми полювання на тварин заради задоволення.

Ваш конспект

Дієприслівник — особлива форма дієслова, що поєднує ознаки дієслова і прислівника. Дієслівні ознаки — вид, час, здатність мати залежні слова. До ознак прислівника належать незмінність і синтаксична роль (у реченні є обставиною). Тому дієприслівник і має таку назву — прислівник, що перебуває в дії.

§25 НЕ З ДІЄПРИСЛІВНИКАМИ

У чому особливість правопису *не* з дієприслівниками?

211 Пригадайте правила написання *не* з дієсловами. Прочитайте. Поясніть правопис виділених слів.

1. Ночі, ночі на Вкраїні, ночі тихі, чарівні, де б **не був** я на чужині — **не забуть** мені (*І. Манжура*). 2. **Незчуєшся**, як змайне ніч, відпливе зорями, відбагряніє загравами на Дніпрі (*О. Гончар*). 3. Сидіть, мамо, біля вікна. Ви старенькі, **недобачаєте**, а мені всюди видко (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 4. Хоч і уважно я перевіряв написане, та все ж однієї помилки **не добачив** (*Д. Ткач*). 5. **Нездужає** Катерина, ледве-ледве дише (*Т. Шевченко*). 6. Рук **не здужаю** підняти, бо **не їла** й **не пила** (*П. Тичина*).

Зазвичай ***не*** з дієприслівниками пишеться **окремо**. Наприклад: *Не прицілившись, не вцілиш* (*Народна творчість*).

Не з дієприслівниками пишеться **разом:**

- якщо дієприслівник не вживається без ***не***. Наприклад: ***Ненавидячи*** *порожні балачки, дідусь і хвилини не міг пробути без роботи* (*О. Іваненко*);

- у префіксі ***недо-***, який указує на неповноту дії. Наприклад: ***Недобачаючи*** (погано бачачи) *в темряві, хлопець обережно намацував шлях палицею* (*В. Кава*).

Орфограма. *Не з дієприслівниками*.

Зауважте! Із чотирма дієприслівниками ***не*** може писатися разом або окремо залежно від значення:

- нездужаючи (хворіючи)
- непокоячись (хвилюючись)
- нестямлячись (втрачаючи самовладання)
- неславлячи (ганьблячи)
- не здужавши (не змігши)
- не покоячись (не спочиваючи)
- не стямившись (не повернувшись до свідомості)
- неславлячи (не прославляючи)

Наприклад: *Птахи, ще дужче непокоячись* (*хвилюючись*), *зривалися в небо* (*М. Коцюбинський*). *Не покоячись* (*не спочиваючи*) *на перині, а трудячись у поті чола, людина здобуде щастя* (*Б. Лепкий*).

Ваш коментар

212 Прочитайте. Поясніть правопис *не* з дієприслівниками.

1. Бували місяці, коли я ані одної днини не пропускала, не вийшовши на якийсь шпиль гори, не відкривши якогось нового чарівного закутка між скелями, не сполохавши якогось хижака з-поміж густих смерек і не покупавши босих ніг в розпіненому потоці (*О. Кобилянська*). 2. Дівчина схилилася на невисоке бильце канапи й заснула, незчувшись і коли (*М. Коцюбинський*). 3. До тих стежок, не думаючи, йди і клич мене в своїй надії добрій (*А. Малишко*). 4. Не покоячись у рідній землі, Володимир Винниченко тільки зараз повертається в Україну, продовжує життя у невмирущих творах. 5. Непокоячись про долю народу, письменник завжди ставав на бік скривджених (*Із тв. М. Жулинського*). 7. Нехтуючи забороною писати і малювати, Тарас Григорович створює близько двохсот поезій, робить багато замальовок (*Є. Кирилюк*).

213 Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Краще зробити (не)обіцяючи, ніж пообіцяти і не зробити. 2. (Не)зазнавши печалі, не зазнаєш і радості. 3. (Не)дослухавши до кінця, не поспішай відповідати. 4. (Не)дооцінивши противника, програєш бій. 5. (Не)посіявши, не пожнеш. 6. Добрий собака гавкає, та не кусає, а злий кусає (не)гавкаючи. 7. (Не)взявши в руки сокири, хати не збудуєш (*Народна творчість*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Як ви розумієте зміст четвертого речення? Якими синонімічними висловами можна замінити останнє речення?

214 *Хто швидше?* Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із дієприслівниками, що пишуться з *не* окремо; б) із дієприслівниками, що пишуться з *не* разом.

(Не)прочитавши книжку, (не)повернувшись у село, (не)почувши дзюрчання, (не)дооцінюючи можливості, (не)розламавши кригу, (не)стямлячись від обурення, (не)дослухаючись до порад, (не)долюблюючи брехунів, (не)доївши яблука, (не)волячи сусідів, (не)зловивши риби, (не)покоячись про ячмінь, (не)вгаваючи ні на хвилину, (не)помітивши ошуканства, (не)навидячи базік, (не)підрахувавши витрат.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв іменників складеться початок прислів'я: *«… , за діжку не берись».*

215 Складіть і запишіть речення з поданими словосполученнями.

(Не)сказавши і слова, (не)дочувши останніх слів, (не)дочуваючи від голосного шуму, (не)хтуючи пересторогою, (не)славлячи ганебні вчинки, (не)доївши обіду.

216 I Прочитайте байку, доберіть до неї заголовок, визначте її тему й основну думку. Спишіть текст, розкриваючи дужки.

Чорно працював Віл, (не)доїдаючи, (не)допиваючи, із плуга у віз перепрягаючись. І все тягнув лямку з останніх сил, навіть хвилини (не)спочиваючи.

Зустрівся якось із ним благородний Олень та й питає:

— Заради чого жили надриваєш, (не)волячи себе повсякчас?

— Як заради чого? Для дітей стараюся, (не)покоюся про їхнє майбутнє!

— А я, (не)гаю часу даремно, учу своїх оленят самостійно харч добувати, щоб (не)росли трутнями (*За І. Власенком*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Чому важливо цінувати працю батьків / опікунів і допомагати їм по господарству?

Ваш конспект

Дієприслівники з часткою ***не*** пишуться за тим самим правилом, що й дієслова. Найбільше сумнівів виникає у правописі дієприслівників із префіксом *недо-*. Дієприслівник, утворений від дієслова з префіксом *недо-*, пишеться так, як і дієслово, залежно від його значення: *недобачати* (погано бачити) — *недобачаючи*; *не добачати* (не помічати) — *не добачаючи*.

Інтерактивна вправа

https://wordwall.net/play/62609/206/853

§26 ДІЄПРИСЛІВНИКОВИЙ ЗВОРОТ

Які помилки трапляються в побудові речень із дієприслівниковими зворотами?

217 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Випишіть дієприслівники із залежними словами.

Насторожено вслухаючись у тишу, осінній ліс тамував свої щедрі пахощі. Дуби, стоячи в глибокій задумі, не

поспішали розлучатися з дозрілими жолудями. Вітер, жартуючи з березами, розкидав дорогоцінні монетки відмерлого листя.

Вранці стояв густий туман. Він, плинучи з болота, осідав дрібною росою на кетягах перезрілих плодів бузини, мастив перезрілі шапки грибів, що блищали, мов свічки у ранковій сутіні (*За Ю. Збанацьким*).

Дієприслівник із залежними словами називають **дієприслівниковим зворотом.**

Дієприслівникові звороти на письмі **завжди виділяються комами**. Наприклад: *Вітер, розбивши чорні хмари, ліг біля моря відпочить* (*Т. Шевченко*).

Виділяються здебільшого комами й одиничні дієприслівники. Наприклад: *І я, заплакавши, назад поїхав знову на чужину* (*Т. Шевченко*).

Не виділяються комами одиничні дієприслівники, які стоять після присудка або в абсолютному кінці речення і вказують на спосіб виконання дії. Наприклад: *А я стою похилившись, думаю, гадаю* (*Т. Шевченко*).

Пунктограма. ***Кома при дієприслівниковому звороті***.

Ваш коментар

218 І Прочитайте. Поясніть уживання розділових знаків при дієприслівникових зворотах.

Чоловік дивився на схід, де за залізничними коліями плинула Либідь, права притока Дніпра, і починались житлові будинки, обступаючи станцію метро «Палац “Україна”. У тій стороні рівна, наче скатертина, синьосіра пелена хмар обривалась, не сягаючи обрію, й у просвітку між хмарами й землею виднілось чисте небо. Там починався день, висмоктуючи з-за горизонту перші світанкові барви. Сховавшись за будинками, сходило сонце (*М. Кідрук*).

219 I Спишіть прислів'я, ставлячи на місці пропусків дібрані з довідки одиничні дієприслівники або дієприслівникові звороти. Поставте потрібні розділові знаки.

1. … не дістанеш зернятка. 2. … не лізь у воду. 3. … і себе побачиш. 4. Говорити … що стріляти … . 5. Обличчя не вмиєш … . 6. Краще справу не починати, ніж … не завершити. 7. Ледачий і їсть … . 8. На роботу плентається … , а на танці біжить … (*Народна творчість*).

Довідка: Лежачи, не розбивши горішка, на людей дивлячись, не думаючи, не цілячись, рук не замочивши, почавши, не знаючи броду, плачучи, скачучи.

II Здійсніть взаємоперевірку робіт. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

220 Переробіть складні речення на прості з дієприслівниковими зворотами, щоб утворити прислів'я та приказки. Усно поясніть правопис ***не*** з дієприслівниками.

Зразок. *Коли не думатимеш про страх, не злякаєшся. — Не думаючи про страх, не злякаєшся.*

1. **Якщо не обміркував усього до дрібниць,** не розпочинай справи. 2. Усе, що можна, зроби сьогодні, **не відкладай на завтра**. 3. **Якщо не втримався за гриву,** за хвіст не вдержишся. 4. Не берись об'жджати коня, **коли не знаєш його вдачі**. 5. **Якщо не дав слова,** держись, а **якщо дав,** кріпись. 6. Життя — стерниста нива: не пройдеш по ній, щоб ніг **не поколоти**.

221 Спишіть, ставлячи розділові знаки.

1. На тину півень горланить розчепіривши дзьоба ножицями. 2. Зачувши людину дятел почав цюкати. 3. У бур'янах вовтузилися горобці скльовуючи реп'яшачі кім'яхи. 4. Хлопець біжить не озираючись. 5. Оглянувшись Василько побачив чудернацького птаха. 6. Стежкою поволі брався на кручу рибалка спираючись однією рукою на горіхове вудлище. 7. Набігавшись за день собака лягає біля багаття кладе голову на передні лапи і не кліпаючи дивиться на вогонь (*Із тв. Григора Тютюнника*).

222 Розгляньте малюнки. Складіть за ними речення з дієприслівниковими зворотами про правила поведінки у громадських місцях. Запишіть їх, правильно ставлячи розділові знаки.

223 I Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку висловлювання. Спишіть, ставлячи потрібні розділові знаки.

Повертаючись після перемоги над печенігами князь Святослав їхав на чолі дружини понад Дніпром. Кияни побачивши уславленого войовника вийшли вітати його. Бажаючи вшанувати князя кожен ніс подарунок: хто власноруч зроблений меч, хто чобітки прикрашені срібними візерунками, хто глечик меду. Одному сіромі не було чого дарувати. Старий підбігши до Славути набрав у пригорщі води і простягнув Святославові: «Прийми, великий князю! Се вода дніпровська».

Князь насупивши густі брови над голубими, як небо, очима поглянув на старого киянина. Усі навколо завмерли дивлячись на Святослава.

«Вода дніпровська — священна!» — промовив князь, звелівши подати золоту чашу і прийняти дорогоцінний подарунок (*За М. Янком*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* У якому значенні в тексті вжито слово *дружина*? Складіть речення із цим словом, уживши його в іншому значенні.

224 Прочитайте текст, замінюючи виділені дієслова дієприслівниками. Прокоментуйте розділові знаки, які треба вживати в кожному випадку.

А в собаки Кузьки робота. Він стереже молоді пагони, **ганяє** нахабне гайвороння. Собака **ховається** за деревами, підкрадається до найбільшого гурту і з лютим гарчанням кидається на першого-ліпшого птаха. Налякане гайвороння **злітає** вгору і свариться на Кузьку: «Кр-р... Кр-р!»

Але одного разу трапилася несподіванка. Собака **налетів** вихором на зграю, прогнав птахів. Тільки один не злетів. Він **тягнув** по землі крило, одбіг трохи й зупинився, **наставив** на Кузьку хижі блискучі оченята.

Собака **ошкірив** зуби і в два стрибки опинився коло гайворона. Той **каркнув**, випростався на ногах і стукнув Кузьку у лоб. Собака **заточився** і заскімлив. А гайворон поволік своє вивихнуте крило далі, усе **озирався** і погрозливо **каркав**. Кузька спостерігав за птахом і **не моргав**. Нападати вдруге не хотілося. Собака **подумав** трохи і поплентався до сторожки. Одне його вухо **звисало** вниз, ображено теліпалося (*За Григором Тютюнником*).

Зауважте! Дієприслівник позначає **додаткову дію щодо основної**, вираженої дієсловом-присудком, і стосується **того самого предмета**. Наприклад: *Хмара сповзла за річку і зупинилася там, розгорнувши над лісом велетенські крила* (*Григір Тютюнник*). — *Хмара сповзла, зупинилася, розгорнула крила*.

Будьмо уважні!

Де припустилися помилки? Як правильно?

Відпочиваючи на березі річки, настав вечір.

Зауважте! Не можна сказати: *Виходячи з вагона, у моєї валізи відірвалася ручка* (бо я виходив, ручка відірвалася — дія стосується різних предметів). Слід побудувати речення так: *Коли я виходив з вагона, у моєї валізи відірвалася ручка.*

225 Прочитайте. Скажіть, які складні речення можна переробити на прості з дієприслівниковими зворотами. Перероблені речення запишіть.

1. Коли горобці ганялися один за одним, вони оббивали листя (*Г. Тютюнник*). 2. Коли невеличкі гурти гайвороння перелітали з місця на місце, вони тривожили тишу (*М. Івченко*). 3. Лейтенант прибув на річковий вокзал за годину до відходу теплохода, бо боявся спізнитися (*П. Загребельний*). 4. Коли ми повернулися додому, була вже ніч (*Ю. Мушкетик*). 5. Коли пташка почула наші кроки, вона повернула голівку, вчаїлася (*М. Стельмах*). 6. Хоч Володя отримав завдання найпізніше, він виконав його одним із найперших (*О. Донченко*). 7. Ніхто ж не знав, коли випаде перший сніг (*Остап Вишня*).

226 Прочитайте. Знайдіть помилки в побудові речень із дієприслівниковими зворотами. Відредаговані речення запишіть.

1. Почувши солов'їний щебет, душа сповнилася радості. 2. Піднявшись на гору, перед туристами відкрилися мальовничі краєвиди. 3. Прочитавши книгу, вона була дуже цікава. 4. Відправившись на прогулянку, з нами трапилася пригода. 5. Ураганний вітер мчав над лісом і звалюючи дерева (*З учнівських творів*).

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

ПРИГОДА • НАГОДА

Часто від мовців чуємо вислів: *«Стане в нагоді»*. Тут спостерігаємо вживання слова нагода в невластивому йому значенні.

Нагода — це зручний момент, сприятливі обставини для чогось: *трапилася нагода відвідати театр; привітати з нагоди ювілею; користуючись нагодою, розповісти про…*

Коли нам що-небудь може знадобитися, бути корисним, правильно сказати *стане в пригоді.*

А ще *пригода* — це те, що з нами трапилося. Пригода може бути веселою, несподіваною тощо.

227 І Спишіть, замінюючи виділені дієслова дієприкметниками або дієприслівниками. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Сиджу в затишку на осонні й **спостерігаю** за пташками. 2. Грак **умостився** на осиці, пробує співати. 3. Зацвірінчали горобці, яких **розбудила** гракова пісня.

4. У небі **тріпочуть** крильцями й невтомно дзвенять жайворонки. 5. З лісу раз у раз долинають рипливі голоси чапель, які **зайнялися** ремонтом гнізд. 6. **Сховались** у вже високих хлібах і тріщать деркачі. 7. Довкола, немов маленькі сонечка, світяться горицвіти, що їх **напоїв** теплий дощ.

II Складіть і запишіть речення з дієприслівниковими зворотами, увівши в них слова ***нагода, пригода***.

Ваш конспект

Під час побудови речень із дієприслівниковими зворотами трапляються такі помилки:

- основна й додаткова стосуються різних осіб: *Прочитавши статтю, мені сподобалися основні ідеї. — Прочитавши статтю, я був зацікавлений її основними ідеями.*
- у безособових реченнях дієприслівниковий зворот не вживається: *Мандруючи горами, учнями було зібрано цікаву колекцію мінералів. — Мандруючи горами, учні зібрали цікаву колекцію мінералів*.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

1. Які стилі мовлення вам відомі?
2. Назвіть особливості наукового стилю.

228 Прочитайте. Скажіть, до якого стилю належить кожен із текстів. Свою думку обґрунтуйте.

I. У далекій перспективі відкривався чарівний світ. У глибоких долинах, зелених від винограду і повних сизої імли, тіснилися кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця або синіючі густим бором. Круглі лисогори, мов велетенські шатра, кидали од себе чорну тінь, а далекі шпилі, сизо-блакитні, здавалися зубцями застиглих хмар. Сонце часом спускало з-за хмари імлу на дно долини, скісні пасма золотих ниток. Вони перетинали рожеві скелі, сині ліси, чорні важкі шатра та засвічували вогні на гострих шпилях (*М. Коцюбинський*).

II. Вулканічний масив Карадаг розташований між Коктебельською й Отузькою долинами і складається зі Святої гори та Берегового хребта. Свята гора займає центральну частину масиву, піднімаючись майже на шістсот метрів над рівнем моря. Здалеку з південного заходу та з півночі вона має вигляд склепіння з двома припіднятими над ним вершинами. Зблизька м'які обриси розпливаються, гора набуває вигляду хребта, утвореного з вулканічної породи — трасу. Схили гори вкриті низькорослим дубово-ясеновим гаєм (*Із довідника*).

229 I Прочитайте текст, визначте тему й основну думку висловлювання. Доведіть, що текст належить до наукового стилю.

КАРТИНА «КОЗАК-БАДУРИСТ»

Традиційно «мамаями» (або «Козак Мамай», «Козак-бандурист») називали народні, інколи професійні (авторські) картини, на яких зображено козака з бандурою або кобзою, що сидить, підібгавши ноги по-східному. Ця назва стала загальновживаною.

Жоден інший сюжет не мав у мистецтві України такої популярності. На всій її території (від Карпат і до Кубані) та за межами (Сибір, Далекий Схід), де проживали етнічні українці) мало не в кожній селянській хаті та й у маєтках заможних українців був Мамай, намальований на полотні чи просто на стіні, скрині, віконниці, серед розмальованих пічних птахів, навіть на вуликах і чумацьких возах.

Найближчі сусіди України, зокрема слов'янські народи, не знали подібних сюжетів. Аналогії знаходимо в мистецтві давніх кочівників (тюрків, монголів, скіфів), а також мистецтві Індії, Ірану, Тибету.

Про тісні зв'язки українського козацтва зі сходом нагадує і саме таке незвичне ім'я — Мамай, яке дало назву всім подібним творам.

У народі здавна мамаями називали кам'яні стели на курганах у степу, як і загалом увесь кочівницький люд. Пізніше, за часів Гайдамаччини, у Правобережній Україні був відомий реальний запорожець Мамай, якого схопили й закатували поляки в 1750 році. Згодом під цим ім'ям з'явився ще один ватажок — Андрій Харченко, який теж

Невідомий художник.
Козак Мамай XVIII ст.

загинув на палі. Народна пам'ять зробила безсмертним героя. Тип Мамая поступово увібрав у себе й образи давніх кочівників-воїнів, і риси реальних історичих постатей, і численних легендарних та напівлегендарних персоналій.

Зрештою, образ козака Мамая в народних картинах став збірним, узагальненим і неповторним. Адже в ньому знайшла своє художнє втілення героїчна доба, пов'язана з боротьбою українського народу за утвердження державності. Образ козака-запорожця, козака-воїна особливої популярності набув після доби Богдана Хмельницького в піснях, думах і творах образотворчого мистецтва вісімнадцятого та дев'ятнадцятого століть (*За О. Харченко*).

II Складіть план тексту у формі питальних речень і підготуйтеся до докладного усного переказу.

III Уважно розгляньте репродукцію картини невідомого художника «Козак Мамай» та опишіть її.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ОБМІН ВРАЖЕННЯМИ

230 I Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Ілля Рєпін (або Ріпин, як мало б бути українською мовою, без русифікаторських спотворень) переважно скромно оцінював власні роботи. Водночас картину «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» вважав своїм найкращим полотном.

Цей лист — пам'ятка козацької літератури XVII століття. Антитурецький памфлет не мав нічого спільного з реальною дипломатією того часу. Однак згаданий у різних рукописних, а згодом і друкованих варіантах. Був популярним у середовищі нащадків козацької старшини.

Задум створити картину виник у Рєпіна влітку 1878 року, коли він гостював у маєтку свого приятеля, мецената Сави Мамонтова в підмосковному селі Абрамцево. Ілля ще в дитинстві чув про козацьку відповідь султанові. Утім, прочитавши листа, був настільки вражений, що одразу зробив перший ескіз майбутньої картини.

Джерелом матеріалу для «Запорожців» стала мандрівка Рєпіна до України 1880 року разом зі своїм учнем Валентином Сєровим. Поїздка розпочалася у травні і тривала п'ять місяців. Історико-етнографічна експедиція пролягла землями колишнього Запорожжя. Маршрут для Рєпіна розробив історик Микола Костомаров. Відтак митець ще двічі відвідував Україну. Заповнив десятки альбомів сотнями етюдів та замальовок.

У 1883 році Рєпін відклав роботу над «Запорожцями» на чотири роки. Одночасно працював іще над кількома картинами.

На відзначенні 25 роковин від дня смерті Тараса Шевченка в лютому 1886 року в Санкт-Петербурзі Рєпін познайомився із Дмитром Яворницьким. Історик, етнограф і неперевершений знавець козацької старовини став головним консультантом художника.

У пошуках нових вражень Рєпін за порадою Яворницького вирушив на Кубань, де жили нащадки запорожців. Року 1888 в музеї Кубанського війська він виконав кілька копій зі старовинних козацьких портретів. А у станиці Пашківській зробив низку портретних замальовок.

Рєпін запланував зобразити запорожців вражаючих розмірів — 203 × 358 см. Загалом робота над картиною тривала понад 12 років. Бувало, художник працював цілими днями. А інколи відкладав роботу на роки. Змінював персонажів — когось додавав, когось забирав (*З інтернету*).

Ваш словничок

- *Русифіка́ція* (*зросійщення*) — змушення переходу на російську мову, засвоювання російських звичаїв та культури.
- *Ети́д* – допоміжний малюнок для майбутнього твору, ескіз.

II Складіть і розіграйте діалог — обмін враженнями про картину Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

І. Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султанові

§27 ТВОРЕННЯ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ НЕДОКОНАНОГО Й ДОКОНАНОГО ВИДУ

Яка особливість творення дієприслівників недоконаного й доконаного виду?

231 *Хто швидше?* Запишіть подані дієслова у два стовпчики: а) недоконаного виду; б) доконаного виду.

Поневірятися, подумати, звеличувати, помилятися, втратити, змагатися, згубити, вигадати, об'єднувати, згадати.

Якщо ви правильно виконали завдання, з третіх букв дієслів складеться початок вислову І. Франка: *«... понад мудрість»*.

Дієприслівники недоконаного виду вказують на таку додаткову дію, що відбувається одночасно з основною дією, яку називає способове дієслово. Наприклад: *На дні рівчака палало сонячне проміння, відбиваючись від жовтих його стін* (*В. Підмогильний*).

Дієприслівники недоконаного виду творяться від основи дієслів теперішнього часу за допомогою суфіксів ***-учи, -ючи*** (для дієслів першої дієвідміни), ***-ачи, -ячи*** (для дієслів другої дієвідміни). Наприклад: *везуть → везучи, знають → знаючи, лежать → лежачи, возять → возячи.*

Дієприслівники доконаного виду вказують на таку додаткову дію, яка відбувалася раніше ніж основна дія, яку називає способове дієслово. Наприклад: *Не зустрівши на вулиці нікого з товаришів, Ваня швиденько побіг на гору* (*В. Підмогильний*).

Дієприслівники доконаного виду творяться від основи неозначеної форми за допомогою суфіксів ***-ши*** (якщо основа закінчується на приголосний), ***-вши*** (якщо основа закінчується на голосний). Наприклад: *привезти → привізши, сказати → сказавши.*

232 I Прочитайте текст. Випишіть дієприслівники. Поясніть, як вони утворені.

Зразок. *Пишучи → пишуть.*

Яке ж може бути українське небо, як не синє, чисте. Здається, аж душа, відчуваючи його, у радощах розпливається. Сонце, те невсипуще джерело всього життя, простирає на ньому своє панування, огріваючи блискучим промінням усю землю, наповнюючи радощами все живе — від людини до малюсінької комашки. Висячи під самим небом, жайворонок виспівує одноманітну, але таку гарну пісеньку. А над ним височіє орел, кружляючи великими крилами, мов човен по морю пливе. Здалеку чути курлакання журавлів. Попереду летить найсильніший птах, могутніми крилами розбиваючи повітря. За ним — двоє побратимів, а за кожним із них два шнурочки, мов ластівчин хвіст (*За А. Чайковським*).

II Доберіть до тексту заголовок. Визначте тему та основну думку висловлювання.

233 Спишіть, утворюючи від дієслів, поданих у дужках, дієприслівники недоконаного виду.

1. Поруч дзюркотів ясний струмок, (стрибати) по зеленім, оброслім мохом камінню. 2. (Перекочовувати) в ущелинах між горами, ми щоразу зривалися в якісь прірви. 3. Хлопчик іде берегом, (перескакувати) з каменя на камінь. Часом зупиняється, (вглядатися) біло-зелене спінене безмежжя стихії. 4. Одні спогади веселять Лукію, інші присмучують, (наливати) душу хвилюванням. 5. Море скаженіє, щодалі (темнішати), немовби (важчати). Воно й справді стає чорним, (збурювати) гори-хвилі (*Із тв. О. Гончара*).

234 ***Хто швидше?*** Від поданих дієслів утворіть дієприслівники недоконаного виду й запишіть у два стовпчики: а) із суфіксами *-учи, -ючи*; б) із суфіксами *-ачи, -ячи*.

Згасати, світити, відпочивати, здобувати, стояти, знати, просити, вітати, вабити, освітлювати, стелитися, чистити, створювати, смалити, ловити, тьохкати.

235 Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв дієприслівників складеться початок прислів'я: «… — *все втратимо*».

Розгляньте репродукцію картини Ольги Кваші «Сон сонця». Складіть три речення за картиною з дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами. Запишіть їх, прокоментуйте творення дієприслівників, обґрунтуйте розділові знаки.

О. Кваша. Сон сонця

236 Розв'яжіть мовну задачу.

На уроці дали завдання утворити від дієслова *гуркотіти* дієприслівник і скласти з ним речення. Оленка записала в зошиті: *Віз їхав нерівною дорогою, голосно гуркочучи, неначе хотів розвалитися.* Сашко склав таке речення: *Раптом гора страшенно затріщала, і велетенський уламок, гуркотячи, полетів в ущелину.* Хто з дітей правильно виконав завдання? Свою думку доведіть.

У кінці дієприслівників після ***ч, ш*** завжди пишеться ***и***: *бажаючи, сказавши.*

Будьмо уважні!
Де припустилися помилки?
Як правильно?

Здалеку лунали чиїсь затихаючи кроки.

Зауважте! Дієприслівники не слід плутати з дієприкметниками в називному відмінку множини.

Порівняйте:

***Вируючі**, буйні води летять униз, із гуркотом спадають на дно долини* (*О. Гончар*).

Слово *вируючі* відповідає на питання *які?* і вказує на ознаку за дією. Це дієприкметник.

***Вируючи** і шаленіючи, море розгойдувало човен, намагаючись його потопити* (*О. Гончар*).

Слово *вируючи* відповідає на питання *що роблячи?* і позначає додаткову дію. Це дієприслівник.

237 Прочитайте пари словосполучень. Скажіть, якою дієслівною формою є кожне з виділених слів, поясніть їх правопис. З двома парами словосполучень складіть речення.

1. **Палаючи** від сорому, **палаючі** очі. 2. **Падаючі** краплини, **падаючи** додолу. 3. **Маршируючі** колони, пройшли **маршируючи**. 4. **Тремтячі** голоси, **тремтячи** від холоду. 5. **Затихаючі** акорди, несподівано **затихаючи**.

238 Пригадайте, де найчастіше можуть траплятися активні дієприкметники із суфіксами *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*)? Як ми уникаємо вживання таких дієприкметників? Відредагуйте подані словосполучення.

Відпочиваючі студенти, чистячий порошок, початкуючий поет.

239 *Хто швидше?* Від поданих дієслів утворіть дієприслівники й запишіть у два стовпчики: а) недоконаного виду; б) доконаного виду.

Ховати, оздоблювати, зробити, знаходитися, допомогти, ознайомити, намагатися, гукнути, складати, шанувати, змалювати, рушити.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв дієприслівників складеться закінчення прислів'я: *«Нічому не дивуватися — …».*

240 Спишіть, утворюючи від дієслів, поданих у дужках, дієприслівники доконаного виду. Доберіть до поданих фразеологізмів синоніми, за потреби користуючись довідкою.

Зразок. *Води в рот набравши — мовчки.*

(Прикусити) язика, (скласти) руки, (повісити) носа, (задерти) кирпу, з зубів (видерти), об землю журбою (вдарити), (наддати) ходу, (поникнути) духом, клепку (згубити).

Довідка: Безглуздо, мовчки, бездіяльно, зажурено, швидко, насуплено, гордовито, весело, нахабно.

Ваш конспект

Вид	Від якої основи твориться?	За допомогою яких суфіксів твориться?	Приклади
Недоконаний	теперішнього часу	*-учи, -ючи* (I дієвідм.); *-ачи, -ячи* (II дієвідм).	*пишуть — пишучи, сидять — сидячи*
Доконаний	неозначеної форми	*-ши, -вши*	*завезти — завізши, зняти — знявши*

Послідовність розбору дієприслівника як особливої форми дієслова

- Назвіть частину мови (особлива форма дієслова).
- Визначте граматичні ознаки: вид (доконаний чи недоконаний); час (теперішній чи минулий).
- З'ясуйте, яку синтаксичну роль виконує.

Зразок усного розбору

Білий димок, хвилюючись, здіймається догори понад чумацьким табором (*М. Коцюбинський*).

Хвилюючись — особлива форма дієслова — дієприслівник, недоконаний вид, теперішній час; у реченні є обставиною.

Зразок письмового розбору

Хвилюючись — дієприсл.; недок. вид; тепер. час; обстав.

241 Спишіть, ставлячи розділові знаки. Виконайте розбір дієприслівників як особливої форми дієслова.

Матері… Усе життя дивляться вони нам услід вирядивши в люди. Так і стоять на початку всіх наших доріг. Стоять і дивляться бажаючи нам добра і щастя сподіваючись від своїх дітей найвищих духовних злетів (*За О. Сизоненком*).

Контрольні запитання і завдання

1. Яка особлива форма дієслова називається дієприслівником?
2. Які ознаки дієслова має дієприслівник?
3. Яку синтаксичну роль виконує дієприслівник?
4. Як визначити час дієприслівника?
5. Наведіть приклади дієприслівників недоконаного й доконаного виду.
6. Розкажіть про творення дієприслівників недоконаного й доконаного виду.
7. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники й запишіть їх у два стовпчики: а) доконаного виду; б) недоконаного виду.

Оздобити, ускладнювати, боротися, зняти, запитати, складати, створити, використати, допомагати, плавати, забороняти.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних дієприслівників складеться початок приказки: «… *по польоту*».

8. Сформулюйте пунктограму «Розділові знаки при дієприслівникових зворотах та одиничних дієприслівниках».

9. У яких випадках *не* з дієприслівниками пишеться разом? Наведіть приклади.

10. Спишіть, ставлячи розділові знаки.

1. Розгораючись вогонь спалює і сухе і мокре. 2. Ледар живе не тужачи. 3. Втративши здоров'я дізнаєшся його ціну (*Народна творчість*). 4. Бліде сонце показавшись на мить висипало з-за хмар своє останнє багатство.

11. Виконайте розбір дієприслівників *розгораючись, насупившись* як особливої форми дієслова.

12. Запишіть дієприслівники у два стовпчики: а) ті, що пишуться з *не* окремо; б) ті, що пишуться з *не* разом.

(Не)навидячи, (не)навчившись, (не)хтуючи, (не)аплодуючи, (не)обминаючи, (не)дбаючи, (не)наївшись, (не)воляючи, (не)ізолювавши, (не)маршируючи, (не) малюючи, (не) інтригуючи, (не)сходячи, (не)зчувшись, (не)рвуючи, (не) цінуючи, (не)іскрячись.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних дієприслівників, що пишуться з *не* окремо, складеться початок прислів'я: «… *і камінь мохом обростає*».

Тестування. Дієприслівник

https://learningapps.org/watch?v=prayrvxen23

Аудіодиктант

Текст диктанту для самоперевірки

§28 ПРИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ. РОЗРЯДИ ПРИСЛІВНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Чим особливий прислівник як частина мови?

242 I Прочитайте уривок із вірша Надії Красоткіної. Знайдіть прислівники. Скажіть, за якими ознаками ви їх розпізнали.

Доброта робить душу красиву і світлу.
Доброта — це підставлене вчасно крило.
Це вона піднімає людину до світла,
Щоб усім навкруги добре й тепло було.

II *«Я хочу сказати своє слово».* Що означає для вас поняття *творити добро*?

Прислівник — це незмінювана самостійна частина мови, яка виражає ознаку дії, ознаку іншої ознаки, ознаку предмета. Наприклад: *Старою дорогою* ***легко*** *ходити* (ознака дії). *Одинокому дорога* ***дуже*** *довга* (ознака іншої ознаки). *Дорога* ***додому*** *— найкраща з доріг* (ознака предмета) (*Народна творчість*).

Ваш коментар

243 Спишіть прислів'я. Визначте, якими членами речення є прислівники.

1. Ледачий двічі робить, а скупий двічі платить. 2. Вередливому всюди погано. 3. Ходить тихенько, та думає лихенько (*Народна творчість*).

Зауважте! У реченні прислівники можуть виступати **присудками** або **обставинами**. Наприклад: *Мудрій людині всюди і завжди добре* (*Г. Сковорода*).

244 *Хто швидше?* Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прислівниками, які виражають ознаку предмета; б) із прислівниками, які виражають ознаку дії; в) із прислівниками, які виражають ознаку іншої ознаки.

Ліс восени, порадив по-дружньому, поміркований надзвичайно, вчора повернувся, визнають здавна, кава по-турецьки, старанний дуже, звучить без упину, стіна ліворуч, найбільш стримано, чай по-англійськи, замолоду вчився.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв перших слів складеться початок прислів'я: «..., але мудрих людей питай».

245 Розгляньте таблицю, підготуйте усну розповідь про розряди прислівників за значенням.

Розряди прислівників за значенням	Питання, на які відповідають прислівники	Приклади
Спосіб дії	як? у який спосіб?	**Тихо** по морю човен пливе (*Народна творчість*).
Міра і ступінь	наскільки? якою мірою?	**Менше** говори — **більше** почуєш (*Народна творчість*).
Місце дії	де? куди? звідки?	**Далеко-далеко** поліські лани (*В. Юхимович*).
Час дії	коли? відколи? доки? як довго?	**Тоді** на схилах напівголих ні деревце, ні жито не росло (*В. Юхимович*).
Причина дії	чому? з якої причини?	**Спросоння** нічого не можу зрозуміти (*М. Стельмах*).
Мета дії	для чого? з якою метою?	Упертий і безглуздий завжди все роблять **наперекір** (*Г. Сковорода*).

246 Прочитайте. Визначте розряди прислівників за значенням.

1. Справіку догори не плили, а калачі на дереві не росли. 2. Взимку літа не здоженеш. 3. Більше землю удо-

бряй — будеш мати урожай. 4. Добре все вміти, та не все робити. 5. Праця ніколи не ганьбить людину. 6. Хто всім на зло робить, сам ніколи щасливим не буває. 7. З переляку душа в п'ятки утекла. 8. Де багато крику, там мало роботи (*Народна творчість*).

I Прочитайте початок тексту. Напишіть продовження тексту з власного досвіду спілкування в соціальних мережах, заповнюючи пропуски в поданих реченнях і використовуючи прислівники.

Одного разу я натрапив / натрапила на допис / фото / відео у соціальній мережі…, яким порушили дуже гостру й актуальну для мене тему…, і я залишив / залишила коментар під дописом. А потім…

II *«Я хочу сказати своє слово».* Обговоріть написані тексти з однокласниками / однокласницями. Які висновки варто зробити після набуття цього досвіду? Чи доводилося вам блокувати ваших «співрозмовників», коментаторів у соціальних мережах?

Доберіть до поданих фразеологізмів синонімічні прислівники, за потреби користуючись довідкою. Визначте розряди прислівників за значенням.

Зразок. *Рукою подати — близько* (*місця*).

За тридев'ять земель, у двох словах, ні світ ні зоря, ні з того ні з сього, у рот води набравши, з чистим серцем, вогнем і мечем, злякавшись власної тіні, як грім з ясного неба, крапля в морі.

Довідка: далеко, дуже рано, стисло, несподівано, безпричинно, мовчки, з переляку, щиро, нещадно, дуже мало.

Ваш конспект

Прислівник — це єдина самостійна частина мови, яка є незмінною. Вона виражає ознаку дії, ознаку іншої ознаки, рідше — ознаку предмета. У реченні прислівник виступає присудком або обставиною.

КОНСПЕКТ

§29 СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

Чи однаково творяться ступені порівняння прикметників і прислівників?

249 Розгляньте схему і дайте відповіді на запитання.

1. Прикметники якої групи за значенням мають ступені порівняння?
2. Які форми має вищий ступінь порівняння прикметників? Як вони творяться? Наведіть приклади.
3. Які форми має найвищий ступінь порівняння прикметників? Як вони творяться? Наведіть приклади.

Прислівники з кінцевими суфіксами ***-о***, ***-е***, утворені від якісних прикметників, мають вищий і найвищий ступені порівняння.

Вищий ступінь порівняння має дві форми — **просту** і **складену**.

Проста форма твориться від основи звичайного прислівника за допомогою суфіксів ***-ш-***, ***-іш-***: *тонко — тонше, голосно — голосніше*.

Складена форма має два різновиди. Один із них утворюється додаванням слів ***більш***, ***менш*** до звичайного прислівника: *більш упевнено, менш уважно*. Другий різновид складеної форми твориться за допомогою слів ***багато***, ***далеко***, ***куди***, ***ще***, ***трохи***, які додаються до прислівника в простій формі вищого ступеня порівняння: *багато зрозуміліше, далеко міцніше, куди впевненіше, ще яскравіше, трохи голосніше*.

Зауважте! При творенні простої форми вищого ступеня порівняння суфікси ***-к-***, ***-ок-***, ***-ек-*** випадають: *швидко — швидше, широко — ширше, далеко — дальше* (і *далі*). Кінцеві приголосні **[г], [ж], [з]** із суфіксом ***-ш-*** змінюються на **[жч]**: *дорого — дорожче, вузько — вужче, важко — важче*. Кінцевий звук **[с]** із суфіксом ***-ш-*** чергується на **[шч]** (на письмі ***щ***): *високо — вище*.

Вищий ступінь кількох прислівників твориться від інших основ: *гарно, добре — краще, ліпше; погано — гірше, багато — більше, мало — менше.*

Ваш коментар

250 Прочитайте. Випишіть прислівники у вищому ступені порівняння. Поясніть, як вони утворені.

1. Сонце припікає сильніше, над машинами густіше здіймається рудий порох, він осідає на обличчя, руки комбайнерів (*С. Носань*). 2. Твій зір мені ясніш за сонце світить (*Є. Маланюк*). 3. Краще правду раз переболіти, як неправду в пазусі ховати (*І. Франко*). 4. Швидко біжать поїзди степами, швидше пливуть кораблі морями, ще швидше летять літаки під небесами, та найшвидше лине материне серце (*Іван Багряний*). 5. Почуваючись більш упевнено, хлопець, розповідаючи дальше, уже не плутав-

ся в словах (*Д. Ткач*). 6. Все нижче сонце потойбіч дороги (*Олег Ольжич*). 7. Гостра коса висвистує ще дужче — так не терпиться дідові докосити і нарешті спочити (*В. Симоненко*).

251 Спишіть, утворюючи від прислівників, поданих у дужках, вищий ступінь порівняння. Позначте суфікси, усно поясніть їх правопис. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

1. (Легко) десятьом подарувати, ніж в одного попросити. 2. (Добре) шукати і не знайти, ніж знайти і втратити. 3. За морем (тепло), та вдома (мило). 4. (Швидко) в курки молока випросиш, як у скупого копійку. 5. Хоч би й (погано), аби інше. 6. Добро довго згадують, а зло ще (довго). 7. Око бачить далеко, а розум ще (далеко). 8. Догана мудрого вартує (багато), ніж похвала дурного (*Народна творчість*).

Найвищий ступінь порівняння має три форми — **просту, складну** і **складену**.

Проста форма найвищого ступеня порівняння твориться додаванням префікса ***най-*** до простої форми вищого ступеня порівняння: *щиріше — найщиріше, більше — найбільше*.

Складна форма найвищого ступеня порівняння утворюється за допомогою префіксів ***як-, що-,*** які додаються до простої форми найвищого ступеня порівняння: *найщиріше — якнайщиріше, найбільше — щонайбільше.*

Складена форма утворюється додаванням слів ***найбільш, найменш*** до звичайного прислівника: *найбільш упевнено, найменш охайно.*

252 Прочитайте. Випишіть прислівники у найвищому ступені порівняння, позначте в них префікси і суфікси.

1. Найвище серце там злітає, де рух, де дія, де горіння, чуттів і мислей повнота (*М. Рильський*). 2. Усі притихли і якнайпильніше розглядали постать, що наближалася (*Г. Тютюнник*). 3. Мені найкраще із тобою брести лісами наугад (*М. Стельмах*). 4. У сутінках світання найбільш виразно окреслились обриси собору (*О. Гончар*). 5. Найогидніші очі порожні, найгрізніше мовчить гроза…

А на світі той наймудріший, хто найдужче любить життя (*В. Симоненко*). 6. Добра дружба цінується щонайдорожче (*Г. Сковорода*).

Зауважте! Утворюючи складені форми ступенів порівняння прислівників, пам'ятайте, що зі словами *більш, менш найбільш, найменш* сполучаються звичайні прислівники: *більш широко, менш тихо, найбільш стримано, найменш довго.*

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
більш спокійніше	**більш спокійно**
менш привабливіше	**менш привабливо**
найбільш комфортніше	**найбільш комфортно**
Найменш цікавіше	**найменш цікаво**

253 Спишіть прислів'я, утворюючи від виділених прислівників просту форму найвищого ступеня порівняння. Визначте в утворених словах префікси і суфікси.

1. Хто **багато** говорить, той **мало** робить. 2. Скрипуче дерево стоятиме **довго**. 3. Непогано і за Доном, а **добре** вдома. 4. Хто **погано** робить, той **гарно** себе хвалить. 5. Тому **спокійно** жити, хто не має, за чим тужити. 6. **Легко** того бити, кого ні́кому боронити. 7. Діла говорять **промовисто**. 8. Втоптаною дорогою **зручно** йти (*Народна творчість*).

254 До поданих слів доберіть синоніми й утворіть від них прості форми вищого і найвищого ступенів порівняння. Здійсніть взаємоперевірку.

Зразок. Неквапливо — повільно, повільніше, найповільніше.

Безстрашно, рішуче, обачно, недалеко, настирно, відверто.

255 До поданих слів доберіть антоніми й утворіть від них усі форми найвищого ступеня порівняння.

Зразок. Повільно — швидко, найшвидше, якнайшвидше, найбільш швидко.

Голосно, недбало, боязко, легко, повільно, дорого.

КОНТРОЛЬНИЙ ЛІДЕР

256 Відредагуйте текст і запишіть.

Сама витривала тварина — верблюд. Його найбільш частіше називають кораблем пустелі.

Найбільш швидкіше бігає гепард. Сама велика швидкість, яку може розвинути цей великий хижий кіт, сягає 112 кілометрів на годину. Це сприяє тому, що гепард найбільш вправніше може наздоганяти свою здобич (*З учнівських творів*).

257

I Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Визначте форми прислівників вищого і найвищого ступенів порівняння.

1. Мені найкра..е із тобою бр..сти лісами наугад (*М. Стельмах*). 2. А сонце підбивається все ви..е і ви..е, пр..пікає все ду..е та ду..е (*Панас Мирний*). 3. Рідна мова в рідній школі! Що бр..нить нам чарівніш? Що нам бли..е, і миліш, і доро..е в час недолі? (*Олександр Олесь*). 4. Чим кра..е зваж..не слово, тим точніше воно влучає в ціль (*М. Рудь*). 5. Якнайр..тельніше пильнуй, щоб, об..раючи друзів, через недбальство не натрапив на щось підробл..не (*Г. Сковорода*). 6. Найбільш переконл..во робить той, хто виховує не словами, а вчинками (*В. Сухомлинський*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Як ви розумієте висловлювання Григорія Сковороди? Наведіть приклади з власного досвіду спілкування.

Ваш конспект

Ступені порівняння мають якісні прикметники (*теплий, веселий*) та утворені від них прислівники (*тепло, весело*). В основному форми вищого і найвищого ступенів прикметників і прислівників творяться однаково.

Єдина відмінність у тому, що прислівники у вищому ступені мають два різновиди складної форми:

до прислівників у звичайному ступені додаються слова ***більш, менш***: менш тепло, більш весело;

до прислівників у простій формі додаються слова ***(на)багато, далеко, куди, ще, трохи***: набагато тепліше, куди веселіше.

ОНЛАЙН РАЗНИК

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ПЕРЕКАЗ ОПОВІДАННЯ

1. Пригадайте, які ознаки має оповідання.
2. Що таке сюжет? Назвіть елементи сюжету.

258 Розгляньте схему. Підготуйте усну розповідь про елементи сюжету твору.

Сюжет — подія чи система пов'язаних між собою подій, у процесі розвитку яких розкриваються характери персонажів і зміст художнього твору.

Експозиція — та частина твору, де розповідається про час, місце подій, про дійових осіб, взаємини між ними

Зав'язка — перше зіткнення героїв, виявлення суперечностей між ними

Розвиток дії — одна або кілька подій, у розгортанні яких виявляються характери дійових осіб, розвивається суперечність

Кульмінація — момент найбільшого загострення суперечностей, у яких найповніше розкриваються характери

Розв'язка — те місце у творі, де суперечність розв'язується, розвиток дії завершується

259 **І** Прочитайте текст. Визначте елементи сюжету оповідання.

ПРИГОДА З КЕНГУРУ

За чагарником паслися й бавилися чотири кенгуру. Ми причаїлися й спостерігали за ними. Тварини влаштували справжній бокс. Стоячи на двох лапах і притиснувши одну лапу до грудей, кожна намагалася другою лапою дати стусана іншій. До того вони так спритно відскакували, ухилялися від ударів і знову нападали.

Найда, вирвавшись із-за чагарника, раптом загавкав і кинувся до кенгуру. Тварини кинулися до втечі, але не панічно, з усіх сил, а досить повільно стрибали до річки. Перетнувши її в наймілкішому місці, вони зупинилися, але пес переслідував їх далі. Кенгуру відбігли трохи, але пес не давав їм спокою і там. Тоді одна тварина, що бігла позаду, зупинилася і, обернувшись до пса, стала, ніби готова прийняти бій. Найда не вгавав. Спокійна і мовчазна кенгуру раптом зробила один стрибок уперед, і пес опинився в її обіймах, притиснутий до грудей. Потім тварина, так само не поспішаючи, обернулася праворуч і пострибала геть, а Найда тільки безпорадно мотав лапами в повітрі й придушено, жалібно скавучав.

— То вже пропав пес, — сказав австралієць, що прийшов на лемент, — живого не випустить: або задушить, або втопить.

Ми з Васильком кинулися щосили бігти вздовж річки в тому напрямку, де нещодавно зникла химерна тварина, що понесла нашого Найду…

Річка поступово повертала праворуч, і нам хотілося випередити зухвалу тварину й наскоком відвоювати Найду. Ми не бачили кенгуру, не чути було й скавучання пса. Ми бігли далі.

З-за дерев побачили страшну картину. Кенгуру, мов людина, стояла у воді і тримала Найду передніми лапами, зануривши у воду, а може, й задньою лапою притиснувши до дна. З води іноді висувався Найдин хвіст та бульбашки спливали на поверхню.

Ми вмить знайшли кілька добрих каменюк і, не гаючи часу, пішли в наступ. Кенгуру стояла до нас спиною й не сподівалася нападу. Коли її дошкульно вдарила каменюка, звірина, мов ошпарена, лишила свою жертву, кинулася з води і, скільки сили, подалася геть під наші крики й галас.

На поверхні спливла латка мокрої спини ледве ще живого пса. Він ще показував ознаки життя, але безпорадно бовтався на місці. Василько швидко кинувся в річку, схопив нещасливого друга й виніс його на берег.

За кілька хвилин пес почав чхати, й кашляти, й харчати, здригався всім тілом, потім підніс голову. Коли Найда вже став на ноги, Василько взяв його на руки.

— Ну, тепер житиме, — гукнув я Василькові. — Ще й в Україну заберемо, як будемо вертатися! (*За Дмитром Чубом*).

II Розгляньте малюнок. Скажіть, якому елементу сюжету він відповідає.

III Підготуйтеся до докладного усного переказу тексту

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

СУПЕРЕЧКА І СВАРКА

260 I Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Звичайно, людське спілкування не може бути завжди абсолютно рівним і безхмарним. Час від часу між нами виникають розбіжності і конфлікти. І в цьому немає нічого дивного, адже кожна людина має свою точкою зору і прагне відстоювати її у будь-якій ситуації. Деякі протиріччя породжують конструктивні дискусії, в деякі призводять до сварок і суперечок.

Суперечка — це зіткнення позицій і думок, коли кожен учасник аргументовано обстоює свою точку зору, намагаючись спростувати докази іншого. Як правило, головною метою суперечки є знаходження істини. Суперечка являє собою конструктивне спілкування, у якому немає місця претензіям й особистим антипатіям, опоненти дозволяють

один одному спокійно висловитися, сформулювати власну точку зору.

Сварка — конфлікт, суперечність між людьми, що призводить до різкого погіршення їх взаємин. Сварка завжди пов'язана з непорозумінням. Кожна людина на певну проблему має власну точку зору, яка часто не збігається з позицією родичів та колег. Затяте прагнення довести свою правоту, поєднане з небажанням слухати доводи опонента, і призводить до виникнення серйозних сварок.

Головна відмінність спору від сварки полягає в тому, що остання має негативне забарвлення. Вона являє собою відкритий конфлікт на ґрунті розбіжності сторін. Сварка — це завжди деструктивний діалог, при якому кожна людина відстоює свою позицію, не бажаючи слухати доводи опонента. Така бесіда ведеться на підвищених тонах і найчастіше містить особисті образи. У ході перепалки люди відчувають злість і агресію, а після її закінчення — почуття гіркоти і спустошеності. Якщо у спорі сторони можуть досягти компромісу, то у випадку з сваркою це відбувається вкрай рідко. Причиною тому стають як сильна емоційна напруга, так і неготовність людей слухати одне одного (*З журналу*).

II Дайте відповіді на запитання.

1. Що таке суперечка? Що спільного в суперечці і сварці?
2. Яка принципова різниця між суперечкою і сваркою?
3. Які наслідки має сварка?
4. Яку ситуацію спілкування ілюструє кожна світлина — суперечку чи сварку? Доведіть свою думку.

III *«Я хочу сказати своє слово».* Чи потрібно готуватися до суперечки? Як поводитися під час суперечки, щоб не перетворити її на сварку?

§30 СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ. НАГОЛОС У ПРИСЛІВНИКАХ

Якими способами найчастіше творяться прислівники?

261 I Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку висловлювання.

«Ті гуцульські гори, **барвінковий** край». Це поетично-барвисті слова Юрія Федьковича. Благословенним і чарівним вважається той край, де барвінок росте. А росте він у Карпатах, **Лісостепу**, Західному Поліссі переважно дубових та дубово-грабових лісах. Та якщо до уваги взяти те, що майже на всіх наших сільських квітниках стелиться вічнозелений чагарничок, то й цілу Україну можна назвати барвінковим краєм.

Прекрасна, осяйна ця рослина. Милує наше око **синь** її квітів. І до ґрунту барвінок **невибагливий**. **Затінок** барвінку не страшний. Мороз не зачіпає зелен-листу. Пам'ятаєте оті о́бразні народні визначення рослини: «Цвіте синьо, лист зелений, квітник прикрашає, хоч мороз усе побив — його не займає» (*А. Кондратюк*).

II Складіть невеликий опис барвінку в художньому стилі за фотоілюстрацією. Уживайте прислівники

III Визначте спосіб словотворення виділених слів.

Прислівники творяться такими способами:

- префіксальним: *задовго* ← *довго, недалеко* ← *далеко*;
- суфіксальним: *привітно* ← *привітний, мовчки* ← *мовчать;*
- префіксально-суфіксальним: *по-українськи* ← *український, по-нашому* ← *наш*;
- складанням основ: *праворуч* ← *права рука, босоніж* ← *босими ногами*;

- повторення однакових, синонімічних або антонімічних слів: *довго-довго, тишком-нишком, туди-сюди*;
- шляхом переходу інших частин мови в прислівники: *милувалися* чим? *весною* (іменник), *повернуться* коли? *весною* (прислівник).

Ваш коментар

262 Випишіть прислівники. Визначте, яким вони способом утворені. Обґрунтуйте свою думку.

1. Засвіт встали козаченьки в похід з полуночі (*Народна творчість*). 2. Кожен, очевидно, по-своєму розуміє, що таке щастя (*Ю. Збанацький*). 3. Життя карає неодмінно за кожен гріх, за кожен хибний крок (*В. Черепков*). 4. Старий схилився тихо — і нараз на вії чистій затремтів алмаз. 5. Так, знов душа замерзне, знов одвикне од радісного коливання трав (*Із тв. М. Рильського*). 6. Мені більше жаль, ніж досадно, більш досадно, ніж страшно (*П. Куліш*). 7. Дзвенять по-рідному пташки, і степ по-рідному говорить (*Олександр Олесь*).

263 *Хто швидше?* Подані словосполучення запишіть у три стовпчики: а) із прислівниками, утвореними префіксальним способом; б) із прислівниками, утвореними суфіксальним способом; в) із прислівниками, утвореними префіксально-суфіксальним способом.

Звучить тихо, ніколи не здолають, переказав чимало, спілкуватися по-французьки, переказав докладно, повідомлю зранку, цвітуть навесні, прийшли затемно, плаває глибоко, дивився мовчки, перепитав неголосно, ходили вп'ятьох, плакала востаннє, скрикнула злякано, звикають назавжди, підійшов збоку, переконує рішуче, попередив завчасно.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв дієслів складеться початок прислів'я: «…росте».

264 Утворіть від поданих слів і словосполучень прислівники, визначте спосіб їх творення.

Зразок. *Український* → *по-українськи* (префіксально-суфіксальний спосіб творення).

Теплий, зустріч, гора, троє, обидва боки, початок, перший, гостинний, присядуть, пам'ять, тихий, звідки.

265 Прочитайте. Поставте питання до виділених слів. Визначте, якими вони є частинами мови.

1. І дід, і баба у неділю на призьбі **вдвох** собі сиділи (*Т. Шевченко*). **У двох** великих кімнатах ми не побачили нікого (*В. Козаченко*). 2. **З гори** і сани біжать, а на гору і віз не йде. Хоч дивиться на людей **згори**, та мало побачить (*Народна творчість*). 3. Ми бачились **востаннє** восени (*Остап Вишня*). Бійці зайшли **в останнє** перед кордоном село (*О. Гончар*).

Зауважте! У прислівниках, утворених від прикметників за допомогою префіксів ***-о, -е***, наголос переходить на корінь: *важки́й — ва́жко, гаря́чий — га́ряче, широ́кий — ши́роко.*

У прислівниках префікс ***ні-*** буває наголошеним тоді, коли його можна замінити словом *немає*: *ні́коли* (немає коли) — *ніко́ли*.

266 Прочитайте. Запам'ятайте, як наголошуються подані прислівники. З трьома з них складіть і запишіть речення.

Вира́зно, впо́перек, до ладу́, до невпізна́ння, допі́зна, зави́дна, завчасу́, задо́вго, за́молоду, запівда́рма, за́світла, зда́лека, зне́хотя, зо́зла, зсере́дини, кори́сно, навпі́л, на́зирці, нао́пашки, нао́сліп, напо́хваті, напро́чуд, наро́зхват, на́скрізь, на́сухо, неподалеку́, нищі́вно, обі́руч, пі́дтюпцем, поблизу́, поза́очі, попе́реду, ра́зом, уро́зліт.

267 Прочитайте. Запам'ятайте прислівники, що мають подвійне наголошування. Складіть і запишіть з ними словосполучення.

Зада́рма — задарма́, за́тишно — зати́шно, назавжди́ — наза́вжди, на́рівні — нарі́вні, неда́рма — недарма́.

КОНКУРС ПІДРУЧНИКІВ

268 Прочитайте. Поясніть особливості наголошування прислівників із префіксом *ні-*. Доберіть прислів'я, в яких би наголос у прислівниках змістився.

1. Від меча рана загоїться, а від слова — ніколи. 2. Ніде правди діти: слово найстаріше в світі (*Народна творчість*).

269 I Спишіть, ставлячи наголос над прислівниками. Визначте розряди прислівників за значенням.

1. Не говори зопалу, не роби зосліпу. 2. Бережи честь **змолоду**, а здоров'я під старість. 3. Всякий розумний **по-своєму**: один **спершу**, а другий потім. 4. До землі кланяйся **низенько** — до хліба будеш близенько. 5. Роби **надворі** — буде і в коморі. 6. Нова мітла по-новому мете (*Народна творчість*).

II Виконайте словотворчий розбір виділених прислівників.

Ваш конспект

Найчастіше прислівники творяться суфіксальним (*тихий — тихо, легкий — легко*), префіксальним (*довго — задовго, день — вдень*), префіксально-суфіксальним (*кінець — наприкінці, ніч — вночі*).

§31 БУКВИ -Н- І -НН- У ПРИСЛІВНИКАХ

Від чого залежить *-н-* і *-нн-* у прислівниках?

1. Пригадайте, в яких випадках у прикметниках пишеться *-нн-*.
2. Розкажіть про особливості правопису дієприкметникових суфіксів.

270 *Хто швидше?* Запишіть подані прикметники і дієприкметники у два стовпчики: а) із однією буквою *-н-*; б) із двома буквами *-нн-*.

Освячен..ий, згін..ий, олов'ян..ий, корін..ий, тригран..ий, формен..ий, вогнен..ий, зварен..ий, обмін..ий, солов'н..ий, знайден..ий, непримире́н..ий, непримі́рен..ий, оцін..ий, сьогоден..ий.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних слів складеться початок прислів'я: «... : *випустиш — не зловиш*».

У прислівниках пишеться стільки букв *-н-*, скільки їх було в прикметниках та дієприкметниках, основи яких стали твірними для прислівників. Наприклад: *стривожено → стривожений, старанно → старанний.*

Буквосполучення *-нн-* пишеться також у прислівниках *спросоння*, *зрання*, *навмання*, *попідтинню*, *попідвіконню*.

Орфограма. **Букви *-н-* і *-нн-* у прислівниках.**

Ваш коментар

271 Прочитайте. Поясніть написання букв *-н-* або *-нн-* у прислівниках.

1. Поезія — це діло совісне, не грайся нею безпричинно (*А. Малишко*). 2. В день такий розцвітає весна на землі і земля убирається зрання (*В. Сосюра*). 3. Тьмяно світяться вікна в маленькій хатинці (*М. Коцюбинський*). 4. Ілько і Галя тримали в руках вудочки і зосереджено, як заворожені, стежили за поплавцями (*Є. Гуцало*). 5. Ця ворона бездоганно вгадувала наближення дощу чи грому ще при безхмарному небі (*О. Довженко*). 6. Дорослі давно вже повечеряли і сидять на порозі, розмовляючи тихо і стомлено (*А. Дімаров*). 7. Кінь старанно жував скошену зранку траву (*В. Дрозд*).

272 Від поданих прикметників і дієприкметників утворіть і запишіть прислівники, поставте наголос. Усно поясніть правопис букв *-н-* і *-нн-* у прислівниках.

Нескінченний, шалений, зелений, щохвилинний, врівноважений, сумлінний, впевнений, багряний, самовідданий, непримиренний, старанний, здивований.

273 I Прочитайте текст, визначте тему та основну думку висловлювання. Спишіть, уставляючи, де треба, пропущені букви.

КРАСА І ВЕЛИЧ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

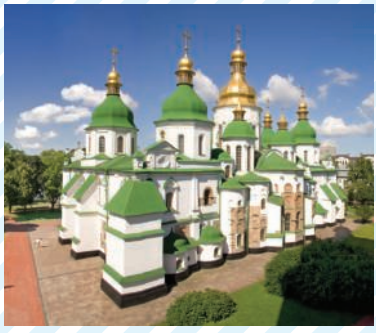

Софійський собор у Києві

Слава про красу Софійського собору, споруджен..ого за часів Ярослава Мудрого, невпин..о ширилася далеко за межами Давньоруської держави. Справді, неможливо не милуватися несказа́н..о величним храмом. Письмен..ик Іларіон захоплен..о констатував: «Церква дивна і славна всім навколишнім країнам».

«Не знали на небі чи на землі ми... Не можемо забути краси **тієї**», — так прочани натхнен..о висловлювали враження, які справляло на них монументальне мистецтво в поєднанні з богослужебним ритуалом.

Ярослав Мудрий гостин..о приймав у соборі іноземних послів, прагнучи вразити пишністю церемоній. Тут зводили на київський «золотий стіл» великих князів, затверджували важливі рішен..я і державні акти.

У Софії Київській була заснован..а перша книгозбірня. При соборі, безсумнівн..о, велося літописан..я (*За С. Висоцьким*).

II Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

III Знайдіть речення із вставними словами, поясніть розділові знаки.

274 *Хто швидше?* Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прислівниками з *-нн-*; б) із прислівниками з *-н-*.

Ідемо навма(н,нн)я, спитав невпев(н,нн)о, пригріває по-весня(н,нн)ому, вештається попідти(н,нн)ю, зауважив дореч(н,нн)о, звернувся нежда(н,нн)о, знаєш бездога(н,нн)о, здійснив необдума(н,нн)о, переплутав спросо(н,нн)я,

змінився невпізна́(н,нн)о, кажу воста(н,нн)є, з'єднував стара(н,нн)о, сидів замрія(н,нн)о.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв дієслів складеться продовження вислову П. Куліша: «*Немає там добра*, …».

275 До поданих прислівників доберіть із довідки синоніми і запишіть, уставляючи пропущені букви. Здійсніть взаємоперевірку.

Незчисле́н..о, невблага́н..о, удаван..о, збурен..о, незрівня́н..о, безперестан..о, піднесен..о, старан..о, щоден..о, спантеличен..о, навман..я.

Довідка: невмолимо, прекрасно, багато, постійно, ненасправжки, роздратовано, ретельно, урочисто, нао́сліп, розгублено, повсякдень, ображено.

Інтерактивна вправа

https://learningapps.org/watch?v=pi3037i5523

276 I Спишіть, уставляючи, де треба, пропущені букви.

Щоб упевнен..о виступати перед аудиторією, потрібно зосереджен..о готуватися. Щоб запам'ятати текст, потрібно кілька разів його повторити. Треба також старан..о повправлятися в читанні тексту перед дзеркалом, щоб відпрацювати жестикулювання. При цьому голову потрібно тримати прямо і впевнен..о дивитися на уявних слухачів. Коли необхідно подивитися в рукопис, опускають лише очі, а голову не нахиляють.

Щоб не почуватися схвильован..о, думайте, що слухачі зустрінуть вас по-дружньому. А ще ви старан..о готувались і повідомите інформацію, яка збагатить їх. Віра у власні сили допоможе бездоган..о виступити (*З довідника*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Поміркуйте, що треба робити, щоб здолати хвилювання перед виступом.

Ваш конспект

У прислівниках зберігається правопис *-н-* або *-нн-* відповідно до правопису тієї частини мови, від якої утворився прислівник: *бездоганний — бездоганно, неперевершений — неперевершено*.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ВІДПОВІДЬ НА УРОЦІ

277 1 Прочитайте виразно текст уголос.

ЯК НАВЧИТИСЯ ВИРАЗНО Й ЧІТКО ВІДПОВІДАТИ НА УРОЦІ

Відомо, що людський голос має силу, висоту і забарвлення. Сила голосу залежить від того, як людина видихає повітря, від розвитку голосових зв'язок. Відповідаючи, пам'ятайте, що ви повинні мати таку силу голосу, щоб усім було добре вас чути. Враховуйте розмір приміщення, щоб не говорити надто голосно у невеликій кімнаті.

Кожен із нас має власне забарвлення голосу. Завдяки цьому нас впізнають, навіть не бачачи. Немає двох людей, які б мали однаковий голос. Добре, коли людина має приємне забарвлення голосу від природи. У веселої людини він, як правило, бадьорий і радісний, а в байдужої — монотонний, холодний. Тож іноді голос може викликати антипатію.

Голос можна тренувати й удосконалювати. Щоб люди слухали того, хто говорить, треба змінювати темп мовлення, інтонацію, робити паузи. Змінюючи висоту й силу голосу, ви зможете утримувати увагу слухачів. Голос підвищують тоді, коли ставлять питання, висловлюють сумнів. Якщо ж треба переконати чи відповісти на запитання, висоту голосу треба знижувати. Під час відповіді не поспішайте, вимовляйте чітко кожне слово. Пам'ятайте, що найзручніший спосіб тренування голосу — це читання вголос, під час якого постійно контролюється правильність вимови.

II Дайте відповіді на запитання.

1. Яке значення має слово *антипатія*?
2. Чому треба контролювати силу голосу?
3. Яким чином пов'язані сила голосу і характер людини?
4. Що є необхідною умовою успішної відповіді на уроці?
5. Завдяки яким прийомам можна утримувати увагу слухачів?
6. У який спосіб найкраще тренувати голос?

III Сформулюйте і запишіть у вигляді пам'ятки правила успішної відповіді на уроці.

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

АПАТІЯ • АНТИПАТІЯ

Слова *апатія* й *антипатія* — пароніми, тобто мають різне лексичне значення. Апатія — стан байдужості, млявості. У творі Мирослава Дочинця читаємо: «*Апатія — це страшна хвороба суспільства. Саме байдужість благословляє на найогидніші речі*». Антипатія — це почуття неприязні, огиди, відрази. «*Симпатії й антипатії у неї залежать від настроїв і часто міняються*», — писала в одному з листів Леся Українка.

§32 НЕ І НІ З ПРИСЛІВНИКАМИ

За яким принципом пишеться частка *не* з прислівниками?

278 Пригадайте правила правопису *не* з іменниками та прикметниками. Спишіть, розкриваючи дужки.

1. Із (не)водом у ліс не ходять. 2. Тобі забава, а мені (не)слава. 3. Вовк козі (не)товариш. 4. Дорогий (не) подарунок, а увага. 5. Завжди винуватий (не)бідний, а багатий. 6. Дружній череді і вовк (не)страшний. 7. За (не)розумною головою і ногам горе. 8. У (не)дбалого господаря руки не болять (*Народна творчість*).

Не з прислівниками пишеться **разом**:

- коли прислівник не вживається без *не-*: *невдовзі, нещадно, ненароком;*
- коли прислівник з *не-* можна замінити синонімом: *недалеко* (*близько*), *неголосно* (*тихо*).

Не з прислівниками пишеться **окремо**:

- якщо є протиставлення: *Останнім часом ми бачилися не часто, а тільки врядú-годú* (*М. Стельмах*);
- якщо прислівник є присудком: *А воно й ніяк не смішно* (*П. Тичина*).

Орфограма. Не **з прислівниками.**

Ваш коментар

279 Прочитайте. Поясніть особливості написання *не* з прислівниками.

1. Стоять київські гори непорушно, заглядають у синій Дніпро. 2. Дніпро синів недалеко за низиною, вкритою то сірим піском, то молодими густими кущами осокора. 3. У вузькій глибокій долині незабаром зазеленів перед нами Холодний яр. 4. Коли заходить сонце, тут зовсім не затишно. 5. Не голосно, а зовсім тихо подала голос якась ненароком розбуджена пташка. 6. Дзвін неспокійно дрижав над шпилями (*Із тв. І. Нечуя-Левицького*).

280 I Спишіть словосполучення, замінюючи прислівники синонімічними з префіксом *не-*.

Випадково побачити, вільно почуватися, купити дешево, повільно йти, вчинити необачно, знаходиться поблизу, тихо співають, легко здогадатися, безугавно цвірінчать, випадково штовхнув, обов'язково виконаю, зрідка перемовлялись.

Довідка: невимушено, несподівано, недорого, неподалік, необдумано, неквапливо, ненароком, неважко, неголосно, нечасто, неодмінно, невпинно.

II З трьома словосполученнями складіть і запишіть речення.

281 Спишіть, розкриваючи дужки.

1. Але найбільше диво — це людина, що творить тут, шукає (не)наста́нно (*М. Рильський*). 2. (Не)мало ж, видно, здивувався і козак, зупинився над кручею (*П. Куліш*). 3. Хоч надворі морозно, вітер злісно жбурляє снігом у шибки, у кімнаті (не)холодно (*В. Підмогильний*). 4. Івась не помітив навіть, як (не)милосердно сонце пекло-палило (*Панас Мирний*). 5. (Не)голосно, а зовсім-зовсім тихо жебонить струмок за кущами (*О. Гончар*).

282 *Хто швидше?* Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прислівниками, що пишуться разом із *не*; б) із прислівниками, що пишуться окремо із *не*.

Повернусь (не)вдовзі, ніде (не)видно, сказав (не)голосно; усміхався (не)щиро, а улесливо; просився (не)терпляче, запізнився (не)нароком; плив (не)повільно, а швидко; усміхнувся (не)щиро, надворі (не)холодно; світилося (не)тьмяно, а яскраво; запам'ятав (не)багато, надвечір (не)хмарно.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв перших слів прочитаєте продовження вислову В. Симоненка: «*Праця людини — …*».

Частка ***ні-*** з прислівниками завжди пишеться **разом**. Наприклад: *ніде, ніколи, ніяк.*

***Орфограма. Ні* з прислівниками.**

Зауважте! Не слід плутати частку *ні* з повторюваним сполучником *ні…ні*, який пишеться окремо. Наприклад: *ні так, ні сяк; ні туди, ні сюди*.

283 Спишіть, розкриваючи дужки. Над прислівниками поставте наголос.

1. У мрії (не)має (ні)коли й (ні)де берегів (*М. Братунь*). 2. (Ні)де правди діти: того вечора мені (не)хотілося повертатися додому (*В. Нестайко*). 3. Такі часи настали, що (ні)коли й угору глянути (*Марко Вовчок*). 4. Вередливому (ні)сяк, (ні)так не догодиш (*Нар. творчість*). 5. Здається, (ні)хто в класі (ні)скільки (не)здивувався, що я добре від-

повідав урок (*Д. Ткач*). 6. Дорога й праця — сестри рідні і благовісниці живі. Кажу я речі очевидні і аж (ні)трохи (не) нові (*М. Рильський*). 7. Удень було (ні)холодно, (ні)жарко, тож у полі працювати було (не)важко (*Ю. Мушкетик*).

284 Розв'яжіть мовну задачу.

На уроці складали речення з прислівниками. Ярослав записав у зошиті: «*Дівчина нізащо не хотіла розкривати своєї таємниці*». Ірина склала таке речення: «*Парубок цілий день вештався без діла, ні за що й не думав братися*». Хто правильно виконав завдання? Обґрунтуйте.

285 . I Спишіть, розкриваючи дужки.

Я (не)рідко буваю в оселі нашої сусідки Ганни Петрівни. Одного разу мою уяву (не)сподівано пр..вернув рушник, що в..сить над вікном. На (не)потемнілій від часу тканині — (не)зрівня́н..о гарний малюнок. Барвисто палахкотять квіти півонії, ро..ташовані (не)далеко одна від одної. Просто (не)можливо відвести очей від них. Я прошу бабусю показати ще кілька рушників, ро..казати про них. Ганна Петрівна (не)спіхом дістає зі скрині рушники і (не)голосно, а майже пошепки поч..нає ро..повідати.

Із (не)запам'ятних часів у радості й (не)щасті рушник і пісня супроводжували людину все життя. (Не)було в Україні оселі, де б не полум'яніло різнобарв'я рушників. Ними вшановували появу (не)мовляти в родині, виряджали в дорогу батька й сина, чоловіка й коханого, зустрічали рідних і гостей. Ці традиції (не)змін..о передавалися з роду в рід (*З журналу*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Чому рушник є одним із символів-оберегів України?

Ваш конспект

Не з прислівниками пишеться за тим самим принципом, що й з іменниками і прикметниками. Разом тоді, якщо слово не вживається без не (*невдовзі, неспроста*) або його можна замінити синонімом (*неважко — легко*). Окремо тоді, коли є протиставлення (*не важко, а легко*) або прислівник виступає присудком (*мені не весело*).

§33 БУКВИ И, І В КІНЦІ ПРИСЛІВНИКІВ

Яким принципом керуємося при написанні прислівникових суфіксів *-и, -і*?

286 Пригадайте орфограму «Букви *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* в абсолютному кінці слова». Спишіть, уставляючи пропущені букви.

1. Дивуються парубк.., запорізьк.. козак.. . 2. По діброві вітер віє, гуляє по полю, край дорог.. гне тополю до самого долу. 3. Садок вишневий коло хати, хрущ..над вишнями гудуть. 4. Ой три шлях..широкії докупи зійшлися. 5. Розкаж.., як за горою сонечко сідає. 6. Сич..в гаю перекликались та ясен раз у раз скрипів (*З тв. Т. Шевченка*).

Буква ***и*** в кінці прислівників пишеться:

- після букв ***г, к, х***, наприклад: *навкруги, самотужки, трохи*;
- у прислівниках із префіксом ***по-***, що пишуться через дефіс, наприклад: *по-українськи, по-заячи, по-ведмежи*. Виняток: *по-латині*.

У решті прислівників після ***ж*** і ***ч*** пишеться буква ***і***, наприклад: *уночі, двічі*.

У кінці інших прислівників букви ***и*** та ***і*** пишуться так само, як у подібних відмінкових формах іменників, наприклад: *вгорі, згори*. Винятки: *почасти, безвісти, восени.*

Орфограма. **Букви *и*, *і* в кінці прислівників.**

Ваш коментар

287 Прочитайте. Обґрунтуйте написання букв *и*, *і* в кінці прислівників.

1. Уже сонце зайшло, уже дрімота розлилася навкруги. 2. Джеря мовчки вийшов із хати, пройшов двір, опинився в садку. 3. Увечері подорожні прийшли до містечка з двома мурованими церквами. 4. Жінка не взяла свічку, ішла навпомацки до дверей. 5. Надворі поночі, як погребі. 6. Про Миколу ніких чуток не доходило, наче пропав безвісти. 7. Без щастя-долі й по-вовчи завиєш (*З тв. І. Нечуя-Левицького*).

288 Спишіть, уставляючи пропущені букви.

1. Між воронами й сорока по-вороняч..кряче. 2. Поноч.. всі коти чорні. 3. Восен..й горобець багатий. 4. З однієї липки двіч..лико не деруть. 5. Брехня верх..їде, а правда пішк..шкандибає. 6. Хвали день увечер... 7. Ходить мовчк.., а кусає по-вовч... 8. Не лінуйся заран..встати — буде достаток у хаті (*Народна творчість*).

289 *Хто швидше?* Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) з прислівниками з буквою *и* наприкінці; б) з прислівниками з буквою *і* наприкінці.

Усміхнувся мовчк.., цвіте вноч.., сховав навпомацк.., поставили на сторож.., пострибав по-заяч.., вчить по-батьківськ.., іду на́зирц.., переконав почаст.., вирушили опівноч.., оцінив нарешт.., ошукав по-зрадницьк.., відповідав трич...

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв дієслів складеться продовження прислів'я: «*Не брудни криниці, бо*...».

290 I Прочитайте і відгадайте загадки. Спишіть, уставляючи пропущені букви.

1. Хоч я без ніг, а біжу прудко, не сплю ні вдень, ні вноч.., хоч ніколи з ліжка не встаю. 2. Навесн..веселить, влітку холодить, восен..годує, взимку гріє. 3. Уноч..не куняє, мишей здоганяє; удень дрімає, згорнувшись **клубком**, спочиває. 4. Які ноги заввишк.., такий ніс завдовжк.., хату на хаті має, жабам рахунок знає. 5. **Виріс** ліс, білий увесь: пішк..в нього не ввійдеш, на коні не в'їдеш.

II Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

Ваш конспект

Пишемо *и*	Пишемо *і*
У кінці прислівників після ***г, к, х*** завжди пишеться ***-и***: *навкруги, верхи, навіки*	
Після **ч, ж** у кінці прислівників пишеться ***-и*** в прислівниках типу *по-вовчи*: *по-дівочи, по-заячи*	Після **ч, ж** у кінці прислівників пишеться ***-і*** в усіх інших випадках: *двічі, позаочі, насторожі*

§34 НАПИСАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ З ДЕФІСОМ

Чому прислівники *одним одна* і *давним-давно* пишуться по-різному?

З дефісом пишуться прислівники:

- утворені від прикметників та займенників за допомогою префікса ***по-*** та суфіксів ***-ому, -єму, -и***: *по-українськи, по-нашому, по-моєму*;
- утворені від порядкових числівників за допомогою префікса ***по-*** та суфіксів ***-е, -є***: *по-перше, по-третє*;
- із префіксами ***казна-, бозна-, хтозна-, будь-*** та суфіксом ***-небудь***: *казна-як, хтозна-куди, будь-коли, як-небудь*;
- утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних сполук: *тихо-тихо, часто-густо, туди-сюди.*

Орфограма. **Дефіс у прислівниках**.

Ваш коментар

291 Прочитайте. Поясніть правопис прислівників з дефісом.

1. Люди, як і квіти, розкриваються не одразу і кожен по-своєму. 2. Біля нас спросоння коли-не-коли схлипувала річечка, а над усім світом протікала зоряна імла. 3. Роса і колос пощипують мої ноги, а тато ледь-ледь курникає пісню. 4. По-старосвітськи навхрест зав'язана молодиця зараз трохи схожа на лицаря в шоломі. 5. Ось і доведеться зараз ховатися казна-де, щоб не потрапити татові на очі. 6. «Зайдеш на вітряк, привітайся по-людськи», — повчає мене мама. 7. Зроду-віку передавалося це ремесло (*Із тв. М. Стельмаха*).

292 Від поданих прикметників і займенників утворіть і запишіть прислівники.

Зразок. *Дружній → по-дружньому.*

Братерський, змовницький, літній, новий, щирий, твій, мій.

Зауважте! У прислівниках із префіксом ***по-*** зберігається прикметниковий наголос: *по нову́ шляху, працюють по-нову́*.

Займенниковий наголос переходить на корінь: *по мо́єму зошиту, по-мо́єму вийшло*.

293 Спишіть, уставляючи пропущені букви й добираючи з довідки потрібні за змістом прислівники. Усно поясніть правопис прислівників.

У бору мало снігу. … проглядає трава з пр..мерзлими до землі зеленими чубч..ками. … навкруги. Тільки… шелес.. не по гіллі вальок снігу, струш..ний вітром з верховіття. А ось… здаля чути: цюк-цюк-цюк. То дятел… порає..ся.

Зачувши людину, птах пер..став цюкати, повів гартованим дзьобом… і націлив його на хлопця. «Чого тобі тутечки?» — наче запитував… дятел. Здригнувся, хльоснув кр..лом по корі та й полетів…, залишивши у вузькому дуплі шишку (*За Григором Тютюнником*).

Довідка: там-сям, тихо-тихо, коли-не-коли, хтозна-звідки, по-своєму, туди-сюди, бозна-куди, по-пташиному.

294 Спишіть, розкриваючи дужки.

1. (Так)сяк, навкосяк, аби не (по)людськи. 2. Як(небудь) зробили й самі себе похвалили. 3. Кожен вітер (по)своєму дме. 4. Добрий баранчик, та (по)вовчи виє. 5. Скільки сніг не лежатиме, та все ж коли(небудь) розтане. 6. До їжі (по)ведмежи, а до роботи (по)заячи. 7. Ворона (туди)сюди весь вік літала, а розуму так і не набрала. 8. У ледачого завжди так: (косо)криво, аби живо. 9. Хто рано(вранці) встає, тому Бог дає (*Народна творчість*).

Зауважте! Не слід плутати прислівники й однозвучні прикметники, числівники і займенники, вжиті з прийменником *по*.

Прислівники вказують на ознаку дії, відповідають на питання *як?* і залежать від дієслова. Прикметники числівники, займенники, вжиті з прийменником *по*, вказують на різні ознаки предметів, віповідають на питання *по якому? по чийому? по котре?* і залежать від іменників:

КОНКУРС ДИПЛОМІВ

працюємо по-старому (як?)
↓
прислівник
розуміє по-нашому (як?)
↓
прислівник
по-перше, прочитай, (як?)
по-друге, перекажи (як?)
↓
прислівник, прислівник

по старому шляху (-по якому?)
↓
прикметник
по нашому городу (-по чийому?)
↓
займенник
конкурс триватиме по друге березня (-по котре?)
↓
числівник

295 Спишіть, розкриваючи дужки. З двома парами словосполучень складіть і запишіть речення.

(По)осінньому прохолодно, (по)осінньому лісу; (по)казахському степу, (по)казахському говорити; зробити (по)своєму, (по)своєму двору; пройти (по)батьківському подвір'ю, ставитися (по)батьківському; (по)святковому одяглась, (по)святковому одягу; розповів, (по)перше, про результати конкурсу, (по)друге, про цікаві призи; (по)третє листопада.

296 Складіть речення з поданими словами так, щоб в одному випадку вони були прислівниками, а в другому — іншими частинами мови.

(По)їхньому, (по)справжньому, (по)перше.

Зауважте! Прислівники, утворені від іменників, прикметників, числівників, займенників у різних відмінках, пишуться **окремо**. Наприклад: *час від часу, сам на сам, одним одна.*

Прислівники, утворені повторенням різних незмінних слів, здебільшого пишуться **з дефісом**. Наприклад: *зранку-раненько, давним-давно*.

297 Доберіть із довідки і запишіть до поданих слів синоніми. Запам'ятайте правопис прислівників.

Назавжди, спрадавна, наодинці, врешті-решт, день у день, тишком-нишком, плечем до плеча.

Довідка: навіки-віків, тет-а-тет, з давніх-давен, на віки вічні, повік-віків, віч-на-віч, один на один, сам на сам, на самоті, кінець кінцем, пліч-о-пліч, стиха-помаленьку, повсякчасно, повсякдень, день при дні, з діда-прадіда, зроду-віку.

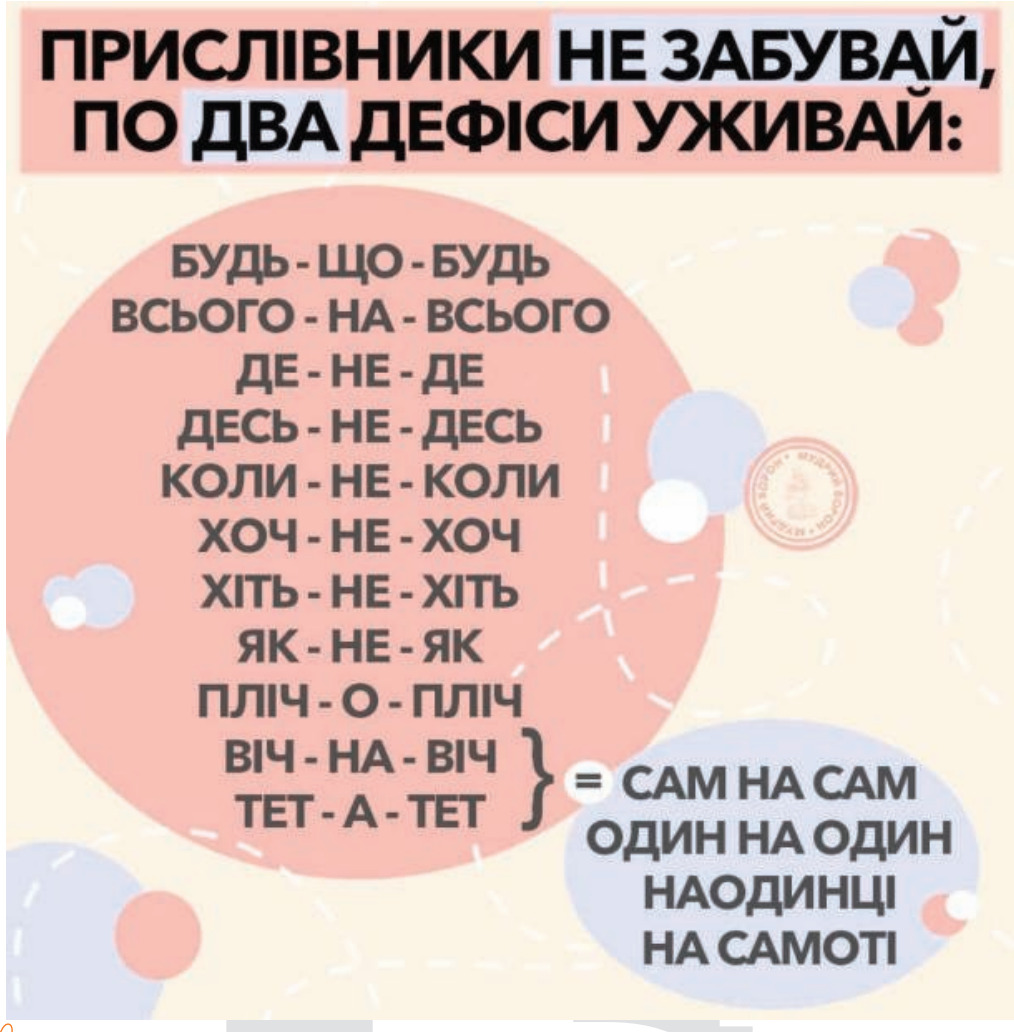

298 Спишіть, розкриваючи дужки.

1. Чому, сказати, й сам не знаю, живе у серці стільки літ ота стежина в ріднім краї (одним)одна біля воріт (*А. Малишко*). 2. (Довго)довго, не один десяток років буде проводжати мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу (*О. Довженко*). 3. Обабіч шляху де(не)де мріють у степу

хутори, як зелені острови (по)синьому морю (*Г. Тютюнник*). 4. Я на голос батьків з (діда)прадіда йду, розділяючи з ними і славу, й біду (*М. Сингаївський*). 5. Отак мені привиділось, немов ви (сам)один з романівського поля… до мене в гості вийшли (*А. Малишко*). 6. Щоб шуміло врожаями поле, стали ми пліч(о)пліч назавжди (*В. Симоненко*).

299 Запишіть подані словосполучення у два стопчики: а) зі словами, що пишуться через дефіс; б) зі словами, що пишуться окремо.

(По)дідівськи мудрував, (по)геройському шляху, (трохи) трохи засмутився, (по)молодечому змагалися, звезли з(усіх)усюд, (із)роду(в)рід передавали, (зроду)віку росте, стояли плечем(до)плеча, (легко)легко здогадатися, (стиха) помаленьку почали, поїде (одним)одна, (більш)менш старанно, повертається час(від)часу.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв словосполучень прочитаєте початок вислову М. Рильського: «… *повік-віків не заросте тропа*».

Ваш конспект

Слід пам'ятати, що прислівники, утворені від змінних частин мови, що вжиті в різних граматичних формах, пишуться окремо: *сама самотою, один на один*. Якщо прислівники утворені від незмінних частин, вони пишуться з дефісом: *давним-давно, тет-а-тет*.

§35 ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ РАЗОМ ТА ОКРЕМО

Чому прислівники *по-друге* і *по двоє* пишуться по-різному?

Разом пишуться прислівники:

- утворені за допомогою префіксів прийменникового походження без суфіксів, наприклад: *вниз, услід, віддалік*;

- утворені за допомогою префіксів прийменникового походження та суфіксів ***-и, -і, -а, -я, -у, -ю, -ки***, наприклад: *потроху, спересердя, нагорі, попідтинню, вперше, засвітла*;
- утворені способом складання основ, наприклад: *обіруч* → *обома руками, босоніж* → *босими ногами*;
- *із префіксами* ***де-, аби-, що-*** та суфіксом ***-сь***, наприклад: *деколи, абияк, щодня, колись*.

Окремо пишуться прислівники:

- утворені з прийменника та іменника, який зберігає своє конкретне значення (особливо коли між прийменником та іменником можна вставити означення), наприклад: *з розгону, на щастя, в обмін*;
- утворені сполученням прийменника з прикметником, наприклад: *в основно́му, в цілому́, в сере́дньому*;
- утворені поєднанням збірного числівника та прийменника *по*:*по двоє, по п'ятеро*;
- утворені поєднанням іменників, прикметників, числівників та займенників у різних відмінках, наприклад: *з ранку до ночі, одним одна, сама самотою*.

Орфограма. **Правопис прислівників разом і окремо**

Ваш коментар

300 Прочитайте. Поясніть правопис прислівників.

1. Цілу ніч надворі виє хуга, плаче, деренчить в віконнім склі (*І. Драч*). 2. Удень сніг танув на сонці, яке часом пробивалося крізь запону хмар (*Д. Ткач*). 3. Земля на шляху порепалася, трава обабіч нього вигоріла (*Г. Тютюнник*). 4. І хліб, і першу радість, і сльозу ми порівну, по-братньому ділили (*Д. Луценко*). 5. Розкажу тобі думку таємну, дивний здогад мене обпік: ти залишишся в серці моєму на сьогодні, на завтра, навік (*Л. Костенко*). 6. До цієї невеликої кімнати туристи заходили по двоє (*П. Загребельний*). 7. Я бреду неквапливо, час від часу спиняюсь (*К. Тищенко*). 8. Говорити абияк — значить і думати абияк: неточно, недолуго, хибно (*О. Гончар*).

301 Спишіть, розкриваючи дужки. Усно поясніть правопис прислівників.

(Аби)як, (як)небудь, (де)коли, де(не)де, де(небудь), (будь)коли, будь(що)будь, куди(сь), (що)дня, коли(сь), коли(не)коли, хто(зна)куди, (казна)як, як(не)як, (як)раз, день(при)дні, день(у)день, (давним)давно, (давно)давно, (сама)самотою.

302 Спишіть, розкриваючи дужки. Усно поясніть правопис прислівників.

1. А льон цвіте (синьо)синьо, а мати жде (до)дому сина (*В. Юхимович*). 2. Я дістану зірку з неба, посаджу (попід) віконню (*К. Тищенко*). 3. Тут з(діда)прадіда, (із)віку (в)вік збирали мед, з беріз точили сік (*І. Нехода*). 4. (З)ранку на траві самоцвітами виблискує роса (*І. Цюпа*). 5. (З)ранку (до)ночі кипіла робота (*О. Гончар*). 6. Димок не танув і не падав (на)бік, як то буває при вітрові, а лиш погойдувався (ледь)ледь у ранковому супокої. 7. (Над)вечір хмари опустилися нижче, а тополі над селом ще вище виструнчилися, набрали войовничого вигляду (*Із тв. Григора Тютюнника*).

303 Спишіть, розкриваючи дужки. Усно поясніть правопис прислівників.

У ТАЙЗІ

Маленький смугастий звірок с..дів (на)впочіпки на повал..ній кедрині проти сон..чка і пильно розглядав торішній гр..бок, тр..маючи його передніми лапками. У нетрях (тихо)тихо, як у дивному храмі. Лише рябок, засв..стівши, пролетів з однієї височен..ої кедрини на іншу і завмер на гілці, мов сучок, (не)рухомо опустивши чубату голівку (в)низ.

Смугастий звірок-бурундучок почав бав..тися з сонячними зайч..ками. Пр..сідав і заглядав (до)долу. Під кедриною вилася доріжка, утоптан..а за тисячоліття. Їх (не) мало, таких стеж..чок. А серед них де(сь) і такі, на яких (од)віку не ступала нога людська.

Бурундучок зіскочив на стеж..чку, пройшовся (сюди) туди і, (в)раз тр..вожно цикнувши, стрімголов вискочив

на кедрину, а звідти на дубок. Він почув, як щось важко (по)малу йшло крутою стежкою. Що це? Може, від цього (не)відомого треба тікати (чим)дуж, а може, просто сховатися? (*За Іваном Багряним*).

Зауважте! Слід розрізняти однозвучні прислівники й іменники з прийменниками. Іменники називають конкретні предмети або явища, а прислівники вказують на узагальнені обставини. Між прийменником та імеником можна вставити означення, а між частинами прислівника цього зробити неможливо.

Окрім того, прислівник можна замінити синонімом.

звідки?

Сонце всім *згори* однаково сяє (*Народна творчість*).

↓

прислівник

Порівняйте: Сонце всім *зверху* однаково сяє.

з чого?

З гори і сани їдуть, а на гору і віз не хоче (*Народна творчість*).

↓

іменник

Порівняйте: З *високої* гори і сани їдуть...

304 Спишіть, розкриваючи дужки. З двома парами словосполучень складіть речення.

Читати (в)голос, вслухатися (в)голос; звернув (у)бік, прямував (у)бік річки; (на)дво́рі холодно, (на)дворі́ школи; (на)зустріч випускників, вийшли (на)зустріч; поговоримо (в)день, (в)день народження; поклав (з)боку, повертався (з)боку(на)бік.

305 Спишіть, добираючи з дужок потрібні слова.

1. ... вскач, а на гору хоч плач. Хто на всіх дивиться..., той далі свого носа не бачить (З гори, згори). 2. Такий мудрий, що навіть імені свого... не знає. Дурень завжди скаржиться..., але ніколи на розум. 3. Покладайся не..., а на розум. ... наша вівця вовка побила (На силу, насилу). 4. Велике дерево... росте. ... плачу доволі (По волі, поволі) (*Народна творчість*).

КОНКУРС ПІДРУЧНИКІВ

306 Знайдіть і запишіть парами прислівники-синоніми, запам'ятайте їх правопис.

Без уга́ву, до вподо́би, до оста́нку, до ладу́, на га́муз, з розбі́гу, без упи́ну, до смаку́, до ре́шти, до пуття́, вдрізки, з розго́ну.

307 I Прочитайте прислівники, поясніть їх правопис.

Все одно, все рівно, до лиця, до болю, з переляку, на вибір, на видноті, на віку, на диво, на жаль, на зло, на око, на прощання, на слово, на сміх, на щастя, не в змозі, по правді, по силі, по совісті, по суті, у стократ, як слід, як треба.

II З п'ятьма прислівниками складіть речення.

308 Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники складали речення з прислівниками. Олесь записав у зошиті: «*На слово правди не ображайся*». Дарина склала таке речення: «*Я не звикла вірити на слово*». Хто правильно виконав завдання? Обґрунтуйте свою думку.

309 I Спишіть, ставлячи наголос над прислівниками.

1. Порвано навіки ланцюги століть (*М. Рильський*). 2. Хай живе **братерська** єдність від сьогодні й навіки (*П. Тичина*). 3. «Ой, ти мене на смерть перелякав», — закашлявшись, промовив дід (*В. Нестайко*). 4. Бійці стояли насмерть, до останнього патрона (*О. Гончар*). 5. Як не квапились, та **повернутися** засвітла не встигли (*О. Донченко*). 6. **Виходили** в поле до схід сонця, та за світла ще й не повертались (*Т. Бордуляк*).

II Виконайте розбір за будовою виділених слів.

310 *Хто швидше?* Запишіть подані словосполучення у три стовпчики: а) із прислівниками, що пишуться разом; б) із прислівниками, що пишуться окремо; в) із прислівниками, що пишуться через дефіс.

Зустрітися (за)раз, очікував (на)самоті, знайду не сьогодні(завтра), написали (по)французьки, зраділи (по)

КОНКУРС ЗНАВЦІВ

спражньому, скривдили (мимо)хіть, розповів (з)переляку, боролися пліч(о)пліч, зловив (у)третє, злякався (все)одно, пошматував (на)гамуз, відчиню (на)встіж, здивувався (хтозна)як, зміцнів (у)стократ, зник (без)вісти, шукатиму (де)небудь.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв дієслів складеться початок вислову Олександра Олеся: «…, *що рідну мову нам зберіг*».

311 I Спишіть, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

Українська мова д..вує і захоплює. На(сам)перед вражає її синонімічне багатство, (по)справжньому бе..межна різноманітність. Вона звучить ясно й (повно)голосно.

Українська мова — це бездон..е море, (на)стільки багатоманітне й (не)вичерпне, що (ні)коли йому не втановити межі. Вона може звучати багато(гран..о): (по)простому й найвишуканіше (*За В. Шевчуком*).

II Складіть усне висловлювання «Коли я чую Гімн України».

312 Правильно розташуйте частини слів і запишіть. Усно поясніть правопис прислівників.

В+світа+до, хідь+мимо, де+де+не, що+не+давно, віч+віч+на, сам+на+сам, а+тет+тет, один+один+на, на+всього+всього, ні+що+за, чисто+геть, по+час+всяк, давно+давним.

Інтерактивна вправа

https://learningapps.org/watch?v=pdrxhpk5t23

313 Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку висловлювання. Спишіть, розкриваючи дужки.

Мабуть, найбільш яскравим прикладом того, чого може досягнути людина, є Демосфен. Його перша промова (по)суті провалилася, та інакше й бути не могло. Природа,(на)жаль, наділила його якостями, що були несумісні з ораторською діяльністю: маленький зріст, слабкий голос, погана дикція. Здавалося, що дорога на трибуну для нього закрита (на)завжди. Інший би примирився та зайнявся чимось іншим, але тільки не Демосфен. Він розпочав щоденну працю (через)силу. Приходячи на берег моря він,(по)перше, набирав у рот каміння й (по)довгу відпрацьовував дикцію. (По)друге, він почав говорити голосно (на)стільки, щоб заглушити шум морського прибою. (Не)ймовірно, але завдяки таким тренуванням Демосфен, (на)щастя, позбувся своїх недоліків і став одним із найблискучіших ораторів (*За Л. Зубенко*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Кого ви вважаєте взірцем для себе? Розкажіть про свої досягнення.

Ваш конспект

Прислівники, утворені від порядкових числівників за допомогою префікса *по-* та суфіксів *-е, -є*, пишуться з дефісом: *по-перше, по-третє*.

Прислівники, утворені поєднанням збірного числівника з прийменником, пишуться окремо: *по двоє, по троє*.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПОВІДАННЯ ЗА ПОДАНИМ СЮЖЕТОМ

1. Які ознаки має оповідання?
2. Що таке сюжет?
3. У якій послідовності зазвичай розташовуються елементи сюжету?

Зауважте! Зазвичай виклад в оповіданні йде за хронологією подій. Однак розпочати розповідь можна з кульмінації, а потім пояснити, з чого починалися і як розвивалися події.

314 I Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Поміркуйте, чи можна назвати подане висловлювання оповіданням.

Одного разу, повертаючись із походу, князь Олег зустрів ворожбитів, які радо привітали його.

— Від чого я помру? — запитав провидців князь.

— Княже, приймеш ти смерть від коня свого, — сказав йому один ворожбит.

Олег подумав і, гірко всміхнувшись сказав:

— Ніколи я більше не сяду на цього коня й більше не побачу його! — Тоді попрощався з вірним бойовим побратимом і звелів забрати його і **якнайкраще** доглядати.

Минав час. Князь Олег був у далеких походах. Тільки через чотири роки повернувся до Києва. Згадав він про сумне пророцтво волхвів.

— Де ж мій кінь, якого я поставив годувати і доглядати? — запитав князь Олег у старшого конюха.

— Уже два літа, як помер, — сумно відказав той.

— Неправду кажуть волхви! — злісно крикнув князь. — Кінь помер, а я живий! Хочу бачити кістки його!

Звелів Олег осідлати коня й зі своїм почтом рушив за місто. Серед зеленої трави побачив князь кості вірного побратима, що не раз допомагав йому в бою.

— Чи не від цього черепа прийняти смерть мені? — глузливо спитав князь, наступивши на череп. Несподівано звідти виповзла змія і вкусила Олега.

Від того розхворівся князь і **невдовзі** помер. Оплакували його люди плачем великим. Поховали Олега в Києві на горі, яка зветься Щекавицею (*За «Повістю минулих літ»*).

II Визначте елементи сюжету твору. Усно перекажіть літописне оповідання, розпочавши розповідь із кульмінації. Як змінилося сприйняття твору?

III Виконайте розбір виділених прислівників як частини мови.

Послідовність розбору прислівника як частини мови

- Назвіть частину мови.
- Визначте граматичні ознаки: розряд за значенням; ступінь порівняння (якщо є).
- З'ясуйте, яку синтаксичну роль виконує.

КОНТРОЛЬНИЙ ЕКЗЕМПЛЯР

Зразок усного розбору

Зорі ***яскравіше*** *засяяли* ***вгорі*** **(***М. Коцюбинський***).**

Яскравіше — прислівник, вказує на міру і ступінь дії, проста форма вищого ступеня порівняння, у реченні є обставиною.

Вгорі — прислівник, указує на місце дії, ступенів порівняння не має, у реченні є обставиною.

Зразок письмового розбору

Яскравіше — присл., міра і супінь дії, пр. ф. вищого ст. пор., обстав.

Вгорі — присл., місце дії, обстав.

Контрольні запитання і завдання

1. Яка частина мови називається прислівником?
2. Розкажіть про розряди прислівників за значенням.
3. Якими членами речення можуть бути прислівники?
4. Які прислівники можуть мати ступені порівняння? Які форми має вищий ступінь порівняння? Як вони творяться? Які форми має найвищий ступінь порівняння? Як вони творяться?
5. Запишіть подані прислівники у два стовпчики: а) із двома буквами *-нн-*; б) із однією буквою *-н-*.

Змін..о, здивован..о, віддален..о, злякан..о, навман..я, повільн..о, злиден..о, скривджен..о, незбагне́н..о, знамен..о, сьогоден..о, приречен..о, уклін..о, шален..о, незбагне́н..о, ущільнен..о, неперевершен..о.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв прислівників складеться початок прислів'я: «*...за велике безділля*».

6. Які прислівники пишуться з дефісом? Наведіть приклади.
7. Запишіть подані прислівники у два стовпчики: а) зі словами, що пишуться через дефіс; б) зі словами, що пишуться окремо.

Загорнути (по)своєму, випустив (по)своєму городу, вирушили (по)білому снігу, співали (по)козацьки, знайти (по)вовчому сліду, (по)різному сприймали; лукаво, а не (по)дружньому глянув; зацікавлено (по)новому проспекту іде, (по)яскравому суцвітті, (по)англійськи нітрохи не розумів.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв словосполучень складеться складеться початок прислів'я: «*... — солодкий спочинок*».

8. Коли прислівники пишуться разом, а коли — окремо? Наведіть приклади.

9. Запишіть подані словосполучення у три стовпчики: а) із прислівниками, що пишуться разом; б) із прислівниками, що пишуться з дефісом; в) із прислівниками, що пишуться окремо.

(В)третє висип, (бозна)як зблід, кінець(кінцем) зник, раз(по)раз запитував, (босо)ніж бреде, (рано)вранці розбуджено, (на́)двоє роздер, думав (на)самоті, всього(на) всього кущ, давним (давно) несе, (як)раз скаже, (по)двоє виходили з хат, переходить у(брід), (врешті)решт зробив сам, з(усіх)усюд ішли.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв словосполучень складеться початок народної прикмети: «*... дужче пахнуть*».

10. Сформулюйте орфограму «Букви *и, і* в кінці прислівників». Наведіть приклади.

11. Виконайте розбір прислівників як частини мови.

Якщо ви якнайкраще хочете зрозуміти душу народу, вдумливо слухайте його пісні (*М. Гоголь*).

Тестування. Прислівник

https://learningapps.org/watch?v=px6c0d3fk23

Аудіодиктант

Текст диктанту для самоперевірки

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ. ПРИЙМЕННИК

§36 ПРИЙМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Яка основна функція прийменника як частини мови?

1. Чим службові частини мови відрізняються від самостійних?
2. Користуючись таблицею-колом «Службові частини мови», уміщеною на форзаці, розкажіть про прийменник, сполучник і частку як частини мови.

315 I Прочитайте текст. Визначте в реченнях службові частини мови.

ДЛЯ ЧОГО ПОТРІБНІ ГРОШІ?

Уявіть, наприклад, фермера, який вирощує яблука, але не вміє робити чоботи, які йому потрібні. Він повинен знайти кожум'яку та чоботаря, які полюбляють яблука. Щоб сплатити кожум'яці справедливу ціну за шкіру, а чоботареві справедливу ціну за його роботу, фермеру потрібно знати принаймні дві ціни: ціну шкіри в яблуках та ціну роботи чоботаря в яблуках. Але такі товари, як яблука, можуть різнитися за якістю (наприклад, бути цілими чи пом'ятими, смачними чи кислими тощо). Шкіра також може бути гарної якості або поганої. Тоді фермерові потрібно буде знати ще й ціну гарної шкіри в кислих, але цілих яблуках, ціну поганої шкіри в спілих, але пом'ятих яблуках тощо. До того ж, чоботареві для роботи будуть потрібні ще голка, нитки, підошва, клей, фарба, цвяхи тощо... Гроші значно спрощують стосунки між людьми, принаймні тоді, коль треба щось продати або купити (*З посібника «Фінансова грамотність»*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Сформулюйте одним реченням відповідь на запитання: «Для чого потрібні гроші?»

Прийменник — це службова частина мови, яка виражає залежність іменника, числівника і займенника від інших слів у словосполученні й реченні. Наприклад: *зупинився* ***біля*** *музею, завітайте* ***до*** *нас, зустріч* ***о*** *першій.*

Прийменники можуть вказувати на такі відношення:

- просторові (*вітер* ***з*** *півночі, повернувся* ***в*** *село*);
- часові (*забарився* ***до*** *вечора, приїде* ***в*** *неділю*);
- причинові (*помилився* ***через*** *утому, заплакав* ***від*** *образи*);
- мети (*пішов* ***по*** *воду, прийшов* ***на*** *допомогу*);
- способу дії, міри (*вітали* ***від*** *усієї душі, випив* ***до*** *останньої краплі*);
- міжпредметні (*ваза* ***для*** *квітів, ключ* ***від*** *квартири*).

Ваш коментар

316 І Прочитайте текст. Назвіть у ньому прийменники. За тлумачним словником з'ясуйте значення незрозумілих слів.

Гемофілія — рідкісне генетичне захворювання, що перебігає у вигляді тривалих масивних кровотеч навіть при незначних травмах чи без видимої причини. Будь-яка кровотеча у хворих на гемофілію може становити загрозу життю.

Зазвичай гемофілія передається по материнській лінії до нащадків чоловічої статі. Жінки можуть мати дефектний ген, але самі не хворіти. Тому існує думка, що на гемофілію хворіють лише чоловіки. Насправді це не так: захворювання може проявлятися і в жінок, хоча такі випадки є вкрай рідкісними.

Гемофілію називають «царською хворобою», «хворобою королів», що пов'язано з її поширеністю (внаслідок традиції внутрішньородинних шлюбів) в низці європейських монархічних династій. Найвідомішим достовірним носієм гемофілії в історії вважають британську королеву Вікторію, що передала мутацію королівським сім'ям Іспанії та Німеччини (*З енциклопедії*).

ЕЛЕКТРОННА

II Дайте відповіді на запитання.

1. Чому гемофілія загрожує життю людини?
2. Чи коректно розпитувати в людини про її хвороби? Чому?
3. Як потрібно поводитися з іншими людьми під час прогулянок, ігор, спілкування в школі, адже ви не знаєте особливостей їхнього стану здоров'я?

317 *Хто швидше?* Запишіть підряд подані словосполучення із прийменниками, що вказують на такі відношення: а) просторові; б) часові; в) причинові; г) мети; ґ) способу дії і міри; д) міжпредметні.

Світить над гаєм, вибіг через хвилину, скривився від болю, кликав на допомогу, утішав від щирого серця, книга без палітурки, їздив за місто, змайструю після вечері, зупинився через утому, пішов по гриби, написав без помилок, серветка з квіточками.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв словосполучень, складеться початок прислів'я: «… *здоженеш*».

318 Накресліть і заповніть таблицю «Вживання прийменників», виписавши з поданих словосполучень тільки прийменники залежно від того, з якими відмінками їх ужито.

Родовий відмінок	Давальний відмінок	Знахідний відмінок	Орудний відмінок	Місцевий відмінок

У нас, у село, у вагоні, з кімнати, з десяток, з усіма, за Ярослава Мудрого, за кордон, за парканом, на мене, на небі, над хмари, над горою, під Різдво, під вікном, між трав, між деревами, по вуха, по дорозі, без прикрощів, до канікул, крізь хмари, через рік, при дітях, усупереч сподіванням, наперекір долі.

КОНКАРС ПІДРУЧНИКІВ

319 Запишіть подані фразеологізми, добираючи до них синоніми з довідки. Над прийменниками надпишіть, з якими відмінками їх ужито.

Зняти з душі камінь; носиться, як кіт з оселедцем; за словом до кишені не лізти, за царя Гороха, ломитися у відчинені двері, шукати кістку в молоці, вивести на чисту воду, бути на коні й під конем.

Довідка: бути дотепним, заспокоїти, приділяти надмірну увагу, доводити загальновідоме, дуже давно, безпідставно прискіпуватися, мати життєвий досвід, викрити.

320 I Прочитайте і скажіть, які різновиди просторових відношень позначають прийменники. Складіть словосполучення з поданими словами (усно).

У гору, у горі, на горі, над горою, поза горою, з гори, під горою, з-під гори, перед горою, за горою, із-за гори, через гору, при горі, від гори.

II Складіть фантастичне оповідання або казку за малюнком, використовуючи записані словосполучення.

321 Спишіть, добираючи з довідки потрібні за змістом прийменники. Визначте, на які відношення вказують прийменники та з якими відмінками вони вживаються.

1. Не женися… двома зайцями, бо жодного не впіймаєш. 2. Ідеш … день, а хліба бери… тиждень. 3. … роботи не чекай добро́ти. 4. Пташка створена… польоту, а чоловік — … роботи. 5. Голова… розуму як ліхтар… свічки. 6. Осла пізнати… вухах, вола — … рогах, а дурня — … словах. 7. Хто… темряву дивиться, той… світла кривиться (*Народна творчість*).

Довідка: за, на (двічі), без (двічі), по (тричі), для (двічі), в, від.

Ваш конспект

Прийменник — службова частина мови, що є граматичним засобом поєднання іменників, займенників, числівників у непрямих відмінках з іншими словами в словосполученні й реченні.

§37 НЕПОХІДНІ Й ПОХІДНІ ПРИЙМЕННИКИ. ГРУПИ ПРИЙМЕННИКІВ ЗА БУДОВОЮ

Як розрізнити похідні прийменники й однозвучні частини мови?

322 I Прочитайте прислів'я. Дайте відповіді на запитання.

1. Кожен **край** має свій звичай. 2. **Край** дороги хати не будують (*Народна творчість*).

1. У якому реченні виділене слово має лексичне значення, а в якому — слугує для зв'язку слів?
2. У якому реченні виділене слово можна замінити прийменником- синонімом *біля*?

II Зробіть висновок, якою частиною мови є виділене слово в першому реченні, а якою — у другому реченні.

За походженням прийменники бувають непохідні й похідні.

Непохідні прийменники: *без, в* (*у*), *до, для, з* (*із, зі*), *за, о, об, від* (*од*), *на, над, під, по, при, про.*

Похідні прийменники — це прийменники, які утворилися поєднанням кількох непохідних прийменників (*поміж* → *по+між, з-понад* → *з+по+над*) або шляхом переходу з інших частин мови (*коло, вздовж, незважаючи на*).

Ваш коментар

323 Прочитайте. Скажіть, від яких частин мови утворилися виділені похідні прийменники.

1. Сидить батько **кінець** стола, на руки схилився (*Т. Шевченко*). 2. Бліде сонце, показавшись на мить, висипало **з-за** хмар своє останнє багатство (*М. Коцюбинський*). 3. **Незважаючи на** пізню годину, надворі було гамірно (*І. Микитенко*). 4. **Понад** ставом вітер віє, лози нагинає (*Т. Шевченко*). 5. **Навколо** півонії кружляв меткий джміль (*О. Ткач*). 6. **Завдяки** цій несподіваній допомозі роботу закінчили раніше (*О. Донченко*).

324 Спишіть, уставляючи пропущені букви. Підкресліть похідні прийменники.

На небі, поміж хмарами, ще в..сів блідий ріжечок місяця. А на сході вже біліла вузенька смуж..чка світанку.

Надворі світає й світає. На луках туман..ць при самій траві стел..ться. Лелеки вздовж болота походжають. Вони як матроси: у чорних штанях та білих-пр..білих сорочках. Походжають, походжають на своїх довгих та тонких ногах. Потім, д..вись, ізнявся котрийсь і кружляє в повітрі.

На річці теж туман та такий густий, що й води з-проміж нього не видно (*За Григором Тютюнником*).

325 *Хто швидше?* Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із непохідними прийменниками; б) із похідними прийменниками.

Спитав про здоров'я, спинився навпроти дверей, повернувся о першій, відмовився від нагороди, присів коло мене, знайшов у кишені, повідомлять наприкінці року, аж поблизу школи, ішли на змагання, виглядає з-за кущів, росте при дорозі, стояли обабіч шляху, сміються з нас, тьохкання з-над дерев, шукаю під яблунею.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших слів складеться продовження вислову В. Симоненка: «*І миті жодної не можна повернути, щоб заново*, …».

За будовою прийменники бувають **прості, складні** і **складені**.

До **простих прийменників** належать усі непохідні прийменники та похідні прийменники, що мають одну основу: *під, від, без, край, шляхом*.

Складні прийменники утворюються з кількох частин і пишуться разом або з дефісом: *попід, понад, з-попід, заради*.

Складені прийменники утворюються з кількох частин і пишуться окремо: *під час, згідно з, відповідно до*.

326 Спишіть, уставляючи пропущені букви. Прості прийменники підкресліть однією лінією, а складні — двома лініями. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

1. В чистім полі край дороги віт..р гне тополі… (*М. Шпак*). 2. Дихну́ла весна з л..ману. Перший погляд її зуп..нився найперше на снігах — і осіли сніги. Навпроти сонця засокоті́ли з-під них золоті струмоч..ки (*М. Вінграновський*). 3. З-за лісу підіймалася хмарина, і сонце сіяло в долину жовту каламуть — мабуть, на дощ. А скрізь на обрії небо було чисте й голубе. Лиш де-не-де л..жали на ньому золотаві хмарки, мов огре́бки соломи після жнив (*Г. Тютюнник*).

327 Складіть жартівливу розповідь за одним із малюнків, уживаючи різні прийменники.

328 I Спишіть, добираючи з довідки потрібні за змістом складені прийменники.

1. … канікул було проведено екскурсію до Полтави. 2. Збори перенесено на 12 березня… хворобою голови організації. 3. У жовтні поточного року проведено інвентаризацію… обліку матеріальних цінностей. 4. … річного плану роботи ліцею проведено ряд заходів до Міжнародного дня рідної мови. 5. … минулорічних показників, стан успішності учнів та учениць сьомого класу покращився. 6. … несприятливі погодні умови, жнива закінчили вчасно.

Довідка: під час, на відміну від, з метою, у зв'язку, відповідно до, незважаючи на.

II Поміркуйте, до якого стилю мовлення належать подані висловлювання.

329 Запишіть подані словосполучення у три стовпчики: а) із простими прийменниками; б) із складними прийменниками; в) із складеними прийменниками.

Краплі на листі, розпізнав з-поміж інших, летів у напрямі до лісу, опустився з-над хмар, озеро край лісу, блищить поміж трав, евакуюють у разі небезпеки, жив у шалаші, грали під час перерви, оповістили задля безпеки, напиши без виправлень, керує відповідно до інструкції, тягнеться понад лісом, артисти з Києва, апробація згідно з розпорядженням, айстри попід вікнами.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв словосполучень складеться початок прислів'я: «..., *коли її робити з охотою*».

Ваш конспект

Похідні прийменники, на відміну від однозвучних іменників і прислівників, не виражають самостійного лексичного значення, а лише вказують на певні смислові відношення у сполученні з іменниками, числівниками або займенниками. Наприклад, у реченні *Верба товста, та всередині пуста* (*Народна творчість*) прислівник ***усередині*** характеризує дію за місцем, де виконується процес. А в реченні *Всередині помешкання блимав якийсь тьмяний вогник — мабуть, свічка* (*С. Гридін*) похідний прийменник ***усередині*** вказує на просторові відношення лише в поєднанні з іменником.

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

Іноді в ділових паперах можемо прочитати: *згідно наказу, відповідно з постановою*. Ці форми не відповідають нормам сучасної української мови. Офіційно-діловому стилю притаманні прийменники *згідно з, відповідно до*. Отже, правильно говорити: *згідно з наказом, відповідно до постанови*.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ЯК УНИКНУТИ САМОТНОСТІ?

330 **I** Прочитайте текст мовчки, зазначивши час, витрачений на це. Якщо витрачено півтори хвилини — ви добре читаєте, якщо ж більше — удосконалюйте техніку читання.

Майже всі люди важко переносять самотність. Іноді людина сама винна в тому, що вона залишилася без підтримки близьких людей, але ж буває і так, що ніякої вини самотньої людини в тому немає.

Однак у більшості випадків провина за самотність деякою мірою лежить на нас самих.

Кожен, хто відчуває самотність або вважає, що люди його не люблять, повинен усвідомити: **людські стосунки — це обмін цінностями**. Навіть у стосунках між двома людьми необхідно, щоб кожен із них робив певний внесок для їх підтримування. З однією людиною ми спілкуємось тому, що вона вміє цікаво говорити, від другої ми дістаємо важливу інформацію, третя має приємну зовнішність і поведінку, четверта — оптиміст і вміє підбадьорити, п'ята — завжди готова дати необхідну пораду.

Проте є люди, які нічого не роблять для покращення стосунків, а лише вимагають уваги до себе. Зрозуміло, що мало хто поважатиме таких людей, а намагатиметься звести до мінімуму зв'язки з ними.

Деяких людей не поважають через те, що їх не цікавлять інші. Такі особи весь час говорять тільки про себе, а якщо хтось захоче висловитися, вони його не слухають, перебивають, знову заводячи мову про себе.

Чи не вимагаємо ми від інших більше, ніж даємо їм? Чи допомагаємо людям, коли вони того потребують? Чи даємо ми оточуючим цікаву інформацію, добру пораду?

КОНКУРС ПІДРУЧНИКІВ

Пригадую одного чоловіка з інвалідністю, який не мав ані якогось особливого становища в суспільстві, ані досить грошей, проте люди тягнулися саме до нього, тому що він завжди вмів цікаво розповідати, підняти дух людини, вселити впевненість у своїх силах, уважно вислухати, дати корисну пораду (*За І. Томаном*).

II Дайте відповіді на запитання.

1. Яке значення має слово *оптиміст*?
2. Хто винен у тому, що людина відчуває себе самотньою?
3. Як ви розумієте виділене висловлювання?
4. Що потрібно робити для того, щоб не відчувати самотності?

III *«Я хочу сказати своє слово».* Перекажіть текст усно, доповнивши його власними міркуваннями про те, як уникнути самотності.

§38 ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ПРИЙМЕННИКІВ

У вживанні яких прийменників найчастіше трапляються помилки?

Прийменник ***по*** в літературній мові вживається досить рідко.

Зі знахідним відмінком ***по*** найчастіше вказує на мету або межу дії: *піти по воду, загруз по кісточки, пальто по коліна, по цей день*.

Із місцевим відмінком прийменник ***по*** переважно виражає:

- місце або час дії: *пливти по Дніпру, їхати по дорозі* (краще: *їхати дорогою*), *ходити по лікарях, не спати по ночах* (краще: *не спати ночами*), *заняття по середах* (краще: *заняття щосереди*);
- стосунок до іншого предмета: *різьба по дереву, наказ по школі, черговий по класу, брат по духу;*
- спосіб дії: *чинити по правді, обслуговувати по черзі, читати по складах*.

Зауважте! Часом прийменник ***по*** вживають недоречно, наприклад: «я прийшов по справі» — треба: *я прийшов у справі*; «відправити по пошті» — треба: *відправити поштою*; «по закону» — треба: *згідно*

з законом, відповідно до закону або *за законом*, «по імені» — треба: *на ім'я*; «по хворобі» — треба: *через хворобу*; «заходи по поліпшенню» — треба: *заходи щодо поліпшення*; «комісія по складанню» — треба: *комісія для складання*; «по поводу чого» —треба: *з приводу чого*.

Іноді прийменник ***по*** неправильно вживають із давальним відмінком: «зв'язати по рукам і ногам», «видно по очам». Треба тільки з місцевим відмінком: *зв'язати по руках і ногах, видно по очах.*

331 Запишіть словосполучення, добираючи з дужок потрібний варіант.

Трава (до колін, по коліна), дійте (по інструкції, відповідно до інструкції), заходили (за чергою, по черзі), пропуски (по хворобі, через хворобу), чеканка (на металі, по металу), консультації (по середам, по середах), завдання (по математиці, з математики), прийшов (по справі, у справі), заступник директора (по виховній роботі, з виховної роботи).

Прийменник ***з (із, зі, зо)*** передає широке коло значень. Ось лише деякі з них.

З родовим відмінком ***з (із, зі, зо)***, крім іншого, вказує:

- на підставу якоїсь дії чи стану: *з моєї вини, з власної волі, з дозволу, з примусу*;
- на ознаку за галуззю: *посібник із менеджменту, фахівець із біології, змагання з бігу*.

Із знахідним відмінком виражає приблизну кількість чогось: *осіб із двадцять, днів із десять, кілограмів зо три*.

Прийменник ***за***, крім багатьох інших, має такі значення.

З родовим відмінком він може вказувати на час або умову: *за життя, за часів Богдана Хмельницького, за всякої погоди, за такої умови*.

З орудним відмінком прийменник ***за***:

- вказує на те, згідно з чим відбувається дія: *за вашою згодою, за власним бажанням, за всіма правилами, за моїми відомостями, за останньою модою, за прикладом, працювати за спеціальністю*;
- позначає напрям руху: *за течією, за вітром*.

332 Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники складали словосполучення з прийменником *за*. Ігор склав *іти за морозивом*, Уляна — *працювати за будь-яких умов*.

Хто з учнів припустився помилки? Як виправити помилку?

Прийменник ***на*** із знахідним відмінком може означати:

- час дії: *на кінець року, на ранок, на цю пору, стільки грошей на місяць*;
- мету, призначення чогось: *на знак дружби, йому на втіху, одяг на свято, на честь, на захист, на пам'ять, на адресу*;
- те, згідно з чим відбувається дія: *на запрошення, на вимогу, на замовлення, на заклик, на мою думку*.

Прийменник ***на*** зі знахідним відмінком уживається також після слів *перетворюватися, хворіти, хворий, багатий*: *вода перетворюється на пару, хворіти* (*хворий*) *на грип, багатий на корисні копалини*.

Зауважте! Часом неправильно кажуть: «розмовляти на українській мові». Треба тільки: *розмовляти, писати, читати українською мовою*.

Прийменник ***через*** із знахідним відмінком, крім іншого, вказує на причину: *через необережність, через непорозуміння, через брак часу* (або: *за браком часу*).

Іноді помилково кажуть: «відпустка по хворобі», «аварія із-за халатності», правильно треба: *відпустка через хворобу, аварія через недбальство*.

Іноді сплутують значення прийменників ***біля*** та ***близько***.

Прийменник ***біля*** з родовим відмінком позначає місце: *біля Дніпра, біля будинків, біля станції метро*. На місце можуть вказувати ще прийменники ***близько*** та ***коло***: *близько Києва, коло хати*.

Але для позначення приблизної кількості вживаються тільки прийменники ***близько*** та ***коло***: *близько* (*коло*) *десятої години, близько* (*коло*) *тридцяти днів, близько одного кілометра*. Вислови типу «біля п'ятої години», «біля двох кілограмів» не відповідають літературній нормі.

333 З поданими словами складіть і запишіть словосполучення, правильно вживаючи прийменники.

Зразок. *Видно, очі — видно по очах.*

Написати, зразок; різьба, дерево; тужити, Вітчизна; одягатися, мода; зробити, замовлення; називати, ім'я; припасти, смак; зустрітися, повернення; зупинка, вимога; помилитися, невпевненість; працюють, графік; прийшов, справа; спілкуватися, французькою мовою; розташуй, алфавіт; травмувався, необережність.

334 Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласник склав речення: *На Великдень біля Володимирського собору зібралося біля двохсот вірян.* Який прийменник ужито неправильно? Чому?

335 Відредагуйте речення й запишіть.

1. Із-за непогоди поїздку довелося відложити. 2. Ходити по залізничним коліям дуже небезпечно. 3. Недивлячись на дощ, було задушливо. 4. Ми дуже чекали, коли вчителька об'явить оцінки по диктанту. 5. Мій батько закінчив медицинський університет, але по спеціальності не працював. 6. Я пообіцяв, що повернуся додому в вісім годин. 7. Літом ми бродили по лісам, шукали гриби, малину і ягоди (*З учнівських творів*).

336 Прочитайте. Скажіть, у чому полягає різниця у вживанні сполучень прийменників з іменниками. Із двома парами словосполучень складіть речення.

1. Іде по воду, пливе за водою. 2. Плаває у воді, плаває на воді. 3. Залишився в господарстві, залишився на господарстві. 4. Пішов у ліс, дійшов до лісу. 5. Упав у моїх очах, упав перед моїми очима. 6. Тримав у руці, тримав на руці.

Зауважте! Одним із засобів милозвучності української мови є чергування прийменників *у, в*, уживання варіантів прийменників ***ув, уві*; *з, із, зі*; *перед, переді*; *під, піді*; *над, наді*.**

Слід пам'ятати, що українська мова уникає насамперед збігу голосних, а потім — приголосних звуків. Наприклад: *вивчав у школі, склала в рюкзак, меркнуть ув імлі, бачив уві сні, вийшла з класу, вийдеш із хати, підеш зі мною, повторюють перед іспитом, зупинився*

переді мною, пролітають над озером, зглянься наді мною, сховав під сіном, піді мною сніг розтанув.

Пишемо У	Пишемо В
1. На початку речення перед приголосним: *У Києві…*	1. На початку речення перед голосним: *В Одесі…*
2. Після слова, що закінчується на приголосний: *працював у редакції*. Але перед У, О пишемо В: *приїхав в Україну, відпочив в Одесі.*	2. Після слова, що закінчується на голосний: *працювала в школі*. Але перед В, Ф, ЛЬВ, ТВ, СВ КВ, СФ, ГВ тощо пишемо У: *прочитала у творі, прибирала у квартирі*
3. Після будь-якого розділового знака	

337 ***Хто швидше?*** Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прийменником *у*; б) із прийменником *в*.

Питав (у,в) перехожих, яблука (у,в) кошику, репетиція (у,в) філармонії, автобус (у,в) гаражі, спіймали (у,в) озері, напишу (у,в) листі, іскра (у,в) попелі, відпочивала (у,в) Вінниці, шукала (у,в) сумочці, дід (у,в) брилі, артист (у,в) гримі, аплодували (у,в) залі.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв словосполучень складеться початок прислів'я: «*…від сонця, та її з свічкою шукають*».

338 ***Хто швидше?*** Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прийменником *з*; б) із прийменниками *із, зі*.

Вийшла (з, із, зі) кімнати, вітер (з, із, зі) сходу, охоронець (з, із, зі) зброєю, обговорювали (з, із, зі) учителями, домовилися (з, із, зі) інспектором, говориш (з, із, зі) мною, апельсини (з, із, зі) мандаринами, навчаюсь (з, із, зі) товаришем, ерудованість (з, із, зі) допитливістю, зустрінемося (з, із, зі) однокласниками, майстер (з, із, зі) міста.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв словосполучень складеться початок прислів'я: «*… не товариші*».

339 Спишіть, добираючи з дужок потрібні варіанти прийменників.

1. Іще нема конвалій (у,в) гаю і гай мовчить (у,в) білому спокої, та я весни п'янке дихання п'ю (з, із,зі) його гілля, що мріє (над, наді) мною. 2. Хто рідному краю тепло здо-

буває (з, із,зі) пластів (у,в) підземнім бою, хто (у,в) полі ростить все нові урожаї, той любить Вітчизну свою (*З тв. В. Сосюри*). 3. Яблуко лежить (перед, переді) мною — світле, аж прозоре, мов янтар (*М. Рильський*). 4. Я чув (ув,уві) сні, як шепотілися (над, наді) мною віковічні сосни (*Ю. Збанацький*). 5. Сонячний промінчик не згасне (ув, уві) імлі (*К. Тищенко*).

Інтерактивна вправа

https://wordwall.net/play/64721/805/449

Ваш конспект

Частим в усному мовленні є використання прийменника ***по***. Слід пам'ятати, що цей прийменник в українській мові вживається рідко й указує тільки на мету дії (*пішов по воду*), місце (*трава по пояс*), спосіб дії (*чинити по совісті*), стосунок до іншого предмета (*різьба по дереву*).

Часто говорять неправильно: «не дивлячись на обставини» — треба: *незважаючи на обставини, попри обставини*; «на протязі року» — треба: *протягом* (*упродовж*) *року*.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

КОНСПЕКТ ПРОЧИТАНОГО

340 **I** Прочитайте текст, укладіть пам'ятку «Як працювати над конспектом прочитаного».

Конспект — це стислий, але зв'язний і послідовний виклад змісту статті, розділу книжки, брошури. Конспект — це універсальна форма роботи з текстом, у якій поєднується і план, і тези, і виписки, і цитати, і самостійні висновки.

Перед конспектуванням доречно скласти план тексту, щоб визначити найважливіші смислові центри висловлю-

вань, виділити головне в прочитаному, встановити зв'язок між окремими положеннями роботи, подумати, які думки доцільно процитувати.

Основною особливістю конспекту є стисліть і лаконічність викладу матеріалу. То не доречно приступати до конспектування після першого ж читання кожного речення: слід уважно прочитати текст повністю, визначити змістові центри кожної з частин висловлювання (абзацу, кількох абзаців, іноді окремих речень).

Розрізняють такі види конспектів: текстуальні, вільні, комбіновані.

Під час роботи над текстуальним конспектом потрібно знайти в праці дослівну відповідь на поставлене запитання. Такі записи доречно оформлювати у вигляді цитати (повної або скороченої).

Вільний конспект вимагає вміння висловлювати думки своїми словами, уникаючи другорядного, зупиняючись лише на основних фактах.

Під час комбінованого конспектування вільний виклад змісту поєднується з цитуванням.

Конспект — найбільш досконала форма запису в процесі самостійної роботи над книгою.

II Дайте відповіді на запитання.

1. Чому конспект можна назвати найбільш досконалою формою запису в процесі самостійної роботи над книжкою?
2. Чим відрізняються тези статті від конспекту?
3. Які є види конспектів? Розкажіть про особливості роботи над кожним із них.
4. Чому потрібно вміти складати конспекти для самостійного оволодіння знаннями?

341 I Прочитайте статтю Наталії Потапової «Михайло Васильович Остроградський». Визначте основну думку та стиль мовлення статті. Складіть конспект статті, використовуючи різні види конспектування.

МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ ОСТРОГРАДСЬКИЙ

Цей відомий усьому світу математик походив зі старовинного українського шляхетсько-козацького роду

Апостолів, з якого вийшли гетьман Апостол і військовий діяч, контр-адмірал Військово-морського флоту УНР Михайло Михайлович Остроградський.

Михайло Васильович Остроградський

Ізмалку мав пристрасть до різних вимірювань та обчислень, а всілякі механізми цікавили його більше за ігри з однолітками. Хлопець навчався в пансіоні при Полтавській губернській гімназії, де наглядачем служив відомий український письменник Іван Котляревський.

Восени 1816 року Михайло Остроградський став студентом відділення фізико-математичних наук Харківського університету. Інтерес до науки у нього пробудив професор Андрій Павловський, який помітив надзвичайні здібності юнака.

У 1820 році Остроградський, як найкращий студент, отримав ступінь кандидата наук. Проте реакційне чиновництво постійно гальмувало видачу кандидатського диплома, пропонуючи складати все нові й нові іспити. Обурений таким ставленням, юнак повертає одержаний раніше атестат і просить викреслити назавжди його ім'я зі списків студентів. Він їде до Парижа, що був одним із центрів наукових досліджень Старого Світу.

Саме тут у 1822–1828 роках Остроградський відвідував лекції відомих математиків і здобув освіту в одному з найпрестижніших наукових закладів тодішньої Франції — Королівському коледжі. У 1826 році представив Паризькій академії наук свою першу наукову працю з поширення хвиль на поверхні рідини. За свідченням родичів ученого, він виконав цю роботу, перебуваючи в борговій в'язниці і спостерігаючи у вікно за рухом хвиль на річці Сена. Прочитавши її, видатний математик Огюст Коші сплатив його борг і знайшов Остроградському роботу в Колежі Генріха IV. Праця молодого вченого стала значним внеском в гідродинаміку.

До Петербурга Остроградський повернувся вже відомим ученим. У грудні його обрали ад'юнктом Академії наук. Діапазон наукової творчості був надзвичайно широким: від аналітичної механіки, теорії удару та балістики до варіаційного численням, алгебри, теорії чисел, теорії ймовірностей тощо.

Живучи в Петербурзі, ніколи не забував рідної мови. На своїх лекціях дуже часто вживав українські вислови, і взагалі він погано володів російською, розмовляючи або українською, або французькою. Товаришував із Тарасом Шевченком, Семеном Гулаком-Артемовським, родинами Лисенків і Старицьких. Любив приїздити до рідного села, вакації проводив у своєму маєтку, де влаштовував місцевим селянам бенкети.

Його праці стали підґрунтям, на якому будувалася та розвивалася школа механіки. За життя опублікував понад 100 наукових праць, а математики давно звикли до термінів: *рівняння Остроградського, метод Остроградського, формула Остроградського-Ґаусса, принцип Остроградського-Гамільтона.*

1 січня 1862 року Остроградський відійшов у засвіти в Полтаві, дорогою до Харкова, куди прямував на лікування. За заповітом поховали видатного математика в рідному селі.

II За складеним конспектом підготуйте виступ про видатного українського вченого.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

БУДЬМО ВВІЧЛИВІ!

342 Прочитайте поезію Дмитра Чередниченка, визначте тему й основну думку твору. Як ви розумієте назву поезії?

ЯК ТИ З МАТІР'Ю ГОВОРИШ?

Ти чемний, і простий,
І ніжний, і ласкавий.
В тобі добра

Не ріки — море.
Але дозволь мені почути,
Як ти з матір'ю говориш.
У тебе поклики ясні,
У тебе є мета,
Висока і прозора...
Але дозволь мені почути,
Як ти з матір'ю говориш...
Ти геній і герой,
Ти ріки повертаєш
І зсуваєш гори,
Але дозволь одне почути —
Як ти з матір'ю говориш.

343 **I** Складіть і напишіть привітання в месенджері до дня народження:

- комусь із рідних (матері, батькові, дідусеві або бабусі);
- другові / подрузі;
- класному керівникові.

Зверніть увагу на особливості вживання звертань, слів увічливості.

II Чи однакові тексти ви складете для привітання в особистих повідомленнях і для оприлюднення в соціальних мережах? Обгрунтуйте свою думку.

§38 НАПИСАННЯ ПОХІДНИХ ПРИЙМЕННИКІВ

Як правильно написати: *з-за кордону* чи *із закордону*?

З дефісом пишуться складні прийменники з першою частиною ***з*** (***із***): *із-за, з-над, з-під*.

Усі інші складні прийменники пишуться **разом**: *поміж, понад, посеред.*

Окремо пишуться складені прийменники, що утворилися шляхом сполучення іменників, прислівників, дієслівних форм із простими прийменниками: *за винятком, з приводу, поруч з, відповідно до*.

Орфограма. **Правопис прийменників разом, з дефісом, окремо**

Ваш коментар

344 Прочитайте. Обґрунтуйте написання прийменників разом, із дефісом та окремо.

1. Попід горою, яром, долом, мов ті діди високочолі, дуби з гетьманщини стоять. 2. Тече вода з-під явора яром на долину, пишається над водою червона калина. 3. Тече вода із-за гаю та попід водою, хлюпочуться качаточка поміж осокою (*З тв. Т. Шевченка*). 4. Звучав наш сміх в широких коридорах під час перерв у той далекий час (*В. Сосюра*). 5. У зв'язку з дуже великими морозами, у школах навчання не було (*М. Стельмах*).

345 Спишіть, уставляючи пропущені букви та розкриваючи дужки, спочатку речення із прийменниками, що пишуться разом, а потім — речення з прийменниками, що пишуться з дефісом.

1. Лише (з)над хмар часом пр..лине прощання з літом журавлине (*П. Тичина*). 2. З плавнів вставала ніч,..початку морок ліз з(по)між оч..ретів (*М. Коцюбинський*). 3. Стоїть гора високая, (по)під горою гай (*Л. Глібов*). 4. Хтоне жив (по)серед бурі, не збагне журби бе..силля(*Леся Українка*). 5. Баштан жовтіє (по)над яром, курінь бе..верхий ніби спить (*М. Рильський*). 6. Бл..снуло сонце з(по)за гір в з..леному саду (*А. Кримський*).

Зауважте! Прийменники, що утворилися шляхом переходу з прислівників, зберігають особливості правопису. Наприклад:

прислівник	прийменник
І цвістимуть ***навколо*** *сади* (*П. Тичина*).	***Навколо*** *хати мовчки сновигали люди* (*Панас Мирний*).

346 Спишіть, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

1. Зо два десятки хат тулилися (в)здовж (не)широкої вул..чки (*М. Олійник*). 2. Шле день (у)слід хмаркам патлатим проміння сонця з в..рховин (*В. Сосюра*). 3. До(в)кола грядок гордовито походжав пів..нь, водячи за собою курячу ватагу (*Б. Грінченко*). 4. (Оба)біч шляху на чорних полях рівно тягнулися ще (не)заплескані дощами сліди борін (*М. Стельмах*). 5. Я вже й (не)сподівався, що мене викличуть до дошки на(при)кінці уроку (*В. Нестайко*).

347 ***Хто швидше?*** Запишіть подані сполучення слів у три стовпчики: а) із прийменниками, що пишуться разом; б) із прийменниками, що пишуться через дефіс; в) із прийменниками, що пишуться окремо.

(По)біля верб, (з)поміж колосків, (залежно)від обставин, (під)час свята, (за)для себе, (з)під коліс, (по)серед беріз, (за)винятком прикрас, (із)за дерев, (з)перед груші, (на)перекір незгодам, (відповідно)до змін, у(напрямку)до мене, (по)за село, у(зв'язку) з похолоданням, (з)попід воріт, (в)наслідок дощів, (за)допомогою троса, (по)під вікнами, (з)над кручі.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв сполучень слів прочитаєте вислів М. Шевченка.

348 Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тип мовлення. Спишіть, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

Уночі (по)над побереж..ям почав клубочитися туман. Він навально котився (з)над моря на мат..рик. (По)серед туману заст..режливо гукали кораблі й лунав дзвін.

Спали спокійно містечка й села, укутан..і повстяною ковдрою. День завтрашній розгодин..ться й (о)після обіду стоят..ме пр..нишклий, м'який, пр..трушен..ий смагляви сонячним повітрям. Навіть не вір..тиметься, що вночі був такий туман (*За О. Васильківським*).

Інтерактивна вправа

https://wordwall.net/play/64722/218/141

Ваш конспект

Обидва вислови *із-за кордону* й *із закордону* написані правильно. Означають вони «із-за меж країни». Перший вислів утворений від слова *кордон* (межа певної країни), а другий — від слова *закордон* (зарубіжжя).

Послідовність розбору прийменника як частини мови

- Назвіть частину мови.
- Визначте граматичні ознаки: похідний чи непохідний; група за будовою — простий, складний чи складений; на які відношення вказує; з яким відмінком ужитий.

Зразок усного розбору

Поля ***попід*** *небом прослались безкрайні* (*Б. Грінченко*).

Попід — прийменник, похідний (утворений із двох непохідних прийменників **по** і **під**), складний, виражає просторові відношення, ужитий з іменником в орудному відмінку.

Зразок письмового розбору

Попід — прийм., похідн., складн., просторові відношення, з Ор. в.

349 I Спишіть, уставляючи пропущені букви. Виділені прийменники розберіть як частину мови.

Засоби пер..сування становлять важливу складову частину матеріальної культури українців. Українцям здавна були відомі різноманітні засоби пер..сування **по** воді. Найдавнішим **з-поміж** них є пліт, який формували з кількох колод, з'днуючи їх канатами, гужвою (запар..ними в гарячій воді стовбурцями молодих д..рев). Людей, підводи і різні вантажі пер..возили поромами. Існувало багато видів човнів. **Залежно від** способу виготовлення їх можна поділити на два типи — човни із суцільних колод (дуб, кодлуб) і човни із дощок (байдаки, барки).

Сухопутний транспорт українців поділяють на полозний і колісний. Давнішим за походженням є полозний.

Найбільш пошир..ними були робочі сани, які мав у господарстві практично кожен селянин. Серед літніх засобів пер..сування основне місце посідав чотириколісний віз. Він слугував **задля** пер..везення снопів, сіна, соломи, збіжжя (*З календаря*).

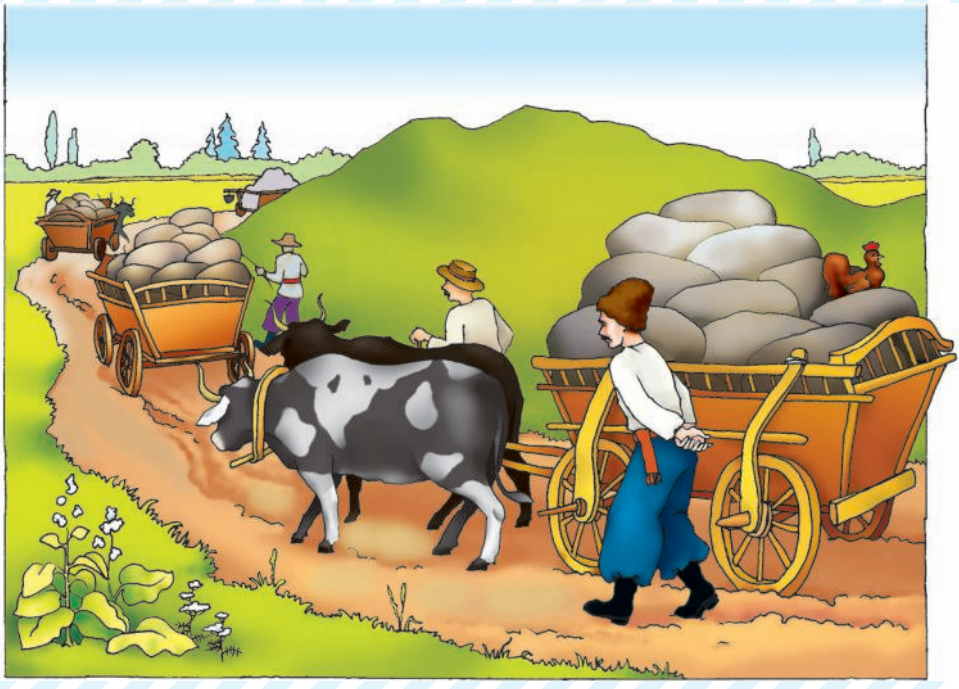

II Уважно розгляньте малюнок. Кого на ньому зображено? Доповніть поданий текст розповіддю про транспорт, який використовували під час таких подорожей. Правильно уживайте прийменники.

Контрольні запитання і завдання

1. Яка частина мови називається прийменником?
2. На які відношення можуть вказувати прийменники? Наведіть приклади.
3. Наведіть приклади словосполучень із такими прийменниками, які вживаються тільки з одним відмінком, із двома чи трьома відмінками.
4. Назвіть непохідні прийменники. Які прийменники називаються похідними?

5. Які прийменники є простими, які — складними, а які — складеними?
6. Сформулюйте орфограму «Написання прийменників разом, з дефісом та окремо».
7. Запишіть подані словосполучення у три колонки: а) із прийменниками, що пишуться разом; б) із прийменниками, що пишуться з дефісом; в) із прийменниками, що пишуться окремо.

Плавають (по)серед озера, світить з(по)між дерев, отримали (в)результаті експерименту, скрадається з(по)над гір, в'ються (по)над шляхом, переміг (у)силу обставин, поглядає (з)під окулярів, зберемося (під)час канікул, блиснуло з(по)за хмар, незважаючи(на) вітер, іде (в)здовж потоку, повернусь (із)за кордону, вийшов (на)зустріч гостям.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших слів словосполучень прочитаєте продовження вислову І. Жиленко: «*Найдорожче — …*».

8. Розкажіть про особливості вживання прийменників *з* (*із, зі, зо*).
9. Розкажіть про особливості вживання прийменника *по*.
10. Розкажіть про чергування прийменників *у, в*.
11. Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прийменником *в*; б) із прийменником *у*.

Скаже (у,в) понеділок, усмішка (у,в) відповідь, риба (у,в) воді, працювала (у,в) університеті, зник (у,в) лісі, завдання (у,в) зошиті, вийшов (у,в) фоє, ящики (у,в) коридорі, темно (у,в) кімнаті, оцет (у,в) пляшці, в'януть (у,в) спеку.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших слів складеться початок прислів'я: «*… в руках, ніж журавель у небі*».

12. Виконайте розбір прийменників як частини мови.

Знову чую я, мов співає мати,
долітає голос до зорі.
І мене виходять зустрічати
край дороги наші явори.

М. Сингаївський

СПОЛУЧНИК

§40 СПОЛУЧНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Яка роль сполучника як частини мови?

350 Прочитайте вірш Андрія Малишка. Скажіть, що з'єднують виділені сполучники — однорідні члени речення чи частини складного речення.

ВОГНИК

Де б не ходив я — в далекій дорозі,
В чужім **чи** у ріднім краю —
Я згадую вогник у тихій тривозі
І рідну хатину свою,
Бо дивляться в далеч засмучені очі,
Хоч тінь там моя промайне,
Бо світиться вогник у темнії ночі,
Мов кличе додому мене!

Сполучник — це службова частина мова, яка служить для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення. Наприклад: *Честь **і** славу матимеш, **якщо** добре працюватимеш* (*Народна творчість*). Сполучник *і* з'єднує однорідні члени речення, а сполучник *якщо* — частини складного речення.

За значенням сполучники поділяються на **сурядні** та **підрядні**.

Сурядні сполучники з'єднують однорідні члени речення або рівноправні частини складного речення, наприклад: *1. Місяць пливе оглядати **і** небо, **і** зорі, **і** землю, **і** море* (*Т. Шевченко*). *2. Потухли води, **але** легкі хмари ще бачили сонце* (*Олександр Олесь*).

Підрядні сполучники з'єднують нерівноправні частини складного речення, наприклад: *Люблю людей землі своєї, **бо** й я землі своєї син* (*В. Сосюра*).

Сполучники до складу членів речення не входять і самі членами речення не бувають.

351 Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок у формі спонукального речення. Назвіть сполучники і скажіть, яка їх роль.

Від чемного привітання й невимушеної розмови виграш обопільний. Невміння ж вислухати товариша, навпаки, лише нервує, псує настрій. Недарма кажуть про таких: *меле, як порожній млин*; *заторохкотіла сорока*; *наче діжка з горохом*.

Є в нашій мові коротке, але напрочуд тепле слово *дякую*. Здавалося б, звичайне слово, але як ним можна розчулити, виявити у співрозмовника повагу й доброзичливість!

Якщо вже зайшла мова про культуру вітань, варто звернути увагу на таке. Традиційно вважалося за велику нечемність зайти до хати в шапці чи в кашкеті, не кажучи вже про перебування в оселі чи за столом. Завітаймо ж нині до будь-якої кав'ярні чи їдальні. Неодмінно впаде в очі: сидять за обідом у шапках. Нікому й на думку не спаде, що така нечемність свідчить про невихованість (*За В. Скуратівським*).

352 Спишіть, добираючи з довідки потрібні за змістом сполучники. Сурядні сполучники підкресліть однією лінією, а підрядні — двома.

1. … швець, … кравець, … коваль, … скрипаль — просто говорильник. 2. … добре працювати, скрізь повагу будеш мати. 3. Посій труд, … слава вродить. 4. … риби наловить, … ніг не замочить. 5. Чоловік має два вуха… один язик, … слухав, … менше говорив. 6. Не брудни криниці, … ще схочеш водиці. 7. Хвалилася калина, … вона з медом солодка (*Народна творчість*).

Довідка: якщо, ні (чотири рази), і (тричі), а (двічі), щоб, бо, що.

За будовою сполучники бувають **прості**, **складні** і **складені**.

Прості сполучники: *і (й), та, але, а, бо, як, що*.

Складні сполучники утворюються з кількох частин і пишуться разом: *зате* (за+те), *проте* (про+те), *якщо* (як+що), *якби* (як+би).

Складені сполучники утворюються з кількох частин і пишуться окремо: *тому що; для того, щоб; тимчасом як; незважаючи на те, що.*

353 Запишіть, вставляючи пропущені букви, спочатку речення з простими сполучниками, а потім — із складеними сполучниками.

1. Зацвіла в долині ч..рвона калина, наче засміялась дівчина-дитина (*Т. Шевченко*). 2. В життя перетвор..мо мрію, щоб дійсністю стала вона (*П. Дорошко*). 3. Ніколи я не знав, що так люблю — до болю, до смертельного жалю — понад Дніпром сріблисті верболози (*М. Рильський*). 4. Т..мнота важчала, ніби самі гори зм..калися над головою (*О. Гончар*). 5. Ще не пр..йшла весна, хоч з гір гр..млять потоки (*Олександр Олесь*). 6. Ніхто тебе не порятує, якщо ти не вряту..шся власними силами (*П. Загребельний*).

354 Спишіть, добираючи з довідки потрібні за змістом складені сполучники.

1. Ми переможемо, … наша справа справедлива (*О. Довженко*). 2. … не поезії дивнії чари, жили б ми убогі, похмурі, як хмари (*І. Франко*). 3. Здоровенний дуб розліг-ся, розширився своїм кострубатим гіллям, … аж темно під ним (*М. Коцюбинський*). 4. У селі було тихо, похмуро, … сонце вже встало (*Г. Тютюнник*). 5. … ми збиралися в дорогу, несподівано вітер пригнав дощову хмару (*О. Іваненко*).

Довідка: коли б, тому що, так що, тимчасом як, дарма що.

За способом уживання в реченні сполучники поділяються на **одиничні**, **повторювані** і **парні**.

Одиничні сполучники вживаються один раз для зв'язку однорідних членів речення або частин складного речення, наприклад: *1. Над селами, над нивами, лугами* ***та*** *долинами велика хмара йшла* (*Л. Глібов*). *2. Коли-не-коли блискавиця з-за гори поморгувала та роздавався глухий поклик далекого грому* (*Панас Мирний*).

Повторювані сполучники вживаються кілька разів для зв'язку частин складного речення або одного ряду однорідних членів, наприклад: *1.* ***І****виріся на чужині,* ***і****сивію в чужому краї* (*Т. Шевченко*). *2.* ***Ні*** *повітря не ворухнеться,* ***ні*** *пташка не защебече* (*М. Коцюбинський*).

Парні сполучники складаються з двох частин, які вживаться при двох різних однорідних членах речення або частинах складного речення, наприклад: *1. Багаття вихопило з темряви як людей,* ***так і*** *ближні дерева* (*В. Козаченко*). 2. ***Якби*** *на кропиву не мороз,* ***то*** *вона б усіх людей пожалила* (*Народна творчість*).

355 Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники складали речення з повторюваними сполучниками. Олег записав у зошиті: «*Веселка встала над селом і розкинула своє перевесло над лісом і над річкою*». Світлана записала у зошиті: «*І місяць, і зорі — усе сховала за своїм темним простирадлом дощова хмара*». Хто правильно виконав завдання? Свою думку обґрунтуйте.

356 I Спишіть, вставляючи пропущені букви. Підкресліть сполучники, надпишіть над ними, до якої групи за вживанням вони належать.

Наполегливе і бе..перестанне навчання — ось що зараз потрібне молодій людині. Навчатися треба завжди. До кінця життя не лише вчили, а й училися всі найв..датніші вчені. Якщо перестан..ш навчатися, то не зможеш навчати, бо знання дедалі зростають, ускладнюються. Потрібно при цьому пам'ятати, що найкращ..й час для навчання — молодість. І в дитинстві, і в юності, і в молодості розум людини спр..йнятливий до вивчення мов і математики. Навчаючись, людина не тільки здобуває знання, а й розвива..ться і морально, й естетично.

Умійте не витрачати часу на дрібнич..ки й відпочинок. Бер..жіть себе для набуття знань знань та навичок, які лише в молодості ви мож..те засвоїти легко й швидко (*З журналу*).

II Визначте тему й основну думку висловлювання.

Ваш конспект

Головна роль сполучника як службової частини мови — поєднання однорідних членів речення і частин складного речення.

§41 СУРЯДНІ СПОЛУЧНИКИ

Чим особливі сурядні сполучники?

Сурядні сполучники за значенням поділяються на три групи: **єднальні**, **протиставні** і **розділові**.

Єднальні сполучники: *і (й), та (у значенні і), не тільки…а й, як…так і*. Наприклад: *Не лінися рано встати* ***та*** *замолоду більше знати* (*Народна творчість*).

Протиставні сполучники: *а, але, проте, зате, однак*. Наприклад: *Узимку сонце світить,* ***та*** *не гріє* (*Народна творчість*).

Розділові сполучники: *або, чи, то…то, не то…не то, чи…чи, або…або*. Наприклад: ***Або*** *розумне казати,* ***або*** *зовсім мовчати* (*Народна творчість*).

357 Прочитайте і відгадайте загадки. Визначте групи за значенням сурядних сполучників.

1. Летіла стріла та впала в лободу, шукаю, та не знайду. 2. На дереві я родився в кожусі, кожух розірвався, і я на землю впав. 3. Воно належить мені, але інші вживають його частіше за мене. 4. У чистому полі прив'язані коні; ні взяти, ні вузла розв'язати. 5. Чи з-за гори, чи з-за лісу золота діжа сходить (*Народна творчість*).

Відгадки: блискавка, каштан, ім'я, небо і зорі, сонце.

358 Спишіть, добираючи з довідки потрібні сполучники.

1. Правду кожний любить, … не кожний хвалить. 2. Іржа їсть залізо, … печаль — серце. 3. У Федорки різні одговорки:… ноги болять, як треба жать, … в попереці колька, як іде прополка. 4. Говорити… не думати — те саме, що стріляти й не цілитися. 5. … пан, … пропав. 6. За гроші не купити… батька, … матері, … родини (*Народна творчість*).

Довідка: а, та, або…або, ні…ні…ні, і, і, то…то.

359 ***Хто швидше?*** Запишіть подані сполучення слів у три стовпчики: а) із єднальними сполучниками; б) із протиставними сполучниками; в) із розділовими сполучниками.

Осика й граб; усмішка, а не сльози; стояти або сидіти; то дощ, то сніг; злякався, та не розгубився; смішно і весело; ні діти, ні батьки; глина та пісок; знати або вміти; дорогий, але зручний; казка чи легенда; світить, однак не гріє; не тільки ми, а й друзі; поїхав, а не пішов; зшити чи зв'язати; літо або осінь.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших слів складеться початок вислову П. Грабовського: «… *гармати*».

Якщо однорідні члени речення з'єднані одиничними єднальними або розділовими сполучниками, **кома не ставиться**. Наприклад: *1. Шумить вода по листі, по гіллі* ***і*** *спраглу землю напуває щиро* (*М. Рильський*). *2. Хай на своїм віку кожен посадить дерево в полі* ***чи*** *в садку* (*І. Нехода*).

Якщо однорідні члени речення з'єднані одиничним протиставним сполучником, між ними ставиться кома. Наприклад: *Сонечко ще не сіло,* ***але*** *вже хилилося на захід* (*О. Кобилянська*).

Повторювані сполучники можуть уживатися перед усіма однорідними членами або лише перед частиною їх. Коми при цьому ставляться між усіма однорідними членами. Наприклад: *Як тішать нас озера, гори, квіти, роса,* ***і*** *теплий грім,* ***і*** *шепіт віт* (*М. Зеров*).

Якщо однорідні члени з'єднані парним сполучником, кома ставиться перед другою його частиною. Наприклад: *На довгому віку довелося звідати* ***як*** *радості,* ***так і*** *печалі* (*Панас Мирний*).

Пунктограма. **Кома при однорідних членах речення, з'єднаних сполучниками**

360 І Спишіть, ставлячи пропущені розділові знаки.

1. Погуляю понад морем та розважу своє горе. 2. Крізь верби сонечко сіяє і тихо гасне (*З тв. Т. Шевченко*). 3. Вузенька стежечка зникала часом серед кам'яної пустелі або ховалась під виступом скелі (*М. Коцюбинський*). 4. І сяють і сміються і зорі і квіти і трави (*В. Сосюра*). 5. В небі жайворонки в'ються, заливаються, грають, дзво-

нять цілий день і щебечуть і співають і з весною світ вітають дзвоном радісних пісень (*Олександр Олесь*). 6. Туман стелився як над річкою так і над берегом (*Ю. Збанацький*).

II Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

361 Розв'яжіть мовну задачу.

Чому в першому в першому реченні кому перед одиничним сполучником поставлено, а перед другим — ні?

1. Хутір зовсім зник з очей, і лиманські озера ледве-ледве маячили мені своїм сріблом (*М. Хвильовий*). 2. Найбільшим із див було і є слово (*Є. Колодійчук*).

Зауважте! Одним із засобів милозвучності української мови є послідовне чергування сполучників *і* та *й*.

Оскільки українська мова уникає збігу насамперед голосних, а тоді приголосних звуків, тож між приголосними звуками слід уживати сполучник *і*, а між голосними, голосним і приголосним — *й*: степ і ліс, річка й озеро, липа й дуб.

Пишемо І	Пишемо Й
1. Після слова, що закінчилося на приголосний: *одуд і сова, явір і осика.*	1. Після слова, що закінчилося на голосний: *одуди й сови, явори й осики.* Але перед словом, що починається на Й, Я, Ю, Є, Ї пишемо І: *Ганна і Яків, Олена і Йосип.*
2. На початку речення: *Ідуть дощі.*	
3. Між словами, значення яких протиставляється (антоніми): *біле і чорне, правда і кривда.*	
4. Після будь-якого розділового знака.	

362 Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, добираючи з дужок потрібні сполучники і прийменники.

Десь (у,в) небі тонко видзвонює жайворонок. Мелодійні звуки тануть (у,в) гарячому мареві (і,й) народжуються знов. Вони бентежать душу (і,й) кличуть її за собою. Мені здається, що я зараз злечу над землею (і,й) полину (у,в) безмежному просторі. Ось народився вітерець. Колихнулося золоте море хлібів, (і,й) жайворонка не стало чути. Його пісня потонула (у,в) дивовижному живому гомоні (*Д. Ткач*).

КОПІЮВАННЯ ЗАБОРОНЕНО

363 ***Хто швидше?*** Запишіть подані сполучення слів у два стовпчики: а) із сполучником *і*; б) із сполучником *й*.

Схопив (і,й) кинув, здивувалася (і,й) образилася, твій (і,й) мій, радість (і,й) печаль, село (і,й) місто, книги (і,й) зошити, клен (і,й) липа, сьогодні (і,й) завтра, тин (і,й) ворота.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв перших слів складеться початок прислів'я: «… *увечері*».

364 Запишіть, ставлячи розділові знаки, спочатку речення з однорідними членами речення, а потім — складні речення. Визначте групи сурядних сполучників за значенням.

1. Грає в небі зграя журавлина і в промінні залишає слід (*П. Воронько*). 2. Сонце вже підбилось височенько і косарики звалили чимало трави (*Г. Тютюнник*). 3. Дуби пізно прокидаються весною а польові клени вже викинули клейкі листочки (*І. Цюпа*). 4. Мене приваблює не ясна блакить неба а якась нездолання мрія (*М. Стельмах*). 5. Ми або перемогу здобудемо або вдома не будемо (*О. Гончар*). 6. Або не сокіл я або спалила мені недоля крила (*Леся Українка*).

Ваш конспект

Сурядні сполучники з'єднують однорідні члени речення та рівноправні частини складного речення.		
єднальні (одночасність або послідовність предметів, явищ чи подій)	***протиставні*** (протиставлення предметів, явищ або подій)	***розділові*** (взаємовиключення або чергування предметів, явищ або подій)
і, й, та (= і), ні…ні, не тільки…а й, як…так	*а, але, проте, зате, однак, та (=але)*	*чи, або, чи…чи, або…або, то…то, нето…не то*

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ЧИ ВМІЄТЕ ВИ ВКАЗУВАТИ НА ПОМИЛКИ?

365 І Прочитайте текст мовчки, підготуйтеся до докладного усного переказу.

Похвала, як відомо, кожному подобається, а критика, навпаки, неприємна. Не завжди можна лише хвалити, доводиться вказувати й на хиби. Для того, щоб, критикуючи людину, не принизити її гідності, треба мати неабияке вміння, робити це слід обережно і тактовно.

Якщо дотримуватися правил культури спілкування, то є надія, що людина, якій ви вказуєте на недоліки, не відчуватиме себе ображеною.

Хвалити можна привселюдно, а на помилки слід указувати, як правило, віч-на-віч. Робити це треба по-дружньому. Якщо ви вдаєтеся до критики, слід неодмінно порадити, пояснити, як краще було б зробити певну справу або виконати завдання. Похваліть людину за те, що вона виконує добре, тільки потім вкажіть на помилки і порадьте, як їх уникати.

II Складіть і запишіть діалог, в якому ви тактовно вказуєте на помилку товаришеві.

«І від тебе теж залежить мови рідної краса»

«Треба вміти тримати себе в руках, тактично поводитися в будь-якій ситуації», — важлива порада психолога, та, на жаль, містить лексичну помилку. *Тактично* — це прислівник, спільнокореневий зі словом *тактика*, що означає «способи, прийоми досягнення певної мети; лінія поведінки когось». У пораді психолога ж ідеться про *такт*–почуття міри, що підказує правильне розуміння або оцінку явищ дійсності.

§42 ПІДРЯДНІ СПОЛУЧНИКИ

Яка роль підрядних сполучників?

366 Прочитайте. Скажіть, з якою метою метою вжиті підрядні сполучники.

Соняшники високо піднімали свої голови, мов вони стали навспинячки, щоб мерщій погрітися на сонці (*Панас Мирний*).

Підрядні сполучники за значенням поділяються на кілька груп:

1) **з'ясувальні:** що, щоб, як;
2) **причинові:** бо, тому що, тим що, у зв'язку з тим що;
3) **мети:** щоб, щоби, для того щоб, з тим щоб, аби;
4) **часові:** з того часу як, тимчасом як, після того як;
5) **порівняльні:** мов, немов, немовби, немовбито, наче, неначе, неначеб, неначебто, ніби, нібито;
6) **умовні:** якщо, якби, як, коли б;
7) **допустові:** хоч, хоча, незважаючи на те що, дарма що;
8) **наслідку:** так що.

Зауважте! Щоб визначити вид підрядного сполучника, необхідно поставити питання до залежної частини речення (на її початку вжито сполучник) від головної.

┌── що? ──┐

Наприклад: 1. Ви чуєте, як дзвонить колос у вікна повечірніх зір (*М. Сингаївський*). Як — з'ясувальний сполучник. 2. Готовий я зробити
┌для чого?┐ ┌з якою метою?┐
все для того, аби не бачить вас в такім одчаї (*Леся Українка*). Аби — сполучник мети.

367 Прочитайте. Визначте вид підрядних сполучників за значенням.

1. Місяць, підводячись угору, пірнає в загустілу хмару, так що видніється лише срібний край (*М. Стельмах*). 2. Земле, заквітни розкішно в садах, щоб солов'ї ні на мить не змовкали (*В. Грінчак*). 3. Коли б у людства не було фантазії, було б стократ у світі важче жить (*Г. Коваль*). 4. Як зіронька до місяця сходить, молодая дівчинонька в садочок виходить (*ЛесяУкраїнка*). 5. Дівчина тримала в руках книжки, хоч одягнена була зовсім не по-шкільному (*Г. Тютюнник*). 6. Не можу співати спокійно, бо в серці розпука та гнів (*Б. -І. Антонич*). 7. Роса виблискувала на сонці, немовби переливалися дрібні самоцвіти (*Дніпрова Чайка*).

368 Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники складали речення зі сполучником мети *щоб*. Оленка записала в зошиті: «Я мрію, **щоб** мої батьки

ніколи не знали печалі». Ярослав склав таке речення: «**Щоб** досягти успіху, треба наполегливо працювати». Хто правильно виконав завдання? Свою думку обґрунтуйте.

369 Спишіть, добираючи з довідки потрібні сполучники.

1. … знав, де впадеш, там соломки б підстелив. 2. Людина працює, … жити, а не живе, … працювати. 3. … мало зробили, та багато з'їли. 4. Не біжи, козо, в ліс, … всі вовки твої будуть. 5. Ледачий працює, … мокре горить. 6. Не кажи, … не вмієш, а кажи, … навчишся (*Народна творчість*).

Довідка: що (двічі), наче, коли б, щоб (двічі), хоч, бо.

370 Розв'яжіть мовну задачу.

Якою частиною мови виступає слово *що* в поданих реченнях?

1. Пахне хлібом земля, **що** дала мені сонце і крила. 2. Не шкодую я, **що** не схожі долі — мамина й твоя. 3. **Що** сказати вам, друзі, сьогодні? (*З тв. Д. Павличка*).

371 Спишіть, вставляючи пропущені букви. Складні підрядні сполучники підкресліть однією лінією, а складені — двома.

Папороть — трав..яниста рослина, що ніколи не цвіте, через те що розмножу..ться спорами. Та, за народними повір…ями, у ніч на Івана Купала з'явля..ться на одну коротку мить її вогне́н..а квітка. Якщо комусь удасться зірвати її, здобуде чарівну силу, яка дає змогу знаходити захован..і в землі скарби,..цілювати недужих, розуміти мову звірів і птахів. Для того щоб заволодіти таємничою квіткою, треба мати неабияку сміливість, бо охороняє її нечиста сила. Якщо вір..ти легендам, це декому вдавалося, хоч і доводилося долати чимало перешкод.

Папороть вважалася улюбл..ним зіллям нечистої сили. Тому на Гуцул..щині існував цікавий звичай. Аби папороть не сіялася на полі й не шкодила травам, її били пал..цею навхрест, потім це місце св..ятили (*З календаря*).

Зауважте! Кома при складених підрядних сполучниках *тому що*, *через те що*, *для того щоб*, *внаслідок тогощо*, *після того як* ставиться один раз: або перед усім сполучником, або перед словами *що*, *щоб*, *як* (залежно від інтонації). Наприклад: 1. Ми були готові на серйозні випробування для того, щоб досягти мети. 2. Полку було наказано вийти до самої річки, для того щоб уночі форсувати її (*З тв. О. Гончара*).

372 Спишіть, розкриваючи дужки, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. Після вечері всі (од)разу лягли спати тому що в (ранці) рано треба було вирушати в дорогу (*О. Гончар*). 2. Земля прекрасна ще й тому що в ній живуть (дзвінко)голосі малюки (*Ю. Бедзик*). 3. (Власно)руч Максим спорудив прилади й пристрій для того щоб переконатися у практичному здійсненні (де)яких розрахунків (*Н. Рибак*). 4. Усі (до)дому йшли мовчки після того як хлопці (на)решті втихомирилися (*Ю. Мушкетик*). 5. Косовицю ще не розпочали внаслідок того що (з)вечора (не)сподівано задощило (*А. Матвієнко*).

Ваш конспект

Підрядні сполучники сполучають нерівноправні частини складного речення. Щоб визначити групу за значенням підрядного сполучника, потрібно до підрядної частини речення (вона починається сполучником) поставити питання.

§43 НАПИСАННЯ СПОЛУЧНИКІВ

У написанні яких сполучників найчастіше трапляються помилки?

Складні сполучники пишуться **разом**: адже, тож, отож, також, теж, ніж, аніж, якщо, якби, мовби, немовби, немовбито, начеб, неначеб, неначебто, ніби, нібито, щоб, тобто, зате.

Деякі прості і складені сполучники з частками *б*, *би*, *ж* пишуться **окремо**: або ж, адже ж, але ж, коли б, хоч би, хоча б.

У **складених сполучниках** завжди пишеться окремо кожна складова частина: так що, тому що, через те що, для того щоб, дарма що, після того як, з того часу як. Але: тимчасом як, незважаючи на те що.

Орфограма. **Написання сполучників разом і окремо**.

373 Прочитайте. Поясніть правопис сполучників разом і окремо.

1. У природі ніч існує для того, щоб у тиші росло всіляке зілля і відпочивала людина (*М. Стельмах*). 2. Тож як мудрості доходиш, хочеться і жить, і жить (*П. Тичина*). 3. Коли б не забарилися в дорозі, приїхали б засвітла (*Марко Вовчок*). 4. Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, незважаючи на те що другого дня треба було рано вставати (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Хоч мороз і припікає, зате комарів немає (*І. Франко*). 6. Якби ви вчились так, як треба, то й мудрість би була своя (*Т. Шевченко*). 7. День звичайний, але ж щасливий який (*К. Тищенко*).

Зауважте! Слід розрізняти складні сполучники таж, теж, тож, якби, щоб, проте, зате (які пишуться разом) і поєднання інших частин мови та ж, те ж, то ж, як би, що б, про те, за те (які пишуться окремо).

Сад був невеликий, *зате* густий (*О. Донченко*).

Хлопець усе добре обміркував, проте до роботи ще не брався (*Г. Тютюнник*).

Сполучники ***проте***, ***зате*** *можна замінити сполучником* ***але***.

Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці (*М. Коцюбинський*).

Сполучник ***щоб*** *можна заміни-ти сполучником* ***аби***.

Якби́ я була зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю (*Леся Українка*).

Безстрашно битимусь, безтрепетно загину за те, що жив (*М. Бажан*).

Мати нікому не розповідала про те, як нам важко живеться (*А. Тесленко*).

До займенника ***те***, *вжитого із прийменником* ***про*** *або* ***за*** *можна поставити питання* ***про що? за що?***

Що б не трапилося — будь завжди людиною (Є. Гуцало).

Частку ***б*** *можна перенести в інше місце речення.*

Як би я тепер хотіла в золоте човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти (*Леся Українка*).

Якщо добре працюватимеш, честь і славу знатимеш (Народна творчість).

У сполучниках ***якби***, ***якщо*** *завжди наголошується другий склад.*

Орест мовчить, насупився. Соня *теж* мовчить, гортає якусь книжку (*Леся Українка*).

Перепочинемо трохи, *таж* дорога не близька (*І. Франко*).

Сполучники можна замінити іншими синонімічними сполучниками: ***теж — також, таж — адже, тож — тому.***

«Що ти зараз читаєш?» з — «Як що? Журнал «Соняшник»!»

У сполученнях слів ***як би***, ***як що*** *наголошується прислівник.*

Нічого нового він не сказав — говорив *те ж*, що й інші очевидці (*В. Кашин*).

А у тебе все *та ж* доріжка в клас (*А. Малишко*).

Частку ж при займенниках ***те***, ***та, то*** *можна опустити, а до них додати* ***саме (сама)***.

374 Спишіть, вставляючи пропущені букви і розкриваючи дужки.

1. (Як)що навіть трап..ться розгніватися на когось, тоді розгнівайся і на себе самого (*М. Гоголь*). 2. Ми б всіх пр..горнули до серця охоче, (як)би нам хоч трохи свободи (*М. Старицький*). 3. (Як)би ми почувалися у світі, коли б оточили себе найвищою стіною — стіною байдужос..ті? (*В. Сухомлинський*). 4. Любить людей мене навчила мати і рідну землю, що (б) там не було (*В. Симоненко*). 5. Про славу думає лицар, а не (про)те, що (б) ціла голова була на плечах (*П. Куліш*). 6. Світ ловив мене, (про)те не впіймав (*Г. Сковорода*). 7. Я не люблю, ненавиджу тебе, беркуте, (за)те, що в грудях ти хова..ш серце люте (*І. Франко*).

375 Складіть і запишіть речення з поданими частинами.

1. … , проте ніяк не міг наздогнати товаришів. 2. Слухаючи пісню, я думав про те… . 3. … , зате зібрали гарний урожай. 4. Я дуже переживав за те… . 5. Якби я одразу здогадався,… . 6. Як би я хотів… . 7. Що б тобі розповісти…? 8. … , щоб досягти успіху.

376 ***Хто швидше?*** Запишіть подані сполучення слів у два стовпчики залежно від того, як пишеться частина, взята в дужки: а) разом; б)окремо.

Видніється ніби (то) гайок, хоч (би) зв'язав сніп, так (що) візьми граблі, то (ж) поклади цукор, адже (ж) запріг у віз, те (ж) написала листа, (тим)часом як пішов дощ, то (ж) африканський слон, дарма (що) борошна мало, (як)що він скаже.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв сполучень слів складеться початок прислів'я: «… , *ніж ніколи*».

377 Запишіть текст, розкриваючи дужки. Усно обґрунтуйте написання сполучників та однозвучних слів.

З самого ранку ми вирушили до лісу, що (б) назбирати ягід. Суниці й полуниці червоніли скрізь так яскраво, що здавалися рубінами на темній зелені трави. Усі працювали завзято, (про)те і я не пас задніх. Коли мій кошик був уже наповнений, я подумав: «Як (би) добре було відпочити під деревом!» Через півгодини наша ватага вже мчала до лісової річечки, яка те (ж) була однією з принад нашої мандрівки.

Надвечір ми поспішали додому, що (б) наступного дня повторити те (ж) змагання в лісі й на річці..За день ми трохи втомилися, (за)те як приємно провели час (*З журналу*).

Ваш конспект

Найчастіше трапляються помилки в правописі сполучників *мовби, немовби, немовбито, начеб, неначеб, неначебто*.

Якщо *неначеб, начеб, немовби* поєднуються зі вказівним займенником *то*, пишемо окремо: Хлопець здивувався, неначеб то не звичайний камінець, а якесь диво (*С. Дерманський*).

Адже ж, хоч би, хоча б пишемо окремо.

Розбір сполучника як частини мови

Послідовність розбору

- Частина мови.
- Граматичні ознаки:

а) група за значенням — сурядний чи підрядний;

б) група за будовою — простий, складний чи складений;

в) група за вживанням — одиничний, повторюваний чи парний;

г) що сполучає — однорідні члени речення чи частини складного речення.

Чим люди частіше черпають з криниці, **тим** краща **й** чистіша в криниці вода (*І. Савич*).

Зразок усного розбору

Чим... тим — сполучник, підрядний, простий, парний, сполучає нерівноправні частини складного речення.

Й — сполучник, сурядний, простий, одиничний, сполучає однорідні присудки.

Зразок письмового розбору

Чим...тим — сполучн. , підрядн. , прост. , парн. , сполучає нерівнопр. част. скл. реч.

Й — сполучн. , сурядн. , прост. , одиничн. , сполучає однор. Прис.

378 Прочитайте текст, підготуйтеся до докладного усного переказу. Виконайте розбір як частини мови виділених сполучників.

ТВОЄ ПРІЗВИЩЕ

Якщо розпитати знаючих людей, пошукати в книжках, **то** віднайдемо потаємний смисл кожного прізвища. Йому довго слугувати людині **й** нащадкам, тому й вибирали влучне, значуще.

Ясна річ, чимало прізвищ пов'язано з різноманітними професіями. Згадаймо, **що** бондар виготовляв бочки, стельмах — вози, гончар — вироби з глини, швець взуття шив, шевчук — син шевця, скляр склив вікна, мірошник перемелював зерно на борошно... От і маємо: Бондар, Бондаренко, Бондарчук, Стельмах, Стельмашенко, Гончар, Гончарук, Гончаренко, Шевчук, Швець, Шевченко, Скляр, Скляренко, Мірошник, Мірошниченко. А ще — Чепіга, Млинченко, Коваль, Ковальчук, Коваленко...

Є й такі прізвища, що вказують на село, місто **або** річку, звідки родом предки: Дончак, Дончик, Славута, Остерський, Шполянко, Лубенченко, Поліщук, Косів…

Священна повага й любов українців до хліба загальновідома. Отож зрозуміла й наявність прізвищ — Паляничко, Овсієнко, Житник, Житко, **а** ще — Пиріг, Мандрика, Книш, Корж, Плачинда, Балабуха.

Цікавий, сповнений несподіваних знахідок світ прізвищ (*М. Слабошпицький*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Довідайтесь, що означає і звідки походить ваше прізвище.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

БЛОГ

1. У яких соціальних мережах ви спілкуєтеся зі своїми однолітками?
2. Які теми ви найчастіше обговорюєте?
3. Чи коментуєте ви чужі дописи?

Блог — це ресурс (сайт чи сторінка) в мережі Інтернет, де користувач регулярно розміщує записи. Це своєрідний онлайн-журнал або щоденник із фотографіями, графічними елементами або мультимедіа. Записи у блозі зазвичай недовгі і згруповані в зворотній хронологічній послідовності. Найчастіше блоги публічні, мають читачів, які вступають у полеміку з автором блогу за допомогою коментарів до запису або у своєму особистому блозі.

379 Прочитайте допис. Поміркуйте, з якою метою його створено. Чи зацікавила вас авторка переглянути фільм?

Фільм: «Довбуш»

Країна: Україна

Рік: 2023

Режисер: Олесь Санін

Головні ролі: Олексій Гнатковський, Сергій Стрельников, Дар'я Плахтій, Агата Бузек, Матеуш Косьцюкевич та інші

Постер фільму «Довбуш»

Опис (із megogo. net): Картина розповість про діяльність одного з найвідоміших українських борців за свободу — Олексу Довбуша. Він і його опришки довго наганяли страх і сіяли паніку серед угорців і польських поміщиків на території Карпатських гір. Ім'я Довбуша і через довгі роки залишалося символом боротьби українського народу з іноземними загарбниками.

Відгук: ох… Як же я люблю якісне українське кіно.

А ще обожнюю карпатську говірку. Деякі сцени хотілось прослухати ще раз, щоб зрозуміти, що сказали.

Насправді людям, які не знають історію Довбушів, буде важко (з власного досвіду). Я йшла в кіно з повним незнанням. Не знала, що в нього є брат і що взагалі сталось між ними. Тому, якщо ще не дивились, раджу прочитати хоча б анотацію до фільму.

Фільм не скажемо, що дуже «дорослий». Думаю, усім буде цікаво. Завдяки тому, що сучасна українська фільмографія трошечки «американізувалася» або «європеїзувалася» (омг, як я це написала), тобто додала більше екшену і бойових сцен, навіть не фанатам вітчизняного кіно буде важко не оцінити крутизну фільму.

Мені дуже лайк загальна естетика фільму. Українські Карпати, польські фортеці, полювання, переховування в лісах… Я ніби відчула запах весняного лісу, відчула, як легенький вітерець пробігся по тілу, почула кожен постріл, кожен стукіт коліс карети польської княжни. Дуже багато дрібних деталек впадали в око (у хорошому сенсі).

Скільки ж у нас симпатичних акторів. І хлопців, і дівчат. Актори просто . Марійка надзвичайно припала до душі. Ще гріли серце гуцульські звичаї (весілля, поховрони). Окремий уклін костюмерам. Усі такі колоритні й етнічні (?).

І ще одненьке, чого не очікувала. В опришків такі стратегічно-правильні, стратегічно-неймовірні виходи. Найяскравіший приклад — це там, де вони грабують залізну карету з московськими грішми. Ідеально, до найменших дрібниць продуманий план, неперевершена командна робота, яка була досягнута за дуже короткий проміжок часу. Або майже остання сцена, де Олекса під прикриттям бранця проникає у фортецю поляків, заздалегідь перемануивши на свій бік усіх солдатів, що прийшли по його голову. Це було неймовірно.

Я люблю запам'ятовувати цитати з фільму, який сподобався. Таке рідко буває, щоб прямо запало в душу. А цього разу аж три репліки! Що б це могло значити?)

Цитую: «То є мої гори. Я в них ґазда. А хто прийде в мою хату і буде правити, як мені жити, вихаркає свої печінки, бігме Боже»; «Ми боремося за свою волю. А за що воюєте ви?»; «Марічко, я не хочу тікати. Я хочу жити. Хочу жити тут, вільно на своїй землі!» Сильно…

Ой-ой-ой. Я забула згадати ще одну, дуже важливу для моєї романтичної душі сцену. Перша зустріч Марійки й Олекси після того, як він «воскрес». Дуже чуттєва, ніжна картина. А слова аххх… (трошки авторського контенту). «Твої оченята. І твої вуста… Як же часто я цілував їх у своїх снах»… * автор знепритомнів від передозу милоти й емоцій *

І з цього всього випливає риторичне питання: кого вони зібралися завоювати? Невже цей народ можна зламати? «… ніяка куля нас не візьме, коли будемо боронити свою землю».

Дякую.
P. S. Чекаю ВАШІ відгуки під цим повідомленням)))

II Напишіть коментар до допису.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

НЕТИКЕТ

380 I Прочитайте тексти А і Б, визначте тему й основну думку кожного висловлювання.

Текст А

Поняття *нетикет* з'явилося в середині 80-х років XX століття. Це правила спілкування в інтернеті. Нетикет створений для того, щоб усім (і досвідченим користувачам, і новачкам) було однаково комфортно спілкуватися в інтернет-просторі. Дотримуватися нетикету вкрай необхідно, адже мережа — це громадське місце. Тому не можна робити ті речі, які не заохочуються в будь-якому цивілізованому суспільстві.

Процес становлення нетикету ще триває, однак основні його правила вже можна прописати.

Пам'ятайте, що ви спілкуєтесь із людиною. Користувачі інтернету досить часто забувають, що за текстовим повідомленням на екрані стоїть жива людина. Тому уникайте тролінгу, не провокуйте конфліктних ситуацій, а перед тим, як написати щось образливе, подумайте, чи змогли б ви сказати це віч-на-віч.

Дотримуйтеся тих самих правил поведінки, що й у реальному житті. Віртуальне спілкування часто дає людям відчуття анонімності, яка асоціюється з безкарністю. У зв'язку з цим користувачі мережі починають дозволяти собі більше, ніж у звичайному житті.

Цінуйте індивідуальність. Технічні засоби дають змогу швидко копіювати тексти й зображення. Проте віртуальна комунікація не повинна стати фальшивою. Не використовуйте автоматичне розсилання привітань, краще напишіть кілька своїх щирих слів. Не забувайте про персональні звертання.

Будьте грамотною людиною та дбайте про свій імідж. Враження про людину в Інтернеті складається з її висловлювань. Пишіть грамотно та логічно, перевіряйте правдивість фактів, які ви наводите. У жодному разі не можна використовувати ненормативну лексику, нехтувати розділовими знаками, зловживати скороченнями та абревіатурами.

Будьте ввічливими. Привітатися, подякувати, попрощатися зі співрозмовником потрібно навіть у найкоротшій переписці. Коли йдеться про офіційне листування, якщо ви ще не готові відповісти по суті справи, то повідомте респондента про отримання листа. Адресант знатиме, що його лист не потрапив у спам і спокійно чекатиме відповіді.

Будьте гнучкі в стилі та форматі спілкування. Зважайте на те, з ким, у який час і з якою метою ви спілкуєтеся. Те, що допустимо в одній групі, можуть вважати за образу та зневагу в іншій.

Будьте обережні з невербальними засобами спілкування. Поширюючи емотикони, малюночки, світлини й гіфки, будьте обережні. Подумайте, чи доречно це саме в такому форматі спілкування й чи правильно зрозуміють їх ваші співрозмовники.

Поважайте приватність. Оприлюднення повідомлень, особистих світлин та іншої інформації, яку ваш співрозмовник надсилав у приватному листуванні, є неприйнятним.

Не втручайтесь у конфлікти й не провокуйте їх. Доволі часто на просторах іінтернету виникають конфліктні ситуації. Зазвичай основна мета таких суперечок — викликати реакцію у користувачів. Глобальна мережа не забороняє флейми, але ними не можна зловживати. Нетикет не заохочує дій, які провокують справжні інформаційні війни.

Не будьте надміру критичними. Некоректних і нав'язливих настанов ніхто не любить. Навіть доброзичливими порадами не варто зловживати. Якщо ж ви все-таки звертаєте увагу користувача на його помилку, робіть це тактовно й непублічно.

Пам'ятайте про безпеку. Намагайтесь без зайвої потреби не вказувати приватну інформацію на своїх сторінках, перевіряйте безпечність сайтів.

Допомагайте іншим там, де ви це можете зробити. Якщо ви є компетентними у певній сфері й можете дати відповідь на поставлене в мережі запитання — відповідайте. Обмінюйтесь інформацією, оскільки сам інтернет розвинувся завдяки бажанню людей ділитися нею.

Пам'ятайте про авторське право. Не видавайте роботи, завантажені з інтернету, за свої — це не лише не чесно, але й не законно. Також не варто поширювати захищені авторським правом матеріали, адже це прирівнюється до крадіжки.

Не майте ілюзій і поважайте віртуальний простір інших. Отже, дотримання основних правил нетикету уможливлює коректну та безпечну інтернет-комунікацію (*А. Баранова*).

Текст Б

Найбільшими перевагами інтернету є можливості швидко знаходити певну інформацію і спілкуватися з людьми з різних куточків світу. Спочатку інтернет об'єднував науковців, бізнесменів, а потім дав змогу всім охочим користуватися можливостями глобальної мережі. У ній часто можна знайти друзів, цікаві ресурси для навчання й саморозвитку, здійснити віртуальну мандрівку до незнаних країв або ж екскурсію до музею.

Через деякий час інтернет став місцем, а цифрові технології, зокрема нейромережі, штучний інтелект — засобами цькування, поширення неправдивої інформації, шахрайства, пропаганди жорстокого ставлення й насильства, створення фальшивих особистостей тощо. Тож людина може постраждати внаслідок недотримання правил інформаційної гігієни та безпечної поведінки в інтернеті (*З журналу*).

II Прочитайте повідомлення, складене семикласницею. Яких помилок припустилася дівчина?

Привіт Таміла! Я склала план нашої частини проєкту «Дбайливе ставлення до довкілля — це теж патріотизм». Давай зустрінемося пів п'ятої в бібліотеці й усе обміркуємо!

III Розкажіть, чи доводилося вам зазнати цькування, погроз або образ у соціальних мережах? Чи відомі вам випадки шахрайства в мережі? Утворивши 4 групи, створіть проєкти:

- «Нетикет — правила спілкування в інтернеті», над яким працюватимуть дві команди окремо одна від одної;
- «Як уникнути небезпеки в інтернеті (соцмережах)», над яким так само працюватимуть окремо дві команди.

Проведіть обговорення проєктів і визначте найкращий з-поміж них.

Контрольні запитання і завдання

1. Яка частина мови називається сполучником?
2. Яку роль виконують сурядні сполучники, а яку — підрядні сполучники?
3. Як поділяються за значенням сурядні сполучники?
4. Як поділяються за значенням підрядні сполучники?
5. На які групи за будовою поділяються сполучники?
6. На які групи за вживанням поділяються сполучники?
7. Сформулюйте орфограму «Написання сполучників разом і окремо». Наведіть приклади.
8. Запишіть подані сполучення слів у два стовпчики залежно від того, як пишуться частини, подані в дужках: а) разом; б) окремо.

Ясний, (про)те вітряний день; стомився б, (як)би не допомогли; сміх та (й)годі; квапся, що (б) вчасно прийти; записав те (ж) завдання; те (ж) запізнився на виставу; айсберг — то (ж) крижанаглиба; збагни, що (б) це мало означати; працює, неначе (б)то заведений; думаю (про)те змагання; їдуть, а (би) відпочити; тихо, немов (би) вночі; іти, що (б) не сталося; стомлений, за (те) задоволений; знайди хоча (б) стеблинку; б'єабо (ж) сварить; (тим)часом як усівідпочивали.

КОНКУРС ПІДРУЧНИКІВ

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших слів складеться продовження вислову М. Стельмаха: «І минуле було прожите для того, щоб…».

9. Попрацюйте в парі з однокласником/однокласницею. Прочитайте уважно поради підліткам, які дав американський письменник і бізнесмен ірландського походження Шон Кові. Назвіть прийменники й сполучники.

1. Займай проактивну позицію. Бери на себе відповідальність за своє життя.

2. Починаючи щось, думай, що з цього вийде. Визнач своє призначення й цілі в житті.

3. Насамперед роби найважливіше. Упорядковуй пріоритети.

4. Думай про користь для всіх. Роби щось не лише для себе.

5. Намагайся зрозуміти інших, потім шукай розуміння. Уважно прислухайся, що кажуть люди.

6. Знаходь синергію. Об'єднуй зусилля з іншими для досягнення більшого.

7. Вигострюй пилку. Постійно самовідновлюйся.

«Я хочу сказати своє слово». Скажіть, як ви розумієте кожну з порад. З якими порадами ви погоджуєтесь, а з якими ні? Складіть дві-три поради, які вам допомагають ставати кращими, самовдосконалюватись.

Тестування. Прийменник. Сполучник

https://learningapps.org/watch?v=pgv9gy00v23

Аудіодиктант

Текст диктанту для самоперевірки

ЧАСТКА

§44 ЧАСТКА ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Яка роль частки як частини мови?

381 Прочитайте і порівняйте речення обох стовпчиків. Скажіть, яка роль виділених часток.

Голосно видзвонював піснями соловей.	**Як** голосно видзвонював піснями соловей!
Вам нічого не шкода.	**Невже** вам нічого не шкода?
Ми спізнилися на хвилину.	Ми спізнилися **лише** на хвилину.
Не зробив цього ще.	Не зробив **би** цього ще.
Живуть у злагоді всі люди.	**Нехай** живуть у злагоді всі люди!

Частка — службова частина мови, яка вносить у речення різні додаткові відтінки або слугує для утворення нових слів чи форм слова. Наприклад: 1. ***Лиш*** *до доброї криниці йдуть люди пити водиці. 2. Як****би*** *свині крила, вона* ***б*** *і небо зрила. 3. Каже* ***казна****що, аби пара дарма з рота не йшла* (*Народна творчість*).

Частки можуть увіходити до складу членів речення, але самостійно членами речення не виступають.

За значенням частки поділяються на **модальні, словотворчі** і **формотворчі**.

Модальні частки виражають різні додаткові смислові відтінки значень слів, словосполучень або цілих речень.

382 Користуючись поданою таблицею, розкажіть про групи модальних часток за значенням.

МОДАЛЬНІ ЧАСТКИ

Групи за значенням	Частки	Приклади в реченні
стверджувальні	так, еге, еге ж, авжеж, аякже, гаразд	***Так**, я вільний, маю бистрі думи-чарівниці* (*Леся Українка*).
заперечні	не, ні, ані	***Ні**, сонний спокій зовсім нам **не** сниться* (*В. Сосю-ра*).
питальні	чи, хіба, невже	***Чи** не бачили ви, дядьку, тут буланого коня?* (*Олександр Олесь*).
окличні	що за, що то за, ну й	***Що за** розкіш, **що за** привілля серед степу!* (*Панас Мирний*).
спонукальні	годі, бодай, давай, ну, -бо, -но	***Годі** ридати, на долю нарікати* (*І. Франко*).
підсилювально-видільні	навіть, тільки, хоч, хоча б, лише (лиш), принаймні, аж, же (ж), -таки, -то, та, о, ой, а	***А я таки** мережать буду тихенько білії листи* (*Т. Шевченко*).
уточнювальні	саме, якраз, справді, точно, власне, рівно, майже, приблизно, мало не, ледве не, ніби, наче, начебто	*Хлопець **мало не** плакав із розпачу* (*Б. Комар*).
вказівні	це, то, оце, ото, ось, ось-де, онде	*Мова — **це** віконце, через яке людина бачить світ* (*В. Сухомлинський*).

Ваш коментар

383 Прочитайте. Визначте групи модальних часток за значенням.

1. Небо незміряне всипане зорями, — що то за Божа краса (*М. Старицький*). 2. Для мене багато не треба, щоб серце забилось раптово: лиш латочку рідного неба та матері лагідне слово (*Д. Луценко*). 3. Ні, наша мова не загине, її не знищать сили злі! (*В. Сосюра*). 4. Невже тобі неволя не обридла? (*Леся Українка*). 5. Життя без книг — це хата без вікна (*Д. Павличко*). 6. Так, знов душа замерзне, знов

КОНКУРС ПІДРУЧНИКІВ

одвикне од радісного коливання трав (*М. Рильський*). 7. Саме тоді, коли тобі найважче, не зупиняйся, йди вперед (*М. Бажан*).

384 Уведіть в речення стверджувальні, заперечні, питальні й окличні частки. Перероблені речення запишіть. Поміркуйте, як увиразнився зміст речень.

1. Я відчув полегшення тієї миті. 2. Гарні квіти розцвіли під вікном.

385 Спишіть, добираючи з довідки потрібні частки, визначте їх групи за значенням. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

1. … той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив (*Леся Українка*). 2. … нудитись, складаючи руки; кличе робітників рідна земля! (*П. Грабовський*). 3. Дорога — … завжди таїна́, в її незвіданості й нерозгаданості є щось спільне з людською долею (*О. Гончар*). 4. … неповторне можна повторити? (*Л. Костенко*). 5. З жарту часом… біда буває (*М. Старицький*). 6. … повійнуло свіжістю надворі! (*М. Зеров*). 7. … забувай за отчий свій поріг (*А. Малишко*).

Довідка: лиш, годі ж, це, чи, і, як, не.

386 Спишіть, уставляючи пропущені букви. Визначте групи часток за значенням.

1. Де жит..я є, там є і надія. 2. Не гріє мене кожух, лиш слово гріє й тіш..ть. 3. Не бійся-бо людину похвалить, а бійся скривд..ти даремно. 4. Хіба р..вуть воли, як ясла повні? 5. Тільки той не помиля..ться, хто нічого не роб..ть. 6. Чи буде співати пів..нь, чи ні, а сонце таки зійде. 7. Здоров'я — то найбільша цін..ість (*Народна творчість*).

387 Розв'яжіть мовну задачу. Семикласники визначали, якими частинами мови є виділені слова у поданих реченнях. Галина визначила, що вилілені слова — частки. Чи правильно виконала завдання дівчинка?

1. Чи **справді** так було? (*Л. Глібов*). 2. **Справді** вихована людина ніколи не хизується своїми манерами

КОНКУРС ПІДРУЧНИК

(*В. Сухомлинський*). 3. **Як** радісно, **як** весело на білім світі жить! (*Л. Глібов*). 4. Розкажи, **як** за горою сонечко сідає (*Т. Шевченко*).

Формотворчі частки слугують для утворення форм умовного і наказового способів дієслова. Наприклад: 1. *Дивлюся на море широке, глибоке, поплив* ***би*** *на той бік — човна не дають* (*Т. Шевченко*). *2.* ***Хай*** *ллються співи голосні* (*В. Сосюра*).

388 Спишіть, уставляючи на місці пропусків формотворчі частки *би* (*б*), *хай, нехай.*

1. … сяє над людьми сонцем правда і надія (*Леся Українка*). 2. … шумить єдиним світлим шумом світлий Дніпр (*М. Рильський*). 3. Я хотіла… людям для підмоги у кожну мить подати голос свій (*В. Ткаченко*).

Словотворчі частки слугують для утворення нових слів і виступають як префікси або суфікси. Наприклад: 1. *У нашім раї на землі* ***ні****чого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим. 2. Без ворогів можна в світі як-****небудь*** *прожити* (*Із тв. Т. Шевченка*).

389 Спишіть, уставляючи пропущені букви. У виділених словах позначте словотворчі частки як префікси або суфікси.

1. **Ніколи** не кажи, що не вмі..ш, а завжди кажи, що навчишся. 2. **Деколи** й таке буває, що пал..ця стріляє. 3. **Колись** і на нашій вул..ці свято буде. 4. Краще..мóвчати, ніж **абищо**..казати. 5. **Як-небудь** зробив, то й дірку від бубл..ка заробив. 6…першу **бозна-як** хвалилися, а тоді з сорому крізь землю провалилися. 7. Сова хвалилася, що в неї діти **якнайкращі** в світі (*Народна творчість*).

390 І Спишіть, ставлячи розділові знаки при дієприслівникових зворотах. Підкресліть частки. Визначте, до якої групи за значенням вони належать.

Аж за селом на обрії стоїть собі самотнє дерево в хлібах. Його чублять вітри. У грозу б'є блискавка поруч, але ж у

дерево не влучає. Навіть трактори оборюють це місце вивертаючи ріллю під новий урожай. Навесні стара яблуня розвивається, шелестить листям радіючи сонцю. І раптом вибухає білим цвітом, неначебто біла хмарка летить над полем. Хіба не диво? Через усе літо яблуня бреде пшеницями, що колосяться зелено-бузковою хвилею захлюпуючи дерево. Та ось хліба сполoвіли, налився золотом важкий колос і похилився. Дерево ж стало темно-зеленим. Здалеку. Підійди ближче — а по ньому, неначе ліхтарики, восково-жовті яблучка світять (*В. Довжик*).

II Чи вмієте ви помічати красу довкілля? Складіть продовження тексту, використовуючи малюнок. Які частки ви використаєте?

Ваш конспект

Щоб надати слову або висловлюванню певного змістового чи емоційного відтінку, використовують службову частину мови — частку. Частки передають різні людські почуття: захоплення, обурення, певність, непевність.

Частки також служать для творення займенників і прислівників (виступають префіксами або суфіксами), а також допомагають утворити умовний і наказовий способи дієслова.

§45 ПРАВОПИС ЧАСТОК

Який основний принцип написання часток?

Частки можуть писатися **окремо, разом** і **з дефісом**.

- Частки ***би (б), же (ж), то, ось, он*** зазвичай пишуть **окремо** від інших слів: *написав **би**, зроби **ж**, ось **як**.*
- **Разом** ці частки пишуть у складі сполучників та інших часток: *те**ж**, та**ж**, мов**би**, немов**би**.*
- **Разом** зі словами пишуть частки ***де-, аби-, чим-, чи-, як-, що-, -сь***: ***де**який, **аби**який, **чим**швидше, **чи**мало, **що**хвилини, **як**найшвидше, коли**сь**.*
- **З дефісом** пишуть частки ***казна-, хтозна-, бозна-, будь-, -небудь, -бо, -но, -от, -таки***: ***казна**-як, **хтозна**-коли, **бозна**-який, **будь**-що, як-**небудь**, скажи-**бо**, допоможи-**но**, як-**от**, якби-**то**, подумай-**таки**.*
- **Окремо** від інших слів пишуть частки, якщо між ними й словами, яких вони стосуються, стоїть інше слово: ***аби** до чого, **де** з ким, **хтозна** й що.*

Орфограма. *Написання часток окремо, разом і через дефіс.*

Ваш коментар

391 Прочитайте. Обґрунтуйте написання часток окремо, разом і з дефісом.

1. Як сіячі радіють — тільки-но на землі з'явиться день весняний із пахощами ріллі (*М. Стельмах*). 2. «Не грайся хлібом, то ж бо гріх!» — іще до немовляти, щасливий стримуючи сміх, бувало, скаже мати (*М. Рильський*). 3. І все-таки до тебе думка лине (*Леся Українка*). 4. Без людської праці вся земля від краю і до краю заросла б бур'янами (*О. Довженко*). 5. Цей дріт приносить телеграми хтозна з якої далини (*М. Рильський*). 6. Коли-небудь і про нас згадають (*Т. Шевченко*). 7. Все так же над озером мріє калина, де юність моя протекла (*В. Сосюра*).

392 I Спишіть, розкриваючи дужки.

1. Хотів (би) я знати, про що той струмок у мріях свої шумить між травою. 2. Ви чули (ж)бо так липа шелестить (*З тв. П. Тичини*). 3. Про що (сь) шепоче нам дорога, нехай курна, (за)те пряма (*В. Малишко*). 4. Сонце тільки (но) сіло за лісовими хащами (*М. Коцюбинський*). 5. Не так (то) робиться все хутко, як швидко оком ізмигнеш (*І. Котляревський*). 6. Гора немов (би)то застигла в німому стрибку і святково **сяяла** над світом вічними снігами (*В. Довжик*). 7. Отак (то), друже мій, живи, то (й) весело на світі буде (*Т. Шевченко*). 8. Якби (то) правдонька щербата не була, то, може, й справді б так жила (*Л. Глібов*).

II Виконайте фонетичний розбір виділеного слова. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

393 I Спишіть, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

(Що)дня в подвір'я наше заліта
Упертий дят..л. Сяде (ж) на колоді —
І стук та (й) стук, що й пер..слухать годі.
Мурко вже закрадався до хвоста
І сяк, і так неначе (б) справжній злодій, —
Та де там! Раз — і знявся, й пол..тів,
Н..ряючи під снігом с..нюватим...
Ех, Мурку, Мурку! Ще (б) чого схотів!
Ад (же) не кожне род..ться кр..латим!

М. Рильський

II *«Я хочу сказати своє слово».* Прослухайте поезію Ліни Костенко «Крила» у виконанні Богдана Ступки в цифровому додатку до підручника за покликанням. Поясніть, як ви розумієте вислів *крилата людина*.

Зауважте! Частка *-таки* пишеться окремо, якщо стоїть перед словом, якого стосується, наприклад: *Це був* ***таки*** *великий чоловік* (*Леся Українка*).

394 Складіть і запишіть два речення з часткою *-таки*, щоб вона писалася з дефісом і окремо.

395 ***Хто швидше?*** Запишіть подані сполучення слів у три стовпчики із частками, що пишуться: а) разом; б) з дефісом; в) окремо.

(Де)що перевір, коли (небудь) розповім, хтозна (й)кого не клич, розкажи (бо) про своє місто, казна (про)яку принаду, не (аби)які фахівці, швидше (ж)бо відріж, (що) найшляхетніший рід, тільки (но) відповів, весна неначе (б) сон, де (про)що згадали, (будь)яка допомога, (бозна) який стогін, (чим)швидше прийшла, все (ж)таки це не туман, якби (то) порадила, бозна (в)які хащі.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв сполучень слів складеться початок вислову П. Грабовського: «… *ще милішою стає*».

396 Спишіть, розкриваючи дужки.

1. Як (би)то посіяв вчасно, то й вродило (б) рясно. 2. (Будь)яка робота легка, коли її робити з охотою. 3. Що (б) зерна було доволі, зустрічай сонце в полі. 4. «Якось (то) воно буде!» — сказала миша в котячих зубах. 5. Ледачий хотів (би) все мати, та нічого не робити. 6. Справжній майстер не вміє робити (аби)як (*Народна творчість*).

397 Спишіть фразеологізми, розкриваючи дужки і добираючи з довідки синоніми.

Неначе (б) камінь з душі спав, немов (би) Пилип із конопель, мов (би) полуда з очей спала, неначе (б)то корова язиком злизала, (чи)мало води спливло.

Довідка: заспокоїти, недоречно або невчасно зробити, нарешті правильно зрозуміти, безслідно зникнути, дуже давно.

398 І Запишіть подані сполучення слів у три стовпчики із частками, що пишуться: а) окремо; б) з дефісом; в) разом.

Слухай (но), (аби)куди не йди, то (ж) будь уважний, зробив (аби)як, озвався тільки (що), тим (то) й ба, (що)дня тут буваю, схаменувся (таки), хтозна (з)ким, утікав (чим) швидше, (чи)мало часу, коли (небудь) буде, усе мов (би) добре, умій (будь)що робити, тихо все (ж)таки, тьохнуло неначе (б)то, сміх (таки)корисний.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв перших записаних слів складеться продовження вислову Т. Шевченка: «*На те й лихо, щоб…*».

Ваш конспект

Загальне правило написання часток в українській мові таке: частки як службові слова, що підсилюють, уточнюють, обмежують, стверджують, заперечують чи забарвлюють значення повнозначних слів, пишуться з цими словами зазвичай окремо.

§46 НЕ І НІ З РІЗНИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ

Які випадки написання *не* з різними частинами мови є найскладнішими?

Правила написання ***не*** з різними частинами мови можна поділити на три групи:

1) з іменниками, прикметниками, прислівниками;
2) з дієсловами і дієприслівниками;
3) з дієприкметниками.

З іменниками, прикметниками, прислівниками *не* пишуть **разом**:

- якщо слово не вживається без *не*, наприклад: *1. Наперед* ***невода*** *риби не лови. 2.* ***Нездарному*** *танцюристу музика заважає. 3. Хто* ***невтомно*** *працює, той ніколи не сумує* (*Народна творчість*);
- якщо іменник, прикметник або прислівник із *не* можна замінити синонімом, наприклад: 1. ***Неправдою*** (*брехнею*) *світ пройдеш, та назад не вернешся. 2.* ***Недобрий*** (*злий*) *сусід — велике лихо. 3. У роботі час спливає* ***непомітно*** (*швидко*) (*Народна творчість*).

З іменниками, прикметниками, прислівниками *не* пишуть **окремо**:

- якщо є протиставлення сполучниками ***а, але***, наприклад: 1. ***Не*** *сокира теше,* ***а*** *чоловік. 2. Краще навчить* ***не*** *старий,* ***а*** *бувалий. 3. Комар пищить* ***не*** *голосно,* ***а*** *тихо; та все ж спати не дає* (*Народна творчість*);

- якщо іменник, прикметник або прислівник є присудком: 1. *Кінь свині не товариш. 2. Дружній череді і вовк не страшний. 3. У Петрівку й у погребі не холодно* (*Народна творчість*).

Орфограма. Не **з іменниками, прикметниками, прислівниками**.

Ваш коментар

399 Прочитайте. Обґрунтуйте написання *не* з іменниками, прикметниками, прислівниками разом або окремо.

1. Не краса красить, а розум. 2. На тобі, небоже, що мені не гоже. 3. Козакові в бою не страшно. 4. І золота клітка для пташки — неволя. 5. Хто невчасно сіно косить, той у стріхи їжі просить. 6. Вмить нічого не буває, все нелегкої праці чекає. 7. Після обіду ложка не потрібна (*Народна творчість*).

400 Спишіть, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

1. Зважусь у ліс по тропі (не)ш..рокій тихо, як в білий собор, увійти (*М. Бажан*). 2. Хто визволяє сам, той буде вільний, хто визволить когось — в (не)волю візьме (*Леся Українка*). 3. (Не)вес..ло на світі жить, коли нема кого любить (*Т. Шевченко*). 4. А ти б, М..телику, не дуже-то гордився, бо ти (не)давно сам з гус..ниці вродився (*Л. Глібов*). 5. Поет люб..ть слово, але він (не)слуга слова, він його господар (*М. Рильський*). 6. Кому власна Батьківщина з малих літ (не)дорога, той (не)певна є людина (*П. Грабовський*). 7. Ми (не)легко жили, часом хліба не мали, та пр..світлі хвилини і нам випадали (*М. Луків*).

401 Прочитайте, доберіть до поданих фразеологізмів синоніми з довідки, запишіть їх парами, розкриваючи дужки. Здійсніть взаємоперевірку робіт.

(Не)вартий дірки від бублика, канути в (не)буття, як риба в (не)воді, один від одного (не)далеко відбігли, бачити (не)мало світу, переливати з порожнього в (не)повне, усякими правдами й (не)правдами, (не)сповна розуму.

Довідка: як пташка в клітці, одним миром мазані, бувати в бувальцях, товкти воду в ступі, будь-якою ціною, без клепки в голові, не варта справа заходу, загубитися в історії.

Не **з дієсловами і дієприслівниками** зазвичай пишуть **окремо**, наприклад: 1. *Глибока вода* ***не*** *каламутиться. 2.* ***Не*** *почавши, думай, а почавши, роби* (*Народна творчість*).

Не **з дієсловами і дієприслівниками** пишуть **разом**:

- якщо слово не вживається без *не*, наприклад: ***Нехтуючи*** *здоров'ям,* ***нехтуєш*** *життям* (*Народна творчість*);
- якщо слово має префікс ***недо-*** і виражає неповноту дії, наприклад: *Як кажи: «Дай!», то* ***недочуває*** (погано чує), *а кажи: «На!» — гарно чує.* Але: *Хто занадто в дрібниці вдається, головного може не добачити* (не побачити зовсім) (*Народна творчість*);

З кількома дієслівними формами *не* може писатися **разом або окремо**:

непокоїтися (хвилюватися)	*не покоїтися* (не спочивати)
нездужати (хворіти)	*не здужати* (не змогти)
неславити (ганьбити)	*не славити* (не прославляти)

Орфограма. Не **з дієсловами і дієприслівниками.**

402 Прочитайте. Поясніть одне одному правопис *не* з дієсловами.

1. Хто робить багато справ нараз, не зробить жодної гаразд. 2. Сонливого не добудишся, ледачого не докличешся. 3. Не здужає третього хліба з'їсти. 4. Так нездужає, що й ведмедя за вухо втримав би. 5. Бідний, хоч і ночей недосипає, все одно хліба недоїдає. 6. Як не дочує, то вигадає. 7. Неславлячи своїх дітей, батьки ганьблять самих себе. 8. Не подумавши, і кілочка не заточиш (*Народна творчість*).

403 Спишіть, розкриваючи дужки.

1. Вітри співають, граючи, гудуть на всі лади, човен пливе світ за очі, (не)знаючи й куди (*О. Іваненко*). 2. (Не)покоїлось зелене море. Утікали хвилі від вітру, котились (не)перестаючи (*Б. Грінченко*). 3. Бідна вдова тужить та (не)здужає, а оце вже другий день, як зовсім злягла (*М. Коцюбинський*). 4. Я, на жаль, тоді (не)дослуха́вся до

батьківських порад (*С. Васильченко*). 5. Час (не)стояв; сонце підпливало вище й вище, (не)гріло вже, а почало допікати (*Панас Мирний*). 6. Дощ (не)вщухав цілий день (*Ю. Збанацький*). 7. До кінця (не)дослухавши, (не) перебивай співрозмовника (*В. Сухомлинський*).

404 ***Хто швидше?*** Спишіть, розкриваючи дужки.

(Не)навидіти, (не)навчившись, (не)хтують, не (аплодувати), (не)обходячи, (не)дбала, (не)наїстися, (не)волити, (не)ізолювавши, (не)маршировали, (не)м'яти, (не)інтригуйте, (не)сходити, (не)зчулися, (не)рвую, (не)цвірінчать, (не)іскрилося.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв дієслів, що пишуться з *не* окремо, складеться початок прислів'я: «*… і камінь мохом обростає*».

Зауважте! Дієслово ***не має***, що пишеться окремо, слід відрізняти від заперечного слова ***немає***, що пишеться разом.

Заперечне слово *немає* можна замінити словом *нема*, наприклад: *1.* ***Немає*** (*нема*) *диму без вогню. 2. Хто розуму* ***не має****, тому його і коваль не скує* (*Народна творчість*).

405 Спишіть, розкриваючи дужки.

1. (Не)має бджоли без жала, а троянди без колючок. 2. Без догляду (не)має ладу. 3. Той, хто нічого не робить, ніколи (не)має часу. 4. Добре тому жити, хто (не)має, за чим тужити (*Народна творчість*).

406 ***Хто швидше?*** Запишіть у два стовпчики сполучення слів із дієприкметниками, що пишуться з *не*: а) разом; б) окремо.

(Не)забутий дивний сон, ще (не)дочитаний роман, сорочка (не) випрасувана, (не)засіяне поле, (не)скошений овес, (не)осяяний сонцем степ, (не)закінчені цікаві досліди, (не) загашене нами вогнище, (не)куплена, а подарована річ, (не)достиглий плід, іграшки (не)складені, (не)вивчені уроки.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів складеться закінчення вислову: *«Хочеш їсти калачі — …».*

407 I Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, розриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

Ще в (не)запам'ятні часи на Поділлі, у тихій і зат..шній долині, (не)подалік якої било кр..шталеве джерело, осіли люди. Жили вони мирно і щасливо, аж поки на рідний край (не)напали (не)зчисле́н..і монголо-татарські орди. (Не) раз налітали люті (не)други, але щоразу (не)змінно підіймалося село з руїн.

Одного разу (не)сподіван..о наскочили ординці,..пали-ли село, пов..ли всіх людей у (не)волю. Ні́кому вже було відбудовувати. І тоді сталося диво. На поп..лищі виросли (не)зв..чайні рослини, які (не)боялися вогню, бо самі.. палахували полум'ям і залишалися цілісінькими. Де вони взялися? Це ніким (не)розгадана таємниця. Здавалося, в них уселився дух (не)поборного народу, що його ніякі вороги (не)могли зломити.

Цю рослину й донині називають (не)опалимою купиною (*Народна творчість*).

II *«Я хочу сказати своє слово».* Дізнайтеся більше про цю рослину. У чому її особливість?

Частка ***ні*** пишеться **разом**, якщо вона є префіксом у займенниках і прислівниках, наприклад: *нічий, ніякий, ніколи, нітрохи*.

Окремо частка ***ні*** пишеться, якщо вона відокремлена від займенника прийменником, наприклад: *ні про що, ні до яких*.

***Орфограма. Ні* з займенниками і прислівниками.**

408 Спишіть, розкриваючи дужки. Усно обґрунтуйте написання *ні* з займенниками і прислівниками.

1. Ростуть густі кущі, (ні)ким (не)сіяні, (не)леліяні (*І. Цюпа*). 2. (Ні)чого Ольвія не любить так, як степ (*В. Чемерис*). 3. Щоб жить — ні (в)кого права не питаюсь (*П. Тичина*). 4. Можеш втекти від усього світу, та від себе (ні)куди не втечеш (*О. Гончар*). 5. Ні (в)яких краях на чужині не чув я смутніших пісень (*В. Юхимович*). 6. Людина, що зневажливо ставиться до рідної історії, (ні) трохи не заслуговує на повагу (*О. Довженко*).

409 Спишіть речення, розкриваючи дужки. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

1. Затоплю (не)долю дрібними сльозами, **затопчу** (не)волю босими ногами. 2. (Ні)де (не)весело мені, та, мабуть, весело й (не)буде. 3. (Не)гріє сонце на чужині, а вдоманадто вже пекло. Мені (не)весело було й на нашій славній Україні. 4. (Не)має **гірше**, як в (не)волі про волю згадувать. 5. То (не)вітер, то (не)буйний, що дуба ламає. 6. (Не)здужає Катерина, ледве-ледве дише. 7. А серце жде чогось. Болить, і плаче, і (не)спить, мов **(не)годована** дитина (*Із тв. Т. Шевченка*).

Інтерактивна вправа

https://wordwall.net/play/64747/899/779

Ваш конспект

Часто частку ***не*** з іменниками, прикметниками, прислівниками пишуть разом, коли ці слова є присудками. Тут частку *не* потрібно писати окремо: *Кінь гусці не друг. Моя душа не спокійна. Сьогодні не тепло*.

При написанні частки ***не*** з дієсловами найбільше сумнівів викликає ***недо-***: якщо має значення неповноти дії, пишемо разом (*недобачає в темряві* — погано бачить); якщо ж повне заперечення, пишемо окремо (*головного не добачив* — не побачив зовсім).

Послідовність розбору частки як частини мови

- Назвіть частину мови.
- Визначте граматичні ознаки: розряд за значенням — модальні, формотворчі чи словотворчі; групу за значенням модальних часток.

Зразок усного розбору

Слово — то дивовижний витвір дюдини. Без нього не було б ні письменності, ні літератури, ні пісні (*І. Цюпа*).

То — частка, модальна, вказівна.

Не — частка, модальна, заперечна.

Б — частка, формотворча, слугує для утворення наказового способу дієслова.

Зразок письмового розбору

То — частка, мод. , вказівн.

Не — частка, мод. , заперечн.

Б — частка, формотворч.

410 I Спишіть, уставляючи пропущені букви. Виконайте розбір виділених часток як частини мови.

Добре слово — **це** в..лика сила. Воно надовго западає в пам'ять. Іноді все життя нос..мо ми його в своєму серці. Мабуть, і ви пам'ята..те слова похвальні, слова підбадьорюючі, сказані кимось. Та **чи** багато багато ваших друзів, бл..зьких вам людей зб..рігають у пам'яті слова, сказані вами? Отже, коли ви раді..те за когось із ровесників, хто досяг успіхів на терені спорту чи в навчанні, скажіть про це. Ваше слово буде пр..ємне, адже, як**би** вам його сказали, ви **б** вельми зраділи. І особливо знайдіть тепле слово для людини, яка зазнала невдачі. Тут таке слово особливо потрібне (*О. Горбовський*).

II Напишіть есе «Від ласкавих слів затихає гнів».

Контрольні запитання і завдання

1. Яка частина мови називається часткою?
2. На які розряди за значенням поділяються частки?
3. На що вказують модальні частки? На які групи за значенням вони поділяються? Наведіть приклади.
4. Розкажіть про формотворчі частки. Які форми вони творять?
5. Наведіть приклади словотворчих часток.
6. Розв'яжіть мовну задачу. Якими частинами мови є виділені слова?

1. О, якби-**то** я міг повернути неповторную юність мою! 2. Моя любов — **то** пісні дужі крила в росі світань над шумами дібров... 3. **То** тут, **то** там волошки розцвітали (*З тв. В. Сосюри*). 4. **Ні** долі, **ні** волі у мене нема, залиши-

лась тільки надія одна (*Леся Українка*). 5. **Не** докорю **ні**коли і **ні**кому (*В. Симоненко*). 6. **Ні**, не марно я жив, — я боровся, шукав ідеали (*М. Вороний*).

7. Запишіть подані сполучення слів у три стовпчики з частками, що пишуться: а) разом; б) окремо; в) з дефісом.

Авже (ж) розповів, не вийшов (же)таки в сад, кинув (будь)як, (чим)раз краще, який (небудь) звір, (будь)яка допомога, ніким (не)пофарбований паркан, (хтозна)куди поніс, бозна (про)яке завдання, (де)який запас, не розмовляй хтозна (з)ким, якби (то) приїхав син, (що)дня лагодив тин, не (аби)яка принада, тільки (но) оголосила, хоч (би) раз розповіли.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів складеться прислів'я.

8. Розкажіть про написання *не* з різними частинами мови. Правила ілюструйте прикладами.

9. Запишіть подані сполучення слів у два стовпчики з часткою *не*, що пишеться: а) разом; б) окремо.

(Не)великий водоспад, (не)підготовлений ще виступ, (не)здужає сказати й слова, (не)покоюсь про тебе; (не)сумний, а веселий погляд, (не)добудований високий поріг, (не)одмінно перевір, спитав (не)голосно, сорочка (не)вишита, (не)полагоджений віз, (не)склавши в копицю, стережись (не)правди, ніколи (не)бачений політ, нікому (не)зашкодить.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів складеться початок вислову П. Тичини: «*… — там райдуги встають*».

10. Складіть речення з дієсловом *не має* і з заперечним словом *немає*.

11. Сформулюйте орфограму «*Ні* в займенниках і прислівниках».

12. Виконайте розбір часток як частини мови.

1. Лише краса людей людей навчає жить (*Д. Павличко*). 2. Хіба в світі є хто крилатіший за людину? (*О. Гончар*). 3. Нехай не ятрять прикрощі душі, нехай квітує щирість поміж нами! (*М. Луків*). 4. Музика — це мова почуттів (*В. Сухомлинський*).

КОПІЮВАННЯ ЗАБОРОНЕНО

ВИГУК

§47 ВИГУК ЯК ЧАСТИНА МОВИ. ПРАВОПИС ВИГУКІВ

Чому вигук називають особливою частиною мови?

411 I Прочитайте. Скажіть які почуття виражають виділені слова.

ВИГУК

Виражає сумне і веселе —
Знають літні й дітвора.
Є, наприклад, і **ґвалт**, і **леле**,
Геть, гай-гай і **агов, ура**.
І хіба ж таки не цікаво,
Що є **хай йому грець** і **браво**,
Й ще частіше і **ах**, і **ох** —
Вияв захвату і тривог.

Д. Білоус

II *«Я хочу сказати своє слово».* Чи завжди ви контролюєте своє мовлення? Уявіть себе на місці зображених на світлині підлітків. Які вигуки ви використаєте в такій ситуації?

Вигук — це особлива частина мови, яка виражає почуття, волевиявлення мовця, але не називає їх. Наприклад: 1. ***Ох**, чого моя зіронька плаче. 2.* ***Цить!** Хай говорить серце* (*Із тв. Лесі Українки*).

Вигуки не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови, тому що не називають предметів, ознак, дій, не відмінюються і не слугують для зв'язку слів у реченні. Вигуки не пов'язуються з іншими словами в реченні.

Вигуки не є членами речення. Але на місці самостійного слова вигук набуває конкретного значення і виконує синтаксичну роль того слова, яке замінює. Наприклад: 1. *А зозуля все «ку-ку»* (вигук у ролі присудка); 2. *«Ку-ку» чую здалека* (вигук ужито в ролі додатка).

Інколи вигуки можуть навіть заміняти собою цілі речення: ***Привіт!***

412 Розгляньте таблицю, підготуйте усну розповідь про групи вигуків за значенням.

Групи вигуків за значенням	Що виражають вигуки	Приклади
Емоційні	почуття, переживання, настрій людини	*о, ой, ах, ай, ух, леле, тьху, цур, овва, от тобі й маєш, слава богу*
Спонукальні	наказ, спонукання до дії, привернення уваги	*агов, гей, геть, годі, геть, киць-киць, тпру, вйо*
Етикету	привітання, прощання, подяку, побажання	*добрий день, привіт, до побачення, бувай, дякую, будь ласка, про́шу*
Звуконаслідувальні слова	звуки природи, тварин, машин	*ку-ку, кукуріку, дзень-дзень, бах*

Ваш коментар

413 **I** Прочитайте мовчки текст, перекажіть зміст прочитаного.

Вигуки передають почуття, переживання й бажання найсильніше. Тому й не дивно, що деякі з них складаються всього з одного звука: *а! е! і!о! у!* Це маленькі-маленькі слівця. Далі йде чимала група вигуків, у яких поєнується голосний і приголосний звуки: *ай! ат! ах! ба! га! ге! го! ей! ет! ех! но! ну! ов! ой! ох! уф! ха! хе! хо!* Трапляється, що до складу вигуків входять тільки приголосні звуки: *брр! гм! хм!* Вони можуть складатися з трьох і більше голосних і приголосних: *ага! ану! гей! люлі! нумо! овва! ого! тпру!*

Вигуки ніколи не бувають у спокої: вигукують, радіють, захоплюються, дивуються, жахаються, бояться, зітхають, журяться, сумують, сердяться, тужать, співчувають, докоряють, обурюються, глузують, стогнуть, велять, наказують, спонукають. І багато інших почуттів виражають ці слова.

Чи не здалося вам дивним, що після вигуків стоїть знак оклику? А дивного тут нічого немає. Саме знак оклику відмежовує вигуки від інших слів (*І. Вихованець*).

КОНКУРС ПІДРУЧНИКІВ

II *«Я хочу сказати своє слово».* Уявіть, що з нашого мовлення зникли вигуки. Як це вплинуло б на його емоційність і виразність? У яких стилях мовлення вигуки доречні, а в яких не вживаються?

414 Спишіть, уставляючи пропущені букви. Визначте групи вигуків за значенням.

1. Гей! Чиї це володін..я, хто фортеці тут завів? 2. Довше ч..решня т..рпіть не змогла, глянула, бризнувши білими квітами: о, це в..сна вже пр..йшла. 3. Геть, розб..шако, в далекі ст..пи! 4. Спи, д..тиночко кохана, баю, люлі, бай, а ти, місяцю, до рана в колисоньку сяй! 5. «Ках-ках-ках!» — кот..ться гаєм луна. 6. Прощавай, мій краю, земл..нько свята! 7. Ах, здається, по степу я розгубив свої думки (*Із тв. Олександра Олеся*).

415 Складіть і запишіть речення із вигуком *ай*, який виражав би:

- фізичний біль, страждання;
- тривогу, стурбованість;
- смуток;
- страх.

Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишуться **з дефісом**. Наприклад: *ох-ох-ох, киць-киць, ня-а-ав*.

Також із дефісом пишуться вигуки *їй-богу, їй-право*.

Окремо пишуться вигуки *будь ласка, до побачення, на добраніч*.

Орфограма. *Написання вигуків через дефіс і окремо*

Запам'ятайте правопис вигуків і прислівників	
до побачення	***от тобі й на***
будь ласка	***оце так***
на добраніч	***по батькові***
на все добре	***до речі***
отим то й ба	***на жаль***

416 Спишіть, знімаючи риску.

1. Гей, ну/мо, хлопці, враз, гей, ну/мо на приказ! 2. Ой гиля/гиля, гусоньки, на став! (*Народна творчість*). 3. А я

у гай ходила по квітку ось яку, а там дерева люлі і все отак зозулі: ку/ку! (*П. Тичина*). 4. Дощ сміється, мов залізом дзвонить: «Га/га! Га/га!» (*Д. Павличко*). 5. На/добраніч, зелена діброво! Вже скотилося сонце за гору! (*Олександр Олесь*). 6. Їй/богу, сом був велетенський, завбільшки з дерево (*Остап Вишня*).

Вигуки у вимові виділяють паузами, а на письмі — **комами** або **знаком оклику**. Наприклад: 1. ***Ах,*** *скільки радості, коли ти любиш землю* (*П. Тичина*). *2.* ***Годі!*** *Не буде цього!* (*Є. Гуцало*).

Пунктограма. *Кома, знак оклику при вигуках*

Зауважте! Слід розрізняти вигуки **о, ой** і однозвучні підсилювальні частки.

Після вигуків робиться відповідна пауза, на письмі їх виділяють комами. Після часток немає паузи, розділовими знаками їх не відокремлюють.

Порівняйте:

Вигуки	Підсилювальні частки
О, які були великі зорі (*М. Рильський*). **Ой,** я чогось боюсь. Кажуть, у лісі вовки з'явилися (*І. Франко*).	**О** рідне слово! Хто без тебе я? (*Д. Павличко*). **Ой** летіли лебедоньки через темний бір, поронили біле пір'я та й на батьків двір (*М. Рильський*).

417 I Спишіть, знімаючи риски, ставлячи розділові знаки.

1. «О/ох — важко зітхнув Остап. — обридло мені вже по цих краях горювати». 2. Ой ні! Життя що стерниста нива: не пройдеш, ноги не вколовши. 3. «Е-е щось дуже рано прокинулося сонце, — каже дід Улас, дивлячись на небо, — коли б дощу не було». 4. Ага/га/а тепер я знаю, що далі буде! 5. «Проходьте будь ласка до хати, гості любі!» — припрошувала мати. 6. О вітре, легкокрилий брате, повій на степи безкраї та довгі. 7. О коли б ця ніч швидше проминула. 8. «Ха/ха/ха Ха/ха/а/а» — зарепетувала сова, й гучна луна того скаженого репету по всьому лісі роздалась (*Із тв. Панаса Мирного*).

II Здійсніть взаємоперевірку робіт.

418 Складіть і запишіть діалог за кожним із малюнків, уживаючи доречні вигуки і дотримуючись правил написання вигуків і вживання розділових знаків.

Ваш конспект

Вигук особливий, бо він відрізняється від повнозначних слів тим, що не має лексичного значення і граматичних ознак, а від службових слів — тим, що не виконує властивих їм службових функцій (поєднувати інші слова, надавати їм інших смислових відтінків тощо). Вигуки на письмі виділяють комами або знаком оклику і пишуть окремо або з дефісом.

Послідовність розбору вигука як частини мови

- Назвіть частину мови.
- Визначте групу за значенням.

Зразок усного розбору

***Гей**, рум'яні мої небокраї, ви, міста гомінливі кругом, по країні весна пролітає і шумить журавлиним крилом* (*В. Сосюра*).

Гей — вигук, спонукальний, уживається для привернення уваги.

Зразок письмового розбору

Гей — вигук, спонукальн.

419 Спишіть, розкриваючи дужки. Виконайте розбір вигуків як частини мови.

1. «Здоровеньки були, пастушки!» — усміхнувшись, гукнув подорожній і до гурту спустивсь на (в)прошки у байрак, верболозом порослий (*В. Скоморовський*). 2. Хлюп та хлюп! Кльок та кльок! — отакий (то) наш струмок (*Г. Храпач*). 3. О, це фонтани гуркотливі заіскрились в гущині, це їхні звабні, звучні співи (з)даля почулися мені (*Є. Фомін*). 4. Йдуть качатка (по)одинці, уклоняються Яринці: «Добрий ранок, добрий ранок! Що сьогодні на сніданок?» (*О. Журлива*).

Контрольні запитання і завдання

1. Яка частина мови називається вигуком?
2. Чому вигуки не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови?
3. Назвіть групи вигуків за значенням. Складіть речення з вигуками кожної групи за значенням.
4. Сформулюйте орфограму «Написання вигуків через дефіс і окремо».
5. Спишіть, знімаючи риску.

1. І грім, їй/богу, відступив за гору (*М. Рильський*). 2. «Ох/ох/ох!» — застогнала Кайдашиха, укриваючись рядном (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Ану/те, заграйте що-небудь! (*Панас Мирний*). 4. Так ото зібралися та й кажете дружині й дітям: «До/побачення, вирушаю на лося!» (*Остап Вишня*). 5. «Василько, го/ов! А йди-но сюди!» — гукнув із подвір'я батько (*М. Коцюбинський*).

Тестування.Частка. Вигук

https://learningapps.org/watch?v=pxahf3w6323

§48 ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В 7 КЛАСІ. ДІЄСЛОВО

1. Яка частина мови називається дієсловом?
2. Яка форма дієслова називається неозначеною?
3. Назвіть способи дієслова. У якому способі дієслова змінюються за часами?
4. Наведіть приклади дієслів недоконаного і доконаного виду.
5. Розкажіть про те, як визначити дієвідміну.
6. Як пишеться *не* з дієсловами?

420 У кожній групі знайдіть зайве дієслово, яке відрізняється від інших способом.

1. Вивчу, скажу, біжи.
2. Несімо, ходімо, робимо.
3. Сказала, вивчила б, відповів би.
4. Зроблять, працюватиму, подаруймо.
5. Забринить, згорніть, повідомте.
6. Допомагав, змалював би, розчистив.
7. Відповідаємо, прославляймо, страждаємо.

421 I Спишіть, розкриваючи дужки.

1. В довгу, темную нічку (не)видну (не)стулю ні на хвильку очей. 2. Ох, може б, не було життя таке (не)щасне, якби вогонь (не)нависті (не)згас. 3. **Хто (не) жив посеред бурі, той ціни (не)знає силі.** 4. Збирається в місті за радою рада, та згоди (не)має, панує розрада. 5. Щастя такого (не)має людина ніколи (*Із тв. Лесі Українки*). 6. Я (не)навиджу рабства кайдани (*П. Грабовський*). 7. От вона поневіряється зі своїм старим в убогій хатині, (не) доїдає й (не) досипає (*І. Нечуй-Левицький*).

II Напишіть есе про те, як ви розумієте зміст виділеного речення (висловлювання Лесі Українки).

422 *Хто швидше?* Запишіть подані дієслова в два стовпчики: а) зі вставленою буквою *е* (*є*); б) зі вставленою буквою *и* (*ї*).

Знайд..те, оздоб..те, удосконал..те, ріж..те, мовч..те, скаж..мо, хоч..ш, клич..те, кликат..меш, диву..шся, рад..мо, зна..мо, створ..те, передбача..те, чист..ш.

КОНКУРС ПЕРЕМОЖЦІВ

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв дієслів прочитаєте закінчення вислову Р. Братуня: *«Правди зрадою…»*.

Будьмо уважні!
Якої помилки припустилися? Як правильно?

Давайте підтримаємо петицію.

423 Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники наводили приклади дієслів наказового способу: *співаймо, пішли, сядь, давайте поміркуємо, поясніть, відповіси*. Учитель сказав, що три наведені приклади помилкові, бо утворені неправильно чи не є формами наказового способу. Які з поданих форм дієслів мав на увазі вчитель? Чому?

ДІЄПРИКМЕТНИК І ДІЄПРИСЛІВНИК

1. Які спільні граматичні ознаки мають дієприкметник і дієприслівник?
2. Розкажіть про особливості творення і вживання активних дієприкметників.
3. Як творяться пасивні дієприкметники?
4. Розкажіть про відмінювання дієприкметників.
5. У яких випадках дієприкметники з *не* пишуться разом, а в яких — окремо?
6. Сформулюйте пунктограму «Кома при дієприкметниковому звороті».
7. Розкажіть про творення дієприслівників доконаного і недоконаного виду.
8. Сформулюйте пунктограму «Кома при дієприслівниковому звороті».

424 *Хто швидше?* Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із активними дієприкметниками; б) із пасивними дієприкметниками.

Хвилююча сповідь, незагашена іскра, подарований букет, зеленіючі трави, лежачий камінь, випраний одяг, прив'ялі квіти, застарілі ідеї, непередбачена зупинка, палаюче багаття, здобуті знання, відбудоване село.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв іменників складеться початок прислів'я: «*… боїться*».

Будьмо уважні!
Якої помилки припустилися автори логотипу?
Як правильно?

425 Спишіть, уставляючи пропущені букви. Підкресліть дієприкметникові звороти і, де треба, виділіть комами.

1. Тут щирим серцем сповн..ним любові я чари мови рідної вб..рав (*І. Гончаренко*). 2. Я кохаю Вкраїну омиту прозорим дощем, її грози весін..і, листопади осін..і, коли сиві дуби покриті багряним дощем (*Л. Забашта*). 3. Крізь шляхи п..кельної розлуки, крізь прожиті в труднощах літа мати простяга старенькі руки, нас, малих, до серця пр..горта (*Д. Луценко*). 4. Мова — це найкоштовніший скарб набутий віками нашим народом (*О. Гончар*). 5. Степ у цю пору весь залитий сонцем (*Г. Тютюнник*). 6. Доглянутий дбайливими руками садочок п..шався проти сон..чка буйним цвітом (*Л. Дмитерко*).

Будьмо уважні!
Яких помилок припустилися? Як правильно?

У Карпатах знайдені древні написи висічені на каменях.

426 Спишіть, розкриваючи дужки.

1. Благослове́ (н,нн)і мир праця на цій оно́вле (н,нн)ій землі (*М. Рильський*). 2. Народ непоборен повік, нездола́ (н,нн)а повік його сила лев (н,нн)а (*В. Сосюра*). 3. Трави, напоє (н,нн)і вологою жада (н,нн)ого дощу, ожили (*О. Гончар*). 4. Оста (н,нн)ій жрець печального народу співає гімни, складе (н,нн)і колись (*Л. Костенко*). 5. Мова — це пісня душі, покладе (н,нн)а на слова (*Д. Білоус*). 6. Стривоже (н,нн)і, розмая (н,нн)і вогні ночами не дають мені заснути (*Д. Луценко*).

427 ***Хто швидше?*** Запишіть у два стовпчики словосполучення з дієприкметниками, що пишуться з *не*: а) разом; б) окремо.

(Не)пропалотий город; (не)сказане слово; (не)затоплений досі берег; (не)намальований, а сфотографований звір; (не)закінчений розподіл; робота (не)закінчена; ще (не)опалий цвіт; (не)зоране поле; під (не)розквітлою яблунею; ніким (не)политі квіти.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів складеться закінчення вислову І. Світличного: *«Грати словом — …».*

428 Відредагуйте речення і запишіть.

1. Мої друзі, відпочиваючі в Карпатах, надіслали мені багато фотографій. 2. Ми сиділи біля пахнучої розквітшої акації. 3. Посивівший з роками дідусь усміхався по-молодечому. 4. Серед хащ лежала прогнивша колода. 5. Заблукавшись у лісі, нас промочив дощ. 6. Не прочитавши твір до уроку літератури, мені стало соромно (*З учнівських творів*).

ПРИСЛІВНИК

1. Яка частина мови називається прислівником?
2. Розкажіть про розряди прислівників за значенням.
3. Якими способами творяться прислівники. Наведіть приклади.
4. Які прислівники можуть мати ступені порівняння? Які форми має вищий ступінь порівняння? Розкажіть, як вони творяться. Які форми має найвищий ступінь порівняння? Розкажіть, як вони творяться.
5. У яких прислівниках пишеться одна буква *-н-*, а в яких — дві букви *-нн-*?
6. Сформулюйте орфограму «Правопис прислівників разом, окремо і чз дефісом».
7. Коли в кінці прислівників пишеться буква *и*, а коли — буква *і*?

429 ***Хто швидше?*** Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прислівниками з -н-; б) із прислівниками з -нн-.

Ошукали нежда (н,нн)о, уклонився гости(н,нн)о, зрадів несказа́(н,нн)о, зупинився несподіва(н,нн)о, сказав необач(н,нн)о, завітайте зра(н,нн)я, усміхнувся спросо(н,нн)я, заперечував шале(н,нн)о, ойкнув стривоже(н,нн)о, вивчив бездога(н,нн)о.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв дієслів складеться початок вислову І. Франка: *«…! Добра шукай!»*

430 *Хто швидше?* Запишіть у три стовпчики словосполучення з прислівниками, що пишуться: а) разом; б) з дефісом; а) окремо.

Рушаймо (в)перед, відбіг (далеко)далеко, згодився все (ж)таки, одягнувся (на)спіх, припало (до)вподоби, осоромив (бозна)як, стали пліч (о)пліч, ходять на (в)простець, відлітала (одним)одна, відповів (по)англійськи, лютує поки (що), змовкли в (одно)час, знайшов (казна)де, стримують раз (у)раз, тьохкають (з)ранку (до)ночі, вийшов (тишком)нишком, написав (аби)як.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв дієслів складеться прислів'я.

431 Спишіть, розкриваючи дужки. Складіть речення з двома парами словосполучень.

Вивчати (на)пам'ять, покладатися (на)пам'ять; зробив (по)іншому, (по)іншому шляху; повернувся (в)день, (в)день народження; сяють (у)горі, тунель (у)горі; буде (по)нашому, (по)нашому городу; (в)останнє купе, (в)останнє прошу, вийшов (на)зустріч гостям, (на)зустріч із журналістами; працюють (на)рівні, (на)рівні стовпчики, завиває (по)вовчому, (по)вовчому сліду.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ І ВИГУК

1. Чим службові частини мови відрізняються від самостійних?
2. Яка роль прийменників у мові?
3. Сформулюйте орфограму «Написання прийменників разом, із дефісом та окремо».
4. Яка частина мови називається сполучником?
5. На які групи за значенням поділяються сполучники?

КОПІЯ ПІДРУЧНИКА

6. Яка частина мови називається часткою?
7. Сформулюйте орфограму «Написання часток разом, із дефісом та окремо».
8. Розкажіть про правопис *не* з різними частинами мови.
9. Чому вигук не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови?

Будьмо уважні!

Якої помилки припустилися в рекламному оголошенні? Як правильно?

Ваш будинок чекає на вас! От, от завершується будівництво!

432 *Хто швидше?* Подані словосполучення запишіть у три стовпчики: а) із прийменниками, що пишуться разом; б) із прийменниками, що пишутьсячерез дефіс; а) із прийменниками, що пишуться окремо.

Зупинився (по)біля лип, видніється (з)над гір, залежно (від) кількості помилок, зробив (за)ради матері, вистрибнув (з)поза куща, (на)відміну від бур, (з)посеред хмарин, (під)час перерви, зашелестіло (по)між очеретів, сховає (по)під сідельце, вистрибнув (з)під осик, (за)допомогою колодок, спостерігає (із)за тину, (за)для кількох хвилин, незважаючи (на) раннє тепло, згідно (з) розпорядженням, хитається (по)серед хвиль.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів складеться початок прислів'я: *«… не закличе».*

Будьмо уважні!

Якої помилки припустилися в рекламному оголошенні? Як правильно?

Чи в вас теж така розкішна лаванда, як в Черкасах?

433 *Хто швидше?* Подані сполучення слів запишіть у три стовпчики: а) із єднальними сполучниками; б) із розділовими сполучниками; в) із протиставними сполучниками.

Город і сад; листя або цвіт; розпочав, та не закінчив; солома чи сіно; ягода, а не овоч; місто й село; як орел, так і яструб; то дощ, то сніг; обіцяли, проте не зробили; чи то дощило, чи то припікало; доповідь, але не звіт; не тільки учень, а й майстер; читали, однак не запам'ятали; ім'я та прізвище.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів складеться початок прислів'я: *«… , хто все хоче знати».*

434 Спишіть, ставлячи розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення.

1. Сонце тепле і ласкаве спинило погляд на землі. 2. Рідна мова в рідній школі! Що нам ближче і миліш і дорожче в час недолі? 3. Вже ліс і труситься і гнеться і просить ласки на землі. 4. Хлопчик з вудкою дрімав та й ліг на травичку. 5. Може, хтось тебе й почує та не відгукнеться. 6. Вітер носиться, літає, топче луки чи поля. 7. А рука то кобзу то меча тримає (*З тв. Олександра Олеся*).

435 Спишіть, уставляючи пропущені букви, добираючи з дужок потрібні прийменники і сполучники.

Терпкими соками суворої (і,й) величної історії, волелюбністю народного серця (і,й)незмір..ною любов'ю до рідної землі вирощ..на наша дума. Не (у,в) зат..шку біля домашнього вогн..ща, а на сплюндрованих вогнем і мечем посел..ннях, не під дзвін золотої бджоли, а під гадючий посв..ст петлі татарського ординця (і,й) під зловісний блиск турецького ятагана народжувався наш епос.

Історія нашого народу-трудівн..ка складалася так, що він протягом довгих століть мусив тр..мати (у,в) одній руці серпа, а (у,в) іншій — зброю. Ніколи наш народ — народ в..ликої душі (і,й) доброго серця — не зазіхав на чужі краї (*М. Стельмах*).

436 *Хто швидше?* Запишіть у три стовпчики словосполучення, що пишуться з частками: а) разом; б) з дефісом; а) окремо.

Злякав коли (сь), планував (таки) відпочинок, якби (ж) то знаття, відгадай (но) загадку, (де)коли запитує, пригадав казна (про)що, (хтозна)звідки прибули, стомлююсь (що)дня, (бозна)чим зарадити, виявилося ні (до)чого, (чим)

раз краще, хлопець (таки) злякався, заблукала хтозна (й) де, знайди де (небудь), отримав (як)раз, сьогодні або (ні) коли, (казна)що відповіла, схаменувся (ж)таки вчасно.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв перших слів складеться прислів'я.

437 ***Хто швидше?*** Запишіть подані сполучення слів у два стовпчики: а) із часткою не, що пишеться разом; б) із часткою не, що пишуться окремо.

Сонячний (не)жаркий день; дерев'яний, а (не)скляний посуд; огорожу (не)встановили; трохи (не)покоюсь про тебе; абсолютно (не)хтують правилами; рибальський (не)від; ревіння (не)вщухало; остання (не)дочитана сторінка; осінь ще (не)холодна; грядки (не)прополоті нами; юнак (не)сміливо запитав; острів (не)затоплений водою; юшка (не)доварена.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв перших слів складеться початок прислів'я: *«… легко ходити»*.

438 Спишіть, знімаючи риску і ставлячи потрібні розділові знаки.

1. Що ми будемо робити, чим нам коней кормити? Гей гей о/ха/ха Чим коней кормити? 2. Ой чого ти, дубе, на яр похилився? 3. Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться. О як болить моє серце, а сльози не ллються. 4. Ой у вишневому садочку там соловейко щебетав. Віть/віть/віть тьох/тьох/тьох ай/я/я ох/ох/ох — там соловейко щебетав! 5. Гей наварила каші з просом гей/а/гей! Наварила каші з просом, поставила перед носом — їж! 6. Та орав мужик край дороги гей цоб цабе, рябий, тпру! (*Народна творчість*).

Тестування. Частини мови. Повторення вивченого

https://learningapps.org/watch?v=ppyu0dib323

ЗМІСТ

Навчаємося по-новому! 3

ВСТУП. УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

1. Мовні обов'язки українців 5
Культура спілкування Знайомство 10
Розвиток мовлення Мова і мовлення. Види мовленнєвої діяльності. Навчальне читання мовчки 12
Культура спілкування На виставці 15
2. Повторення вивченого 17
Розвиток мовлення Способи пошуку інформації. Вибір джерела інформації 22
Розвиток мовлення Повторення вивченого про текст. Докладний і стислий переказ тексту (усно) 32

ДІЄСЛОВО

3. Дієслово: значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль 37
4. Уживання дієслів у мовленні 40
Розвиток мовлення Опис. Види описів. Усний переказ тексту з елементами опису зовнішності людини 44
Культура спілкування Жарт. Висміювання. Насмішка 47
5. Неозначена форма дієслова 48
6. ***Не*** з дієсловами 51
7. Види дієслів 54
Розвиток мовлення Переказ із творчим завданням 57
8. Часи дієслова. Минулий час 60
9. Теперішній час дієслова 63
10. Майбутній час дієслова 65
11. Дієслова першої і другої дієвідмін. Букви *е (є), и (і)* в особових закінченнях дієслів 67
Розвиток мовлення Твір-опис зовнішності людини за власним спостереженням 71
Культура спілкування Дружня бесіда 72
12. Способи дієслова. Дійсний спосіб 74
13. Умовний спосіб дієслова 77
14. Наказовий спосіб дієслова 79
Розвиток мовлення Інструкція. Правила поведінки 81
15. Безособові дієслова 84
16. Способи творення дієслів 86
Контрольні запитання і завдання 90

ДІЄПРИКМЕТНИК

17. Дієприкметник як особлива форма дієслова. Відмінювання дієприкметників 92
18. Дієприкметниковий зворот 96
Розвиток мовлення Особливості опису процесу праці. Докладний усний переказ тексту, що містить опис процесу праці 100
Культура спілкування Моє улюблене заняття 105
19. Активні й пасивні дієприкметники. Творення і вживання активних дієприкметників 106
20. Творення пасивних дієприкметників 111
Розвиток мовлення Твір-опис процесу праці за власним спостереженням 114
21. Букви *-н-* у дієприкметниках та *-нн-* у прикметниках 116
22. *Не* з дієприкметниками 120
Культура спілкування Точність і доречність мовлення 124
23. Безособові форми на *-но, -то* 127
Контрольні запитання і завдання 130

ДІЄПРИСЛІВНИК

24. Дієприслівник як особлива форма дієслова 131
25. *Не* з дієприслівниками 133
26. Дієприслівниковий зворот 136
Розвиток мовлення Докладний переказ тексту наукового стилю 142
Розвиток мовлення Обмін враженнями 144
27. Творення дієприслівників недоконаного і доконаного виду 146
Контрольні запитання і завдання 151

ПРИСЛІВНИК

28. Прислівник як частина мови. Розряди прислівників за значенням 153
29. Ступені порівняння прислівників 156
Розвиток мовлення Переказ оповідання 161
Культура спілкування Суперечка і сварка 163
30. Способи творення прислівників. Наголос у прислівниках 165
31. Букви *-н-* і *-нн-* у прислівниках 168
Культура спілкування Відповідь на уроці 172
32. *Не, ні* з прислівниками 173
33. Букви *и, і* в кінці прислівників 177
34. Написання прислівників через дефіс 179
35. Правопис прислівників разом і окремо 183
Розвиток мовлення Твір-оповідання за поданим сюжетом 189
Контрольні запитання і завдання 191

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

ПРИЙМЕННИК

36. Прийменник як частина мови 193
37. Непохідні й похідні прийменники. Групи прийменників за будовою 197
Культура спілкування Як уникнути самотності? 201
38. Деякі особливості вживання прийменників 202
Розвиток мовлення Конспект прочитаного 207
Культура спілкування Будьмо ввічливі! 210
39. Написання похідних прийменників 211
Контрольні запитання і завдання 215

СПОЛУЧНИК

40. Сполучник як частина мови 217
41. Сурядні сполучники 221
Культура спілкування Чи вмієте ви вказувати на помилки? 224
42. Підрядні сполучники 225
43. Написання сполучників 228
Розвиток мовлення Блог 233
Культура спілкування Нетикет 236
Контрольні запитання і завдання 239

ЧАСТКА

44. Частка як частина мови 241
45. Правопис часток 246
46. *Не* і *ні* з різними частинами мови 249
Контрольні запитання і завдання 255

ВИГУК

47. Вигук як частина мови. Правопис вигуків 257
Контрольні запитання і завдання 262
48. Повторення й узагальнення вивченого в 7 класі 263